

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA RIBE AMT

1934

UDGIVET AF HISTORISK
SAMFUND FOR RIBE AMT

8. Binds

3. Hæfte

Bogladepris Kr. 4,00

Oldtidsagre i Ribe Amt.

Af Gudmund Hatt.

Sporene af Oldtidens Agerbrug er ret ujævnt fordelt paa Jyllands Amter — saaledes som det fremgaar af følgende Statistik over Forekomster af Oldtidsagre, som er mig bekendt fra Litteraturen, fra klyn- dige Iagttageres Meddelelser eller fra Selvsyn. Jeg har i denne Statistik kun medtaget de Spor af Oldtidens Agerbrug, hvor en tydelig Agerinddeling har kunnet iagttages. Jeg kender ialt 81 saadanne Forekomster, fordelt paa følgende Maade:

Hjørring Amt	10	Thisted Amt	2
Aalborg „	26	Viborg „	9
Randers „	3	Aarhus „	3
Ringkøbing „	13	Vejle „	1
Ribe „	13	Tønder „	1
Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter 0			

Diss 81 Forekomster hører, med en enkelt Undtagelse, til den Type, jeg tidligere har beskrevet under Betegnelsen „Digevoldinger“, idet Agerfelterne er adskilte ved lave Volde, der ligner sammensunkne Diger. Undtagelsen er en af Forekomsterne i Aarhus Amt, nemlig de af Nationalmuseet ved K. Friis Johansen undersøgte Oldtidsagre ved Fogstrup, syd-sydvest for Silkeborg; her er Agerfelterne lange og af ens Bredde (ca. 11 m), adskilte ved Stenrækker, og i Tilknytning hertil findes Rydningsbunker af Sten, hvori er fremdraget en betydelig Mængde Lærkarskaar af førromersk Karakter, hvilket daterer dis-

se Agre til førromersk Jernalder. Der findes i Jylland, særlig i Silkeborg Egnen, adskillige lignende Forekomster af gamle Agre med Stenrækker i Agerrenerne; men kun dem ved Fogstrup er det lykkedes at henføre til Oldtiden; om flere andre gælder det, at de har været under Dyrkning i ny Tid.

En anden af Forekomsterne i Aarhus Amt er den saakaldte „Kirkegaard“ i Addit Skov, der for mange Aar siden blev undersøgt af N. F. B. Sehested, i hvis efterladte Værk findes et detaillert Kort og en Beskrivelse.¹⁾ „Kirkegaarden“ er et System af firsidede, som Terrasser afgravede Pladser. Omkring disse firsidede Pladser, paa Terrassernes Skraaninger, ligger afsamlede Sten i Lag og Dynger. Selv om der ikke er paavist Jordvolde mellem Felterne, viser dog Terrasseringen og Felternes Form og Anordning saa stor Lighed med Digevolding-Anlægene, at jeg finder det berettiget at henregne „Kirkegaarden“ til samme Agertype som Digevolding-Agrene.

I Vejle Amt kender jeg kun en lille Forekomst paa Ølgård Hede i Randbøl Sogn. Denne Forekomst indtager en Særstilling derved, at Voldingerne bestaar af flere Lag Lyngtørv. At Anlægget er gammelt, viser sig derved, at der i en tilhørende Rydningsbunke af Sten er opstaaet en meget kraftig sekundær Aldannelse; dog ligger der ikke heri nogen Mulighed for nærmere Datering. Jeg har allerede tidligere advaret imod at slutte noget om Digevoldingernes Tilblivelse i Almindelighed ud fra Forekomsten paa Ølgård Hede; jeg kender ikke noget andet Tilfælde, hvor Voldingerne er opførte af Lyngtørv.

Alle de øvrige 78 Forekomster er typiske Digevolding-Agre. 62 af disse kender jeg af Selvsyn. 16 har jeg ikke selv set — de fleste af dem er helt forsvundne — men jeg støtter mig i disse Tilfælde paa

gode Iagttageres Meddelelser. Digevolding-Agrene er ejendommelige Dannelser, udpræget forskellige fra den historiske Tids højryggede Agre. Sophus Müller har først — paa Grundlag af sine Undersøgelser af Forekomsten paa Rødlandhede i Lerup Sogn, Øster Han Herred — tydet disse Dannelser som Oldtidsagre.²⁾ Siden er det lykkedes ved Hjælp af heldige Fund at datere enkelte Digevolding-Anlæg til et tidligt Afsnit af Jernalderen. Betegnelsen Oldtidsagre synes derfor berettiget for denne Agertype, selv om man maaske ikke kan være sikker paa, at den ikke i nogle Egne kan have holdt sig ind i historisk Tid.

Idet jeg saa vidt muligt undgaar en Gentagelse af, hvad jeg allerede har meddelt i tidligere Arbejder,³⁾ skal jeg her gøre Rede for de kendte Oldtidsagre i Ribe Amt og dertil føje nogle Bemærkninger om den Agerbrugs-Kultur, disse Levninger repræsenterer, og om visse klimatiske og plantegeografiske Ændringer, hvorom de jyske Oldtidsagre bærer Vidne.

De kendte Forekomster af Oldtidsagre i Ribe Amt er følgende:

1. Paa Sønder Fardrup Hede har tidligere været „en Mængde smaa Diger og Indhegninger som af Haver“.⁴⁾ Ifølge Sagnet skal her engang have ligget en By, et ældre Ribe. J. Kinch omtaler dette Sagn i „Ribe Bys Historie“ og meddeler, at han forgæves har gravet efter Murlevninger eller andre Spor af Bygninger. Sandsynligvis har dette været Oldtidsagre; ogsaa til andre Digevolding-Forekomster knytter der sig Sagn om en By. Desværre er den paagældende Del af Sønder Fardrup Hede nu saa stærkt ændret ved Dyrkning og Grusgravning, at der ikke mere kan ses noget Spor af Digevoldinger.

2. Ved Sønder Lovrup i Gørding Sogn omtaler

O. Nielsen,⁵⁾ at der „ude i Heden, der tilhører Sog-
nefoged Anders Bendixens Gaard, findes en stor
Mængde lave Jordvolde, forinden fyldte med Kam-
pesten, der i et Par Agerbreders Afstand fra hinan-
den gaar fra Vest til Øst, de nordligste dog gaaende
lidt i Nordøst, de sydligste lidt i Sydøst, enkelte Ste-
der er Tværvolde.“ Dr. Nielsen jævnfører disse
Jordvolde med den under 7 omtalte Forekomst paa
Borre Hede og mener, at de „har staaet i Forbindelse
med den hedenske Gudsdyrkelse og Rettergang.“
Borre-Forekomsten, hvoraf endnu en Rest kan ses,
er dog typiske Digevolding-Agre; og det samme
gjaldt da sikkert ogsaa Sønder Lovrup-Forekomsten,
der nu vistnok er helt forsvunden.

3. Nordøst for Grimstrup Krat, Grimstrup Sogn,
i nylig opbrudt Hede, saa jeg for et Par Aar siden en
lille Rest af en Oldtidsager-Forekomst, nogle typiske,
om end overpløjede Digevoldinger. I nogle af Hjør-
nerne, hvor Voldingerne mødtes, laa der Stendynger,
hvori fandtes Skaar af grove Lerkar, Knusesten og
Fragment af en Oldtidskværn. Digevoldingerne
fortsatte sig ind i Krattet, men var her vanskelige at
følge.

4. I det sydøstlige Hjørne af Alslev Sogn og til-
grænsende Del af Brøndum Sogn fandtes for nogle
faa Aar siden en anselig Forekomst af Oldtidsagre;
Heden er dog nu opdyrket, og Digevoldingerne for-
svundne. Jvf. Herredsberetning ved Sigurd Schultz
i Nationalmuseets Arkiv.

5. Nærvæd „Lyngborg“ i Hjerting, Guldager Sogn,
og i tilgrænsende Del af Hostrup Sogn har der væ-
ret en meget betydelig Forekomst af Oldtidsagre.
Lærer H. K. Kristensen i Lunde har her for faa Aar
siden paavist Digevoldinger over et stort Areal, hvil-
ket han elskværdigt har meddelt mig i et Brev.

6. Paa Sønderhede i Hostrup Sogn kan endnu ses Rester af en stor Forekomst af Oldtidsagre. H. K. Kristensen har vist mig denne Forekomst og har forøvrigt selv beskrevet den i et Arbejde i Jyske Samlinger.⁶⁾

7. Ved Tinghøjene paa Borre Hede i Aal Sogn findes — eller fandtes endnu for tre Aar siden — tydelige Rester af Oldtidsagre. Heden var ganske vist allerede dengang opdyrket, men Digevoldingerne kunde dog spores over et Areal paa ca. 10 ha. Denne Forekomst omtales af O. Nielsen:⁷⁾ „Ud fra disse Høje gaar baade i Syd og Nord en Mængde Volde, af hvilke nogle er 1 til 2 Alen høje, og som atter skæres af andre, der gaar i Øst og Vest, hvorved der fremkommer regelmæssige Firkanter. Vesten for Højene findes nogle tydelig ved Menneskehænder dannede Grave ogsaa af betydelig Alder. De omtalte Indhegninger findes, dog mindre og færre, ved en Samling mindre Høje øst herfor, ligesom dette ogsaa har været Tilfældet ved en nu overpløjet Høj, Bavnehøj, der laa nærmere ved Borre By.“

8. Paa Søviggaards Hede i Ovtrup Sogn, nord for Søvigssund, fandtes indtil for faa Aar siden en ret betydelig Forekomst af Oldtidsagre, ca. 20 ha. H. K. Kristensen har vist mig nogle Rester heraf. I nogle af Hjørnerne, hvor Voldingerne mødtes, laa afsamlende Stendynger. Moderne Opdyrkning har nu udsløttet disse gamle Dyrkningsspor.

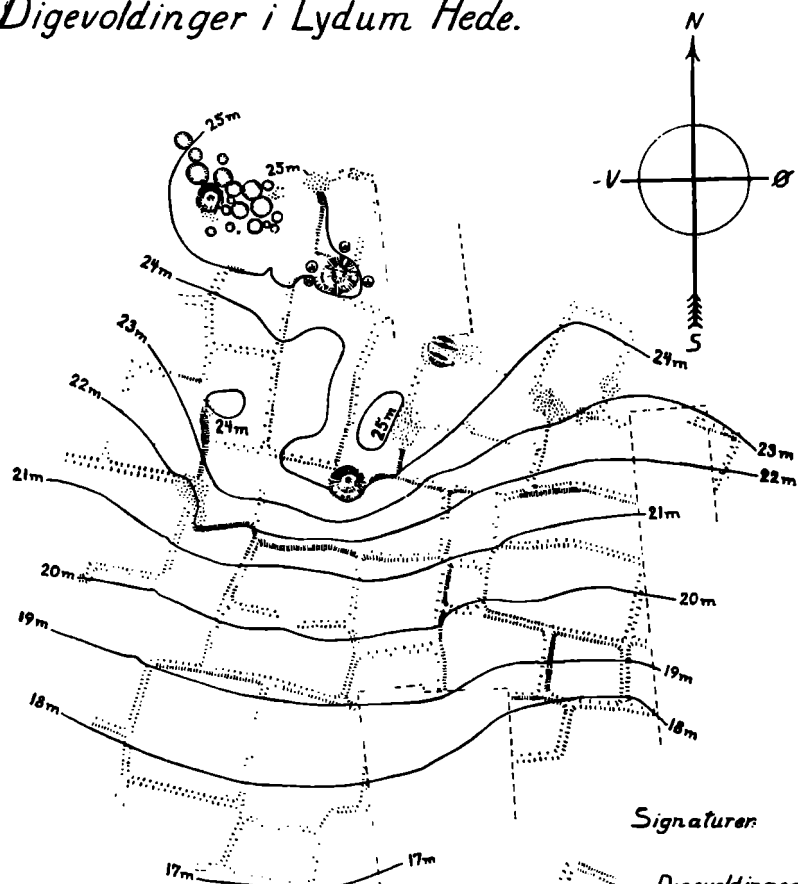
9. Vest for Dyreby Plantage i Henne Sogn kunde jeg for 3 Aar siden spore Rester af Oldtidsagre over et Areal af ca. 30 ha. Denne Forekomst har haft en betydelig Udstrækning, og da Voldingerne er ret høje — Flyvesand har i nogle Tilfælde øget baade Højden og Bredden — har de beskæftiget den folkelige Fan-

tasi. Den lokale Tradition vil mene, at det gamle Dyreby laa her.

10—11—12. I Lunde Sogn findes Rester af Oldtidsagre tre Steder, i Nørlund, i Tarp-Hølet og paa Gejlen. To af disse Forekomster er beskrevne af H. K. Kristensen i hans Bog om Lunde Sogn og i hans Artikel i Jyske Samlinger⁸); den tredie Forekomst har han i Aar indberettet til Nationalmuseet.

13. Oldtidsagrene i Ribe Amt var næsten alle helt eller saa godt som helt udslettede, før min Undersøgelse begyndte. Det meste af min Viden om Forekomsterne her skylder jeg Lærer H. K. Kristensen i Lunde. Kun een Forekomst fandt jeg saa vel bevaret, at en Undersøgelse kunde lønne sig; det var den nordligste i Amtet, paa Lydum Hede, lidt nord for Lydum Aa. Her ligger en Gruppe Oldtidsagre paa diluvialt Sand, skraanende svagt i Syd mod den Dal, der gennemstrømmes af Aaen. Terrænet falder fra Nord til Syd, som det fremgaar af Højdekurverne paa medfølgende Kort, 8 m paa knap 400 m. I Nord og Syd har Dyrkningsomraadet ikke strakt sig synderlig videre end vist paa Kortet. I Øst og Vest har det derimod naaet videre; her er Sporene udslettede af senere Dyrkning. Det endnu bevarede Omraade strækker sig 390 m N.—S., 370 m Ø.—V. De største af Felterne er lidt under $\frac{1}{2}$ ha, altsaa i Nærheden af en Td. Land. De fleste Felter er mindre, og der findes et paa kun 500 m², altsaa $\frac{1}{20}$ ha. Digevoldingerne er 4 à 5 m brede og for det meste ca. $\frac{1}{4}$ m høje; i mange Tilfælde dog endnu lavere. De har næsten altid det stærkeste Fald i den Retning, hvor Terrænet falder; ja, adskillige af de øst-vestgaaende Digevoldinger har kun Fald i Syd, slet ikke i Nord, saa at der fremkommer en Slags Terrassering. Dyrkningen i Forbindelse med Tyngdekraften har aabenbart frem-

Digevoldinger i Lydum Hede.

Signaturer:

 Digevoldinger.

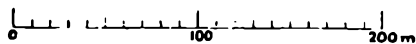
 fugtig Lavning.

 Grusgrav.

 Tuegrave.

 Gravhøj.

Målestok

kaldt en Materialevandring ned ad Skraaningen; denne Transport er standset ved Agrenes nedre Rande, og saaledes er Terrasseringen fremkommen. Denne er altsaa i sig selv et Vidnesbyrd om Jordens Bearbejdelse. I nogle Tilfælde er Terrasseranden 40 cm høj.

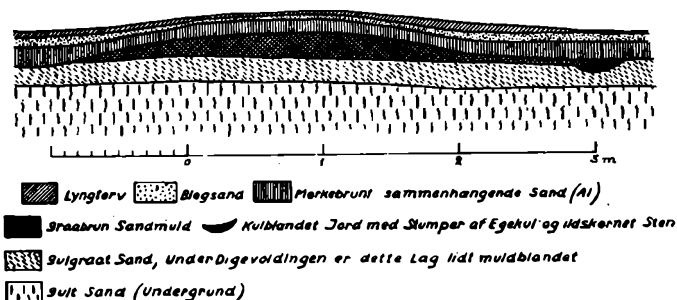
Digevoldingssystemet slutter sig til nogle ret anseelige Gravhøje, rimeligvis fra ældre Bronzealder. Disse Gravhøje maa være ældre end Digevoldingerne. Det ses navnlig ved den sydlige Gravhøj, at Digevoldingernes Forløb er indrettet efter Gravhøjene. I det nordvestlige Hjørne af Kortet ligger en Gruppe af Tuegrave fra den førromerske Jernalder; de er ganske uanselige, de fleste under $\frac{1}{2}$ m i Højde. Det ser ud, som om den Opdyrkning, der frembragte Digevoldingerne, er standset ved denne Gruppe Tuegrave. Dyrkningen maa have fundet Sted paa en Tid, da disse Tuegrave respekteredes; at udslette dem vilde, ogsaa for Oldtidens Plov, have været saare let.

Nogle Steder i Himmerland og Vendsyssel er det lykkedes at datere Digevoldinganlæg til førromersk Tid ved Hjælp af heldige Fund. Om Oldtidsagrene paa Lydum Hede maa vi nøjes med at sige, at de er yngre end de store Gravhøje og formodentlig opstaaede paa en Tid, da de førromerske Gravtuer endnu respekteredes.

Ved en af de store Gravhøje ses fire runde fugtige Lavninger. Saadanne Lavninger findes ofte i Tilknytning til Oldtidsmarker. Jeg har andetsteds udgravet nogle af dem, og de har vist sig at være en Slags Brønde, indrettede paa at opsamle Overfladevandet fra Omgivelserne, naar det regner.

Den sandede Muldjord, som Oldtidens Bønder dyrkede, er undergaaet visse Forandringer i Løbet af Aarhundrederne siden Lyngen erobrede de opgivne

Marker. Det nedsivende Vand, rigt paa Humussyrer fra Lyngtørven, har under Lyngtørven udvasket de opløselige Stoffer, saa at her nu findes et nogle cm tykt Lag af lysegraat eller næsten helt hvidt Sand, det saakaldte Blegsand. Derunder er Humusstofferne atter udskilte og har sammenkittet Sandskornene til et sammenhængende mørkebrunt Lag, den saakaldte Al. Aldannelsen eller — som Kvartærgeologerne siger — Podsoleringen har dog i mange Tilfælde ikke naaet at omdanne al Muldjorden paa de Steder, hvor Muld

Tværsnit af Digevolding paa Lydum Hede

laget var tykkest, nemlig i selve Digevoldingerne. Et Tværsnit gennem en Digevolding paa Lydum Hede er fremstillet i medfølgende Figur. Under de tre øverste Jordlag, Lyngtørven, Blegsandet og Alen, ligger midt i Digevoldingen en Kærne af uomdannet Sandmuld. Denne Kærne gaar nedad over i gulgraat Sand, der lidt dybere afløses af selve det gule Undergrundssand.

Dette Profil genfindes i de fleste af mig undersøgte Forekomster af Oldtidsagre. Sandsynligvis har Oldtidsbønderne paa disse Steder opdyrket naturligt Skovland. Men der findes ogsaa Oldtidsagre, hvor Digevoldingens Profilerne har en anden Karakter, idet

der under Muldkærnen følger et dybere Allag. Det dybere Allag skyldes en Podsolering ældre end Digevoldingerne og viser, at Oldtidens Bønder her havde opdyrket Hedejord; dette gælder bl. a. om Oldtidsagrene i Asdal og Uggerby i Vendsyssel og om dem paa Fly Hede syd for Skive. I begge disse Tilfælde har der dog ligget Skov i umiddelbar Nærhed; man havde opdyrket et Overgangsomraade mellem Skov og Hede. Ogsaa i Nærheden af Lydum — nemlig paa et Stykke Hede syd for Egvad Kirke — har jeg undersøgt en Forekomst af Oldtidsagre, der maa være anlagt paa gammel Hedejord, idet der fandtes Al under Muldkærnen i Digevoldingerne.

Før vi forlader Profilet af Digevoldingen fra Lydum Hede, vil jeg gerne gøre opmærksom paa den lille Plet kulblandet Jord med Egekul og ildskørnet Sten, der ligger under Digevoldingens Sydfod. Det er en Rest af et lille Ildsted. Jeg har adskillige Gange fundet saadanne smaa Markildsteder under Foden af en Digevolding. Over Ildstedet ligger ca. 25 cm Jord, der enten maa være gledet ned fra Voldingen eller være paaført ude fra Ageren.

Ofte ligger der store Sten under Digevoldingens Fod. Voldingen kan ogsaa paa større eller mindre Strækninger være opfyldt af Sten. Særlig ligger der ofte Stendynger i Hjørnerne. Aabenbart er Voldingerne voksede derved, at Sten og andet Affald fra Marken er ført ud til Agrenes Grænser. Ogsaa den vilde Vegetation, der fik Lov at gro paa Agerrenerne, maatte i Tidens Løb øge disses Højde, særlig ved at binde paaføget Jord. At Fygning i nogle Tilfælde har øget Voldingerne betydeligt, har jeg allerede tidligere bemærket;⁹⁾ indenfor Ribe Amt ses det tydeligt i den under 9 nævnte Forekomst i Henne Sogn. En Iagttager har for nylig villet tyde Digevoldingerne

i det hele taget som Resultat af Jordfygning;¹⁰⁾ heri ligger dog en stor Overdrivelse. Flere Forhold har samvirket ved Digevoldingernes Dannelse: Jordens Flytning ved Dyrkningsredskaberne og ved Tyngdekraften, Henkastning af Affald fra Marken, den vilde Vegetations Binding af fygende Jord. Men hertil maa føjes, at Affaldet fra Agrene i nogen Grad maa være blevet ordnet med Hensigt, da Voldingerne ellers ikke vilde have faaet deres regelmæssige Form.

Den Dyrkning, hvorom Digevolding-Agrene bærer Vidne, er ikke den ældste i Danmark. De daterede Forekomster af Digevolding-Agre fører os kun et Par Aartusinder tilbage i Tiden; og Landbrug har været Danmarks bærende Erhverv i fire Aartusinder.

De Vidnesbyrd om det forhistoriske Landbrug, som staar til Raadighed for Forskningen, falder i flere Grupper.

1) Arkæologiske Vidnesbyrd om Kulturplanter og Husdyr. Gennem et langvarigt og dygtigt Samarbejde mellem Arkæologer, Botanikere og Zoologer er der fremdraget et rigt Materiale angaaende Kulturplanters og Husdyrs Optræden i Danmark. Vi ved saaledes, at Hvede og Byg allerede dyrkedes her i yngre Stenalder, at Hirse og Havre indførtes i Løbet af Bronzealderen, medens Rugen først er paavist i førromersk Jernalder. Hornkvæg, Faar, Ged og Svin optræder allerede i yngre Stenalder, Hesten i Begyndelsen af Bronzealderen. Hør har været dyrket her i Folkevandringstiden, maaske endnu tidligere, Hestebønnen ligeledes i Folkevandringstiden. Spergel, Farveplanten Vajd og Olieplanten Dodder dyrkedes allerede i ældre Jernalder. Frø af disse Planter er fundne i de af Inspektør Hans Kjær undersøgte Jernalders-Hus-tomter i Thy. — Dette er kun en yderst kortfattet An-tydning af, hvad Samarbejdet mellem Arkæologer og

Naturhistorikere har bragt for Dagen. I Virkeligheden giver Fundene allerede ret fyldige Oplysninger om, hvilke Arter og Racer af Kulturplanter, der dyrkedes i Oldtiden. Ligeledes foreligger der et rigt Materiale vedrørende de med Dyrkningen associerede Ukrudsplanter — der utvivlsomt vil bidrage til at belyse Spørgsmaalet om, hvorfra og ad hvilke Veje det danske Landbrug modtog sine Kulturimpulser. Førende indenfor denne vigtige Forskningsgren er nu Botanikeren Knud Jessen.¹¹⁾

2) En anden Gruppe af arkæologiske Vidnesbyrd vedrører Landbrugsredskaberne: Dyrkningsredskaber, Kornsegle, Kværne. De vigtigste herhen hørende Arbejder fra dansk Side skyldes Sophus Müller, hvis Afhandling „Oldtidens Plov“ er grundlæggende.¹²⁾

3) En tredje Gruppe af arkæologiske Vidnesbyrd om Oldtidslandbruget bestaar af de forladte Agre fra forhistorisk Tid — altsaa selve Emnet for nærværende Artikel.

Foruden disse arkæologiske Kilder til Kundskab om Oldtidslandbruget gives der ogsaa andre. Det historiske Landbrug indeholder utvivlsomt en Mængde Levn fra forhistoriske Tider, som kan udnyttes gennem sammenlignende Kulturforskning. Navne paa Kornsorter, Redskaber og Landbrugsarbejder kan af Sprogvidenskabens anvendes til at belyse Oldtidslandbruget. Og Stednavneforskningen vil, samtidig med at den udreder bebyggelseshistoriske Forhold, bringe Resultater af agrarhistorisk Betydning. Endelig bør nævnes, at der hos den klassiske Oldtids Forfattere, særlig hos Cæsar og Tacitus, findes Oplysninger om Germanernes Erhvervsliv; dog bør disse historiske Kilder benyttes med Varsomhed, da de jo ikke direkte angaar Tilstandene i Danmark.

Om Agerbrugskulturen i Danmark i den tidlige Jernalder — hvortil nogle af Digevolding-Anlægene er daterede — ved vi, at et stort Antal Kulturplanter var kendt og anvendt, deriblandt vore fire Kornsorter, og at vore vigtigste Husdyr ligeledes var i Brug. I Nordjylland er gjort en Række heldige Fund af Hustomter fra førromersk og romersk Jernalder. Den almindelige Hustype var et aflangt firsidet Hus, orienteret omtrent Øst-Vest, med to Afdelinger, en større i Vest med Lergulv, Ildsteder og Husgeraad, en mindre i Øst med Jordgulv. Husets vestlige Del har været Bolig, den østlige har været Stald; i en førromersk Brandtomt i Solbjerg paa Mors fandtes i Stalden den indebrændte Besætning — tre Stykker Hornkvæg og en Hest. Nogle af de undersøgte Bopladser afslører sig efterhaanden som Landsbyer med talrige Huse. En saadan Landsby er den berømte Boplad ved Ginderup i Thy. Her blev i Aar fundet ikke mindre end fem Hustomter liggende lige over hinanden; gennem lang Tid, sikkert ikke mindre end 150 Aar, har man benyttet samme Byggeplads, opført et nyt Hus hver Gang det gamle var brændt eller sunket sammen af Ælde. En betydelig Bofasthed røber sig i denne Vedhængen ved samme Sted indenfor Landsbyen. Ogsaa i Himmerland kender vi nu en ældre Jernalders Landsby, nemlig i Tolstrup nord for Aars. Efterhaanden vil sikkert flere dukke frem. De store Digevolding-Systemer i Himmerlands Heder maa vistnok opfattes som den ældre Jernalders Landsbymarker. Dog kendes der ogsaa i Nordjylland smaa Jernalders Bopladser, der næppe kan tydes som Landsbyer; fra Folkevandringstid kendes endog et enligt liggende Hus (Fredsø, Mors).

Om den Dyrkningsteknik, der har været anvendt paa Oldtidsagrene, tør vi sige, at der blandt

Redskaberne har været en primitiv Plov, en Ard. Plove af denne Type er fremstillede paa Helleristninger fra Bronzealderen i Bohuslen; og i en Mose i Døstrup i Himmerland er fundet en primitiv Plov eller Ard, som Sophus Müller i sit Arbejde om Oldtidens Plov har jævnført med et af Plovbillederne paa de bohuslenske Helleristninger. Det karakteristiske for Døstrup-Ploven er, at Plovfod og Stjært er i et Stykke, der omslutes af Trækstangen eller Aasen; et Slags Skær, af Træ som hele Ploven, er indsat foran Plovfoden; men der er ingen Muldfjæl. Der synes paa Bronzealders Helleristningerne at være fremstillet mere end een Plovtype. Vi kan ikke være sikre paa, at alle danske Plove i den tidlige Jernalder var ganske som Døstrup-Ploven. Een Ting kan vi dog fastslaa: de Plove, der anvendtes paa Digevolding-Agrene, har ikke været forsynede med Muldfjæl. Havde de nemlig haft Muldfjæl, da maatte der ved Pløjningen være fremkommen en Profilering af Agrene; men i Virkeligheden er disse Agre fuldstændig flade. Herved saavel som ved deres brede Form afviger de paafaldende fra de højryggede Agre. Vi tør hævde, at Digevolding-Agrene hører sammen med Arden, ligesom de højryggede Agre hører sammen med Ploven med Muldfjæl. Hjulplovens Indførelse i Danmark maa ligge senere end de af Digevoldinger indrammede Oldtidsagre.

Jeg maa i Korthed berøre Spørgsmaalet om Digevolding-Agrenes geografiske Udbredelse. I deres typiske Udformning kender jeg dem her i Danmark kun fra Jylland. Dog har den bornholmske Arkæolog P. Thorsen nylig beskrevet en Forekomst af Oldtidsagre paa Blemme Lyng, Bornholm, der minder stærkt om Digevolding-Agrene, men afviger ved, at

Voldingerne udelukkende bestaar af afsamlede Marksten.¹³⁾

I Tyskland har det ikke været mig muligt at finde Efterretninger om Digevolding-Agre. Derimod kendes de fra Holland. Arkæologen van Giffen i Groningen har i Provinsen Drenthe opmaalt et System af voldhegnede Agerfelter, der i et og alt ligner de jyske Digevolding-Systemer og tilmed paa ganske samme Maade er associeret med lave Gravtuer. Van Giffen har dateret sine Agerfelter til La Tène Perioden, hvilket jo paa det smukkeste svarer til mine Dateringer af jyske Digevolding-Agre.¹⁴⁾

Intetsteds drives dog Studiet af Oldtidsagre med saa stor Iver som i England. Ved Crawfords og Curwens Undersøgelser¹⁵⁾ er det paavist, at visse forhistoriske Agre af brede og lidet regelmæssige Former, som forekommer i mange sydengelske Lokaliteter, maa dateres til den keltiske Periode. Crawford mener, at dette keltiske Agersystem opstod ved Begyndelsen af Jernalderen, c. 500 f. Chr., og varede til den angelsachsiske Erobring. Curwen har dog paavist visse uregelmæssige Markfelter, som kan dateres til Bronzealderen. De britiske Oldtidsagre minder stærkt om vore jyske Digevolding-Agre. Crawford har i udstrakt Grad anvendt Flyverfotografier ved sine Undersøgelser. De keltiske Agre ligger mest paa Bakkesider og markeres ofte ved mægtige Terrassedannelser. Desværre vil Lyngen vistnok gøre det meget vanskeligt at optage gode Flyverfotografier af vore jyske Forekomster.

Det bør tilføjes, at forladte Digevolding-Agre ogsaa findes paa Island. De saakaldte „Linakrar“ nær Bergthorshvoll — som jeg i Fjor havde Lejlighed til at se — har samme Karakter som vore jyske Oldtidsagre; dog drejer det sig her om en ret lille Fore-

komst. Efter Beskrivelser i Litteraturen synes der at være Levninger af Digevolding-Agre flere Steder paa Island.¹⁶⁾ Hvad enten denne Agertype er kommen til Island fra Norge eller med keltiske Trælle fra de britiske Øer, har den altsaa holdt sig i Nordvesteuropa helt ind i Middelalderen.

Digevolding-Agrene hører til en vesteuropæisk Formgruppe. Det forekommer mig sandsynligt, at dennes videre Tilknytning maa søges i Middelhavslandenes brede Agre.

Meitzen har i sit monumentale Værk „Siedlung und Agrarwesen“ gjort opmærksom paa en fundamental Forskel mellem romerske og germanske Agre. De romerske Plove ridsede Jorden op, men vendte den ikke. Derfor pløjede Romerne deres Agre baade paa langs og paa tværs. Som Følge deraf maatte deres Agre være brede. Germanerne derimod anvendte Plov med Muldfjæl; de pløjede derfor kun Agrene paa langs, og Agrene blev lange og smalle.¹⁷⁾

I Landene omkring Middelhavet har der fra meget gammel Tid været forskellige Plovtyper i Brug, ret afvigende fra hinanden, dog med det fælles Træk, at de mangler Muldfjæl og altsaa ikke vender Jorden, men kun ridser den op. I Virkeligheden hører vor Oldtidsplov, Arden, til samme Formgruppe som disse simple Plove i Middelhavsregionen. Selve Døstrup-Ploven staar nær ved en Bronzemodel af en romersk Plov, der er funden ved Kanalarbejde i Köln.¹⁸⁾ Iøvrigt viser Døstrup-Ploven i sin Konstruktion principiel Lighed med en primitiv Plovform, der har holdt sig i Brug i det afsides Abessinien.

Arden og Digevolding-Agrene maa under Bronze-Alderen have bredt sig til Vesteuropa som Følge af Kulturimpulser fra Middelhavsomraadet. Paa Grund af de milde Vintre har det atlantiske Europa altid

staaet ret aabent for mediterrane Kulturbevægelser. Og i Bronzealderen var vort Klima mildere og tørrere end nu, stod altsaa Middelhavsklimaet lidt nærmere.

Oldtidsagrene i de jyske Heder viser os med al Tydelighed, at visse Strækninger, der nu er Hede, ikke endnu var erobrede af Lyngen ved Jernalderens Begyndelse. En stor Del, vistnok de fleste af Oldtidsagrene er ikke anlagt paa gammel Hede. Enkelte Forekomster af Oldtidsagre ligger ganske vist paa gammel Hede, men vistnok altid i Nærheden af gammelt Skovland. De store, flade Hedesletter, hvor Heden er ældst, er næsten blottede for Vidnesbyrd om Oldtidsagerbrug. At store Dele af, hvad der i historisk Tid fremtræder som Hede, var delvis skovgroet i Bronzealderen, fremgaar af Knud Jessens Moseundersøgelser. Dette Forhold maa tages i Betragtning, naar man vil søge at gøre Rede for Jyllands Oldtidsbebyggelse. En landbrugskyndig Forfatter har nylig hævdet, at Bronzealderens Bygder har ligget meget langt fra Gravhøjene, idet man har bragt de døde ud i Ødemarken, fjernt fra al Dyrkning og Bebyggelse.¹⁹⁾ Oldtidsagrene, der kommer ham noget paa tværs, forsøger han at reducere til ganske tvivlsomme Dannelser. Det er selvfølgelig uheldigt at lade haant om de Kendsgerninger, Oldtidsminderne giver os i Hænderne, naar man vil studere Oldtidens Bebyggelse. Iøvrigt skal jeg ikke her komme nærmere ind paa N. Overgaards Afhandling, men nøjes med at henvise til mine Bemærkninger i Jyske Samlinger.²⁰⁾

Ligesom Arden er tilpasset til et mildt og forholdsvis tørt Klima, er Ploven med Muldfjæl tilpasset til et mere regnfuldt Klima, hvor Betvingelsen af den naturlige Græsvækst kræver en Plov, der kan vende Jorden. Maaske har Jernalderens fugtigere og kø-

ligere Klima begunstiget Muldfjælplovens og de højryggede Agres Fremtrængen. I hvert Fald har Muldfjælploven og de lange smalle Agre fortrængt det gamle Agersystem med de brede Agre fra Vesteuropa. I England fik denne tekniske Forandring et dramatisk Forløb, idet den faldt sammen med den angelsachsiske Erobring. I Jylland ved vi ikke, hvornaar eller hvorledes Muldfjælploven afløste Arden og de højryggede Agre Digevolding-Felterne. Kun i eet Tilfælde er det lykkedes mig i Jylland at finde Vidnesbyrd om en Benyttelse af Digevolding-Agre senere end førromersk Jernalder. Paa Svendstrup Hovgaards Hede, syd for Mariager, findes et System af Digevolding-Agre, der synes at have været brugt gennem meget lang Tid, eller maaske i to Perioder; Affaldsdynger med Lerkarskaar viser, at Digevoldingerne anlagdes i førromersk Tid; men der er ogsaa fundet adskillige Drejekværne, som antages at tilhøre en senere Periode af Jernalderen.

Henvisninger.

- 1) N. F. B. Sehested: Archæologiske Undersøgelser 1875—1881. København 1884. S. 117 o. f.
- 2) Sophus Müller: Vendsyssel-Studier. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1912. S. 255—259.
- 3) Gudmund Hatt: Spor af Oldtidens Agerbrug i jyske Heder. „Naturens Verden“, Oktober 1930. Gamle Agre. „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark“, 1931, S. 32—40. Prehistoric fields in Jylland. „Acta Archaeologica“, Vol. II Fasc. 2, S. 117—158, København 1931.
- 4) J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen. Ribe 1869, S. 6.
- 5) O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Gording Herred. Første Afdeling. København 1872. S. 4—5. (Særtryk af Danske Samlinger).
- 6) H. K. Kristensen: Digevoldinger. „Jyske Samlinger“, 5. Række, 1. Bind, 2. Hefte. 1933.

- 7) O. Nielsen: To Spørgsmaal om nogle jyske Oldtidslevninger. „Samlinger til jydsk Historie og Topografi“, II Bd. 1868—69. S. 199—201.
- 8) H. K. Kristensen: Lunde Sogn. Kolding 1923. S. 15.
- 9) Prehistoric fields in Jylland, S. 151—152. (Forekomsterne 35 og 59).
- 10) P. Th. Christensen: Digevoldingerne. „Jyske Samlinger“, 5. Række, I Bind, 3. Hefte. 1933. S. 432—435.
- 11) Jvf. Knud Jessen og Jens Lind: Det danske Markukrudts Historie. København 1922—23. — Knud Jessen: Planterester fra den ældre Jernalder i Thy. Botanisk Tidsskrift. Bd. 42. 1933.
- 12) Sophus Müller: Oldtidens Plov. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1900. S. 203—223.
- 13) Peter Thorsen: En gammel Dyrknings- og Begravelsesplads samt et Stednavn. Hilsen fra Bornholm til M. K. Zahrtmann paa hans 70 Aarsdag. Rønne 1931. S. 89—94.
- 14) Antiquity II. 1928. S. 85—86.
- 15) O. G. S. Crawford: Air survey and archaeology. The Geographical Journal, Vol. LXI, 1923, S. 342—366. Eliot Curwen and Eliot Cecil Curwen: Sussex lynchets and their associated fieldways. Sussex Archaeological Collections LXIV, S. 1—85.
- 16) Björn Magnússon Olsen: Um kornirkju á Islandi ad fornu. Ur Bunadarritinu 24, 2. Reykjavik 1910. S. 13, 24, 25, 45.
- 17) A. Meitzen: Siedlung und Agrarwesen. I, S. 272 o. f. Berlin 1895.
- 18) Paul Leser: Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster i W. 1931. Abb. 25, S. 107.
- 19) N. Overgaard: Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. „Jyske Samlinger“, 5. Række. I Bind. 1. Hefte. 1932.
- 20) Gudmund Hatt: Oldtidsagre. „Jyske Samlinger“. 5. Række. I Bind. 2. Hefte. S. 246—251. 1933.
-

Fattiggaarde i Ribe Amt og By.

Af Sognepræst *M. H. Nielsen*, Skrydstrup.

I. De første Fattiggaarde.

I 1807 kom vi med i den Krig, der længe havde hærget det meste af Evropa. Dermed slutter en økonomisk Opgangstid, som vort Land i Aartier havde nydt godt af, og der begynder en tilsvarende Nedgangstid. I 1813, Aaret før Krigen slutter for Danmarks Vedkommende, var vore Finansers Tilstand saa slet, at Staten maatte erklære sig bankerot. „Den glimrende Handelsperiode“ havde faaet Ende, Skibsfarten var gaaet ned til næsten ingen Ting, og det en Tid lang saa blomstrende Byggeri var ved at sygne hen. Kun eet Erhverv kunde endnu i nogle Aar glæde sig ved forholdsvis gode Kaar. Det var Landbruget. Men 1818 begynder et stort Prisfald paa Landbrugsprodukter Verden over. Det første Aar falder Prisen til det halve. I Løbet af de følgende fem Aar halveres Priserne atter. I 1824 er man længst nede. Saa begynder det at gaa lidt opad. I Almindelighed regner man med, at Landbrugs krisen ender 1828, men mange Aar efter mærkes Følgerne af den økonomiske Trængselstid, vort Land havde været inde i.

I Bøger, Tidsskrifter og Blade klages der over den tiltagende Forarmelse og de stadig stigende Udgifter til Forsørgelse af de fattige. Da Stænderforsamlingerne aabnes midt i Trediverne lyder der ogsaa her stærke Klager over de Byrder, Forsørgelsen af de mange fattige fører med sig. Der forhandles om en Reform af den gældende Fattiglovgivning, og der drøftes Planer til Afhjælpning af det forhaandenværende Onde.

Et Middel, man nogle Steder greb til for at raade Bod paa Vanskelighederne, var Oprettelse af en af de Forsørgelsesanstalter, der senere har faaet Navn af Fattiggaarde. Ordet Fattiggaard er ret nyt. Hverken Videnskabernes Selskabs Ordbog fra det 19. Aarhundredes Begyndelse eller Molbechs Ordbog over det danske Sprog fra Tiden omkring 1830 kender det. Heller ikke A. F. Bergsøe, der fra Midten af Fyrreerne udgiver „Den danske Stats Statistik“ synes at kende det. Vi har dog fra Fyrreerne enkelte Vidnesbyrd om, at Ordet kendes,¹⁾ men der hengaar endnu en 20—30 Aar, inden det bliver almindelig brugt som Betegnelse for en vis Art af Forsørgelsesanstalter.

Før den Tid havde man mange forskellige Navne paa saadanne Anstalter. De kaldtes Fattig- og Arbejdshuse, Arbejds- og Forsørgelsesanstalter, Fattig- arbejdsanstalter, Syge- og Arbejdshuse, Forsørgelses- og Arbejdshuse o. s. v. Tit kaldtes de ogsaa blot Fattighuse eller Arbejdshuse. Det første af de anførte Navne er vel nok det hyppigst benyttede.

Fattighusene kendes langt tilbage i Tiden. 1643 paabydes det, at Kirkeværgerne paa Landet i hvert Sogn skal bygge „et Fattigfolks Hus til de fattige der i Sognet, som ikke kan faa andensteds Hus“.²⁾ Dette Paabud gaar igen i Christian V's Danske Lov (2—22—75) 1683, og det gentages ogsaa senere.

I Fattighuset fik de trængende først og fremmest frit Husly, men ofte modtog de ogsaa anden Hjælp i Penge eller Naturalier.

Arbejdshusene gaar tilbage til sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede. I Slutningen af det 18. og Begyn-

¹⁾ Dr. Hald, Aalborg Fattigv.s Hist., Aalborg 1842, S. 8. Ribe Fattigkommissions Correspondanceprot. ⁷/₈ 1845 og ¹¹/₁₆ 1846.

²⁾ H. F. Rørdam, Danske Kirkelove III, 305.

delsen af det 19. Aarhundrede bliver der oprettet Arbejdshuse eller Arbejdsanstalter, som de gerne kaldes, i de fleste Købstæder — enkelte Gange ogsaa i Landsogne. I disse Huse sørgedes der for Arbejde til de trængende, særlig ved Tilberedning af Uld og Hør.

I Aarene 1806—07 bliver der i Slagelse oprettet et Fattighus med tilhørende Arbejdshus — et „Uldmanufaktur“ eller Uldspinderi. Ophavsmand til denne Anstalt var daværende Præst ved Sct. Peders Kirke i Slagelse, Hans Bartholm, Søn af den kendte kongelige Konfessionarius i Kjøbenhavn. Han kom til at spille en betydelig Rolle ikke blot ved Fattigvæsenets Indretning i Slagelse, men ogsaa andensteds. 1812 udgiver han en „Udførlig Beskrivelse af en Uldfabriks Indretning i Forbindelse med Fattigvæsenet i Slagelse“, og 1817 udgiver han en ny Bog paa 346 Sider med følgende Titel: „Theoretisk og practisk Anviisning til Fattigvæsenets hensigtsmæssige Bestyrelse i Danmark“. Sine Anvisninger samler han i tre Hovedregler:

- 1) „at have de fattige paa eet Sted og under Opsyn,
- 2) at give dem der, hvad de behøver, men ikke at give dem Pengeunderstøttelse, og
- 3) at holde dem til at arbejde til Fattigvæsenets Fordel.“

De nævnte Grundsætninger var tildels fulgt ved nogle Arbejdshuse, som i Tiden efter 1799 var oprettet i Kjøbenhavn. Her er man mer og mer gaet over til at yde trængende Hjælp gennem Naturalforplejning og ved at skaffe dem Arbejde. I flere af disse Arbejdshuse blev der nemlig ikke blot anvist Arbejde, der blev ogsaa her kogt Mad til og uddelt Brød til de trængende. Og der bringes ogsaa her fra Mad og Brød ud til Folk, der af en eller anden Grund ikke personlig kan give Møde i Arbejdshuset. De fleste

opholdt sig kun her i Arbejds- eller Spisetiden; undtagelsesvis blev der dog optaget syge eller gamle fattige som faste Lemmer i Arbejdshuset, saa de fik Lov at være her hele Tiden.¹⁾

Ingensteds blev dog det Princip at samle alle de trængende — syge og sunde, Børn og gamle — til Forsørgelse paa samme Sted eller under samme Tag gennemført saa nøje som i Slagelse. Det var jo dette Princip, der søgtes fulgt ved alle senere her i Landet oprettede Fattiggaarde. Det maa vel derfor siges, at Slagelse har Æren af at have oprettet den første Fattiggaard i Kongeriget Danmark.

I England kendtes Forsørgelsesanstalter af den Art noget tidligere. De kaldtes her gerne Workhouses eller Arbejdshuse. Navnet gaar tilbage til Dronning Elisabeths Tid eller Begyndelsen af det 17. Aarhundrede; men der hengaar et Hundrede Aar, inden disse Arbejdshuse bliver mere almindelige. Til at begynde med har de nærmest Karakteren af Tvangsarbejdsanstalter, og det er først henimod Udgangen af det 18. Aarhundrede, at de faar Præg af egentlige Forsørgelsesanstalter. I Tiden mellem 1830 og 1840 arbejdes der i England stærkt paa en Reform af Fattigvæsenet efter det Princip at samle alle de trængende i Arbejdshuset eller Fattiggaarden. Men det lykkedes ikke at faa dette Princip gennemført for hele Landets Vedkommende.²⁾

Den Ordning af Fattigvæsenet, som man havde gennemført i Slagelse, vandt Anerkendelse paa højere Steder. Allerede 1807 paalægger Kancelliet Amtmanden over Sorø Amt at bevidne Pastor Bartholm sin Tilfredshed med den af ham udviste Nidkærhed „for

¹⁾ Penia II 352 f., II 55, 256.

²⁾ William Scharling, Den eng. Fattiglovgivning, Tidsskr. for Retsvæsen 1866, 268 f, 383 f.

Fattigvæsenets bedre Indretnings Fremme“, og et Par Aar senere faar den unge Præst tildelt Ridderkorset. Snart kommer der ogsaa Tegn paa, at det i Slagelse givne Eksempel faar Virkninger i Omegnen. 1807 er der en Borger i Ringsted, der skænker et ham tilhørende Hus til et Fattig- og Arbejdshus der i Byen. Og i den følgende Tid tales der ofte med Ros om den gode Ordning af Fattigvæsenet i Slagelse og i Sorø Amt i det hele taget¹⁾

Bartholm mente, at der ogsaa paa Landet burde oprettes Arbejdsanstalter, selv om han maa indrømme, at Forholdene her stiller sig vanskeligere paa Grund af det mindre Indbyggertal. I Slutningen af Aaret 1812 var der ovre paa Langeland stiftet en Forening ved Navn „Langelands patriotiske Selskab“. Til Formand havde Foreningen den reformivrige, af sine Bønders Vel stærkt optagne Godsejer paa Tranekjær, General Frederik Ahlefeldt. I „disse for Menneskeheden ulykkelige Tider“ har man, skriver han 1813, oprettet dette Selskab, „der fortrinlig attraar at lette vores lidende Medmenneskers Kaar, at arbejde paa en for Staten nyttig Fattig-Indretning, ved hvilken Dovenskab og Lediggang skulde udryddes, Arbejdshuse anlægges og Bispisnings-Anstalter i samme vore indrettede.“ Større Sogne skulde hver have sit Hus; var Sognene mindre, skulde der være to Sogne om et Hus. I hvert af disse Fattig-Arbejdshuse skulde der være Plads til 50 Personer. Men det høje Maal, man stræbte mod, blev langtfra naaet. Kun i et enkelt Sogn, Tullebølle, fik man rejst et beskedent lille Arbejdshus. Videre naaede man ikke.²⁾

Bedre Fremgang fik det Forsøg, som en halv Snes

¹⁾ Penia II 108, VI 254.

²⁾ Vilh. Lütken, Bidrag til Langelands Hist. 455, F. Ahlefeldt Laurvig, Generalen, IV 110.

Aar senere — midt i Landbrugskrisens Dage — blev gjort ovre i den vestlige Del af Landet, i Ribe Amt. Med sine udstrakte Heder hørte dette Amt til Landets magreste Egne, men man havde her mærket mindre til Landbrugskrisens Tryk end i de federe Egne. Den landøkonomiske Forfatter C. F. Dalgas udgav i 1830 en Beskrivelse af Ribe Amt. Han skriver heri om Amtets Beboere, at de har i „hin ulykkesvangre Periode bedst afholdt Skatter, Renter og andre Udgifter“; de har afholdt sig fra „de ulykkelige Speculationer i Navneværdi“, og de kom tidlig til den Overbevisning, „at Arbejde og Sparsommelighed er de sikreste Midler til at soutenere sig“. Med fede Typer skriver han, at „øde Gaarde intet Steds findes“ her.¹⁾ Saadan var det ikke i de federe Egne af Landet. Der er øde Gaarde langt fra en Sjældenhed.

Den sydlige, mere frugtbare Del af Amtet, var tilsyneladende mest tynget af de daarlige Tider. Indtil 1864 strakte Ribe Amt sig for Fastlandets Vedkommende til Vidaaen. Det var dog ikke hele Vestslesvig indtil nævnte Aa, der hørte med til Amtet, men kun de saakaldte kongerigske eller nørrejske Enklaver. Sydligst laa der en større Enklave, som omfattede det meste af Lø Herred samt Møgeltønder og Ballum Birker.

Der var flere Grunde til, at det økonomiske Tryk hvilede særlig tungt paa Beboerne her.²⁾ Fra gammel Tid af havde mange af Mændene i disse Sogne søgt deres Næring paa Søen. Nu var Skibsfarten tildels standset, og mange Sømænd blev derved arbejdsløse. En stor Part af Kvinderne i de samme Egne havde tid-

¹⁾ S. 199.

²⁾ En Hovedkilde til det følgende er en Pakke fra Ribe Amtsarkiv i Landsarkivet i Viborg: „Dokumenter vedr. Oprett. af Arbejdsanstalter i Sogne under Ribe Amt 1826—51“.

ligere ernæret sig ved Knipling. I de knappe Tider var der faa, som havde Raad til at købe Kniplinger, saa ogsaa Knipleriet for en stor Del sygnede hen. Paa Grund af, at der var saa mange, der søgte deres Næring paa Søen eller ved Knipleriet, blev der Brug for megen fremmed Arbejdskraft til det egentlige Bondearbejde. Hvert Foraar er der stor Tilstrømning af fremmede Tjenestefolk, særlig fra Nørrejylland. En stor Del af disse vendte ikke tilbage til Hjemegnen, men blev gifte og bosatte sig her. De blev da gerne Ejere eller Lejere af et af de mange jordløse Huse, som fandtes i de vestslesvigske Sogne. — Alt dette medførte, at særlig mange her maatte melde sig til Forsørgelse af Fattigvæsenet eller gribe til Tiggerstaven.¹⁾

Nordligst i Lø Herred, omtrent midtvejs mellem Tønder og Ribe, ligger Sognet Døstrup. I det Sogn havde man 1821 faaet en ung Mand ved Navn Gabriel Koch til Præst. Han havde afløst sin Fader som Stedets Præst. Farfaderen, der ogsaa hed Gabriel, stammede fra Ribe. Senere blev Slægten atter knyttet nær til denne By, idet en Søn af Præsten i Døstrup bliver Stiftsprovst, og dennes Søn, Gabriel Koch, Biskop her. — Da den unge Gabriel Koch tiltraadte sit Embede, blev han efter dagældende Lov ogsaa Formand for Sognets Fattigkommission — en Stilling, som i Øjeblikket ikke var helt let. Sognet var, skriver han, „meget bebyrdet med Almisselemmer, hvis Tal tiltog med hvert Aar.“ Fra mange lyder der Klager over de store Udgifter til Forsørgelse af de fat-

¹⁾ Ved Patent af $\frac{7}{12}$ 1829 var Tiden for Erhvervelse af Forsørgelsesret i Hertugdømmerne sat til 15 Aar, mens Terminen i Kongeriget var 3 Aar, fra 1839 5 Aar. Over dette Forhold beklager Enklaverne sig jævnl. Ved Plakat af $\frac{9}{1}$ 1845 ligestilles de paa dette Punkt med Hertugdømmerne.

tige, og fra disse klages der over den ringe Understøttelse, der bliver dem til Del. „At bestyre et saadant Fattigvæsen var en højst fortrædelig Sag.“ Saa opstaar da hos ham Tanken om at faa oprettet en Arbejdsanstalt i Lighed med den, der en Snes Aar tidligere var oprettet i Slagelse. Der er dog den Forskel, at han i Stedet for „Uldmanufakturten“ vilde knytte et Landbrug til Fattighuset. Allerede 1825 har han Planen til sin Arbejdsanstalt færdig. Først taler han med flere af Sognebeboerne om Sagen, men de er noget betænkelige. Saa raadfører han sig med Ejeren af Trøjborg, Kancelliraad Holst, og med Herredsfogden om Sagen. De følte sig begge tiltalte af Planen, og Herredsfogden er ham behjælpelig med at faa Sognets Beboere indstævnede til et Sognegrande i Døstrup Skole den 6. December. Her fremstiller Præsten sin Plan, der nu vinder almindelig Tilslutning og bliver underskrevet af de mødte „paa to à tre nær“. Den følgende Sommer bliver Planen ført ud i Livet. Af Godsejeren paa Trøjborg blev der købt Jord til knap en Tønde Hartkorn i Byen Vinum. En af de første Dage i August tager man fat paa Opførelsen af en Arbejdsanstalt her, og inden Udgangen af September er Huset — 11 Fag Inds og 2 Fag Udhus — færdigt. Men mange Hænder havde ogsaa taget Del i Arbejdet. Gaardmændene leverede Syldsten, Ler og Tag, og de besørgede alle Kørsler; Husmænd og Kaadnere besørgede det nødvendige Haandarbejde. Skønt der kun medgik godt 6 Uger til Rejsning af Huset, har det til Dato holdt Stand mod Vestens vinden.

Til Oprettelse af Arbejdshuset var der medgaaet 1564 Rbdl. eller knap 3000 Mk. lybsk. Nogle faa Legatpenge havde man, men det meste blev laant hos en halv Snes Mænd inden for Sognets Grænser. To

Tjenestekarle — den ene var Præstens Avlskarl — rykker ud med henholdsvis 75 og 100 Mk., Degnen med 400 Mk. Det højeste Laan, 480 Mk., hidrørte fra en Gaardmand i Drenghsted, P. L. Stavener. Det største Laan — paa 1000 Mk. — maatte dog hentes udensogns, hos Skipper, „islandsk Capitain“ Thomsen i Nørby, Visby Sogn. — Renten af hele Anlægs-kapitalen var, siger Pastor Koch, „næppe saa meget som den Sum, der før .. aarligen .. var bleven udredet blot for Husly til de fattige.“

I Aaret 1836 udgav G. Koch en lille Bog, der blev trykt i Ribe og bar Titlen „Bemærkninger om Døstrup Sogns Arbejdshus, og hvad Erfaring har i flere Aar vist med Hensyn til Fattiglemmernes Forsørgelse i samme.“ Fra nævnte Bog og fra Fattigkommissionens Forhandlingsprotokol¹⁾ er de her fremførte Oplysninger hentet. I Slutningen af Bogen udtaler Forfatteren, at Arbejdsanstalten i Døstrup er „den første i sin Slags her paa Egnen og, saa vidt vides, den første paa Landet i de danske Provinser, uden maaske lignende findes i Nærheden af Hovedstaden.“²⁾

G. Koch er en Mand af den gamle Skole. Almindelig kendt er hans Sammenstød med Skolemanden Kr. Kold. Det var en gammel og en ny Tid inden for Skolen, der her mødtes. Som Barn af sin Tid havde han oprindeligt staaet Rationalismen nær, men under Indvirkning fra J. P. Mynster er han vokset fra denne Aandsretning. En af hans Efterfølgere har skildret ham som „en noget streng, alvorlig og myndig

¹⁾ Landsarkivet, Aabenraa.

²⁾ Han tænker maaske paa det Arbejdshus, som Præsten Bone Falk Rønne havde faaet oprettet i Kongens Lyngby. Dette Hus skuffede de Forventninger, man havde haft til det, og blev snart nedlagt. J. Oskar Andersen, Festskr. i Anl. af det d. Missionsselsk. 100 Aars Jub., 182.

Mand," men tillige som den, der nød stor Anseelse saavel i sit Sogn som udenfor dette.¹⁾ 1832 udnævntes han til Provst for Lø Herred og Møgeltønder-Bal-lum Birk. Da der i Henhold til Forordning af 13. August 1841 blev oprettet Sogneforstanderskaber og Amtsraad, valgtes Provst Koch til Formand for Sogneforstanderskabet i Døstrup, og han blev tillige den-ne Egns første Repræsentant i Ribe Amtsraad. En

Dostrup Sogns Fattiggaard i Vinum. Fremdeles Fattiggaard.

af de Sager, det nye Amtsraad drøftede, var Oprettelse af en for hele Amtet fælles Tvangsarbejdsanstalt. Forud havde de nyoprettede Sogneforstanderskaber haft Sagen til Betænkning. Ved et Amtsraadmøde 9 Maj 1843 overdroges det til Provst Koch at udarbejde et Forslag til Indretning af en saadan Anstalt, da „hans mangeaarige Erfaring i denne Retning var bekendt.“²⁾ Foreløbig kom der dog ikke noget ud af den Sag.

Syd for Døstrup ligger Brede Sogn. Her oprettes der 1828 en Arbejdsanstalt i Lighed med den, der to

¹⁾ Sønderj. Maanedsskr. VI 88.

²⁾ Amtsraadets trykte Forhandlinger 1843.

Aar før var oprettet i Døstrup. I Brede Sogn boede paa den Tid Herredsfoged Brasen, der som Politimester havde Del i Styrelsen af Herredets Fattigvæsen. Vi har tidligere hørt, at han havde støttet Pastor Koch ved hans Reform af Fattigvæsenet i Døstrup. Ogsaa i andre af Herredets Sogne er han senere behjælpelig ved Oprettelsen af Fattiggaarde. Særlig virksom havde han dog været ved Oprettelsen

Brede Sogns Fattiggaard, nu i privat Eje.

af Fattiggaarden i Brede og ved den senere Ledelse af denne.

.. Helt ude ved Havet — en Mils Vej vest for Brede — ligger det store Ballum Sogn. Det har frugtbare Enge og Marker; alligevel var der paa den Tid stor Fattigdom i Sognet. Den senere kendte Nationaløkonom Georg Hansen, der omkring 1830 besøgte Egnen, skildrer i ret mørke Farver den økonomiske Tilstand i Ballum Sogn. Om 12 af Sognets Gaardmænd siger han, at deres Stilling er „den elendigste i Verden“. Sælge Gaardene kan de ikke, drive dem selv kan de heller ikke. De har da maattet leje det meste baade af Jord og Bygninger ud til de mere vel-

stillede. Flere af disse Gaardmænd havde, fortæller Sognets Præst, maattet ty til Fattigvæsenet om Hjælp. Endnu mørkere skildrer Præsten Forholdene i en Del af de mange jordløse Huse. Af disse fandtes der paa den Tid mindst 150 i Sognet. Her boede Kniplersker, Søfolk og Daglejere. De sidste var ofte tilflyttede fra Nørrejylland. Den Fattigdom, der traadte Præsten i Møde i adskillige af disse Hjem, har, føler man, gjort et stærk Indtryk paa ham. Han mener, at det Ord i nogen Maade passer paa en Del af Indsidderne i disse Huse, at „deres første Ejendom er deres Ligkiste“. Præstens Navn er Jørgen Hansen. Han var en Smedesøn fra Als. Da han i Aaret 1827, 25 Aar gammel, holdt sin Tiltrædelsesprædiken i Ballum Kirke, havde han mindet om Paulus' Ord til Vennen Timotheus: „Lad ingen ringeagte dig for din Ungdoms Skyld, men vær et Eksempel for dem, der tror.“ Han var kun Præst her i tre Aar og kom vistnok ikke til at betyde ret meget for Sognets Beboere kirkeelig set. Maaske betød han mere for Sognet som Foregangsmand paa Landbrugets Omraade. Han indførte Brak og er en af de første her, der merglede. Paa et Omraade efterlod hans Virksomhed her sig kendelige Spor. Det er med Hensyn til Ordningen af Sognets Fattigvæsen. Stiftamtmanden havde sagt til den unge Præst, at Ballum Sogns Fattigvæsen var „det værste i hele Ribe Stift“. Hvert tiende Menneske fik Hjælp fra Sognet, og det kneb haardt med at skaffe de fornødne Midler tilveje. Ved det første Fattigkommissionsmøde, Præsten deltog i, maatte der vedtages en ekstra Optrækning af Fattigskatten for at opnaa Balance i Fattigkassen. Allerede før hans Ankomst havde der været Tale om Oprettelse af en Arbejdsanstalt i Lighed med den, der fandtes i Døstrup, men Gennemførelsen af Planen kom til at hvile paa

den unge Præsts Skuldre. Fra en af de mest forgældede Gaarde i Byen Husum købte man 13 Demat Jord saavel som Gaardens Bygninger, der indrettedes til en „Forsørgelses- og Arbejdsanstalt“ med Plads til 50 Lemmer. Til Planens Gennemførelse modtog man fra Grevskabet Schackenborg et Laan paa 750 Dlr. cour.

Ret længe kom Jørgen Hansen ikke til at lede den nye Anstalt, idet han det følgende Aar blev forflyttet til sin Fødeø Als, hvor han virkede som Præst til sin Død i 1889. Fra 1848 til 1864 havde han tillige været Biskop over Als og Ærø. Den Interesse for Fattigvæsenet, der vækkes hos ham under Opholdet i Ballum, bevarede han efter Tilbagekomsten til Als, og den satte Frugt i flere Skrifter vedrørende dette Emne. Det betydeligste er en Bog paa 184 Sider, Kritik des Armenwesens, der udkom i Altona 1834. I denne Bog beskriver han ogsaa Indretningen af de i Vestslesvig oprettede Arbejdshuse, som han stærkt anbefaler til Efterligning andensteds.¹⁾

I Aarene 1830—31 breder Eksemplet fra Døstrup sig til to nye Sogne inden for Enklaverne: Rømø og Møgeltønder. Snart naar ogsaa Eksemplet frem til Sogne udenfor Enklaverne. Allerede før 1820 havde der været Arbejdshuse i et Par Sogne i det slesvigske, men Eksemplet fra Enklaverne sætter først rigtig Fart i Bevægelsen. Stænderforsamlingen i Viborg havde 1836 været noget forbeholden i sin Dom om Arbejdshuse eller Fattiggaarde. Derimod anbefaler Stænderforsamlingen i Slesvig samme Aar stærkt Oprettelsen

¹⁾ Dr. Georg Hanssen, Stat. Forschungen über das Herzogth. Schlesw. I Hefte. Sønderj. Aarb. 1904 S. 34 f., Fattigkommissionens Forhandlingsprot., Landsark., Aabenraa. J. Hansen, Kritik d. A. 83 f., 127 f.

af disse.¹⁾ I den følgende Tid, navnlig i Fyrrerne, breder Oprettelsen af Fattiggaarde sig stærkt i Landet sønden Aa.²⁾ Inden 1864 er Tallet naaet op til ca. 80.³⁾

I 1840 rykker Fattiggaardene paa Landet syd fra frem over Kongeaaen. Nævnte Aar oprettes den første Fattiggaard i den nordlige Del af Ribe Amt. Den laa i Byen Gamst og var fælles for Andst og Gjesten Sogne. 1842 faar Brørup og Lindknud en fælles Fattig- og Arbejdsanstalt. 1844 faar Varde sin Fattiggaard paa en Mark lidt uden for Byen. Der havde forinden været Folk herfra ude „i e Sønden“ for at indhente Oplysninger om Anstalterne der. Det samme har rimeligvis været Tilfældet ogsaa i de førnævnte Sogne.

Fra Vejle Amt kommer der 1841 Forespørgsel til Ribe Amt angaaende de Fattiganstalter, der var oprettede paa Landet her. Saadanne kendtes endnu ikke i Vejle Amt. I de nærmest følgende Aar kommer der lignende Henvendelser fra Thisted og fra Hjørring Amt. Ogsaa til Holbæk Amt sendes der 1844 Oplysninger om de i Ribe Amt oprettede Arbejdsanstalter. I Kongeriget gik det dog foreløbig ret trægt med Oprettelsen af Fattiggaarde paa Landet. Endnu i 1864 var Ribe Amt paa det Omraade et godt Stykke foran Landets øvrige Amter.⁴⁾

1) Hans Jensen, De danske Stænderfors. Hist. I 525.

2) C. N. Bruhn, Die Zwangsarbeitsanst. in Schlesw.-Holst., 56 f.

3) J. Bentsen, Om Fattighusene i Kongeriget Danmark, 18.

4) Sammesteds, 32.

II. Da Ribe fik sin første Fattiggaard.¹⁾

Ogsaa i Ribe mærkedes det, at Tiderne var trange. Enkelte Vidnesbyrd herom skal nævnes. I Begyndelsen af 1819 klager Fattigdirektionen (Stiftamtmanden og Biskoppen) i en Skrivelse til Fattigkommissionen stærkt over „det skadelige Husbetleri . . som i Særdeleshed i den senere Tid er bleven udøvet af Børn“. I den Anledning træffes der forskellige Foranstaltninger. Politimesteren bekendtgør ved Trommeslag Forbud mod Tiggeri. Fattigfogden faar „alvorligt Tilhold“ om at oppasse Tiggerne og føre dem til Politiet, for at de kan blive afstraffede. Fattigkommissionen indstævner de Forældre, hvis Børn har tigget, og truer dem med, at de selv vil blive straffede som Tiggere, hvis deres Børn fortsætter Tiggeriet. Nogle Forældre tillægges der Understøttelse til deres Børns Opdragelse, „hvilket vi“, skriver Fattigkommissionen, „anse for det kraftigste Middel til Betleriets Afskaffelse, men hvortil vi ikke have saa udstrakte Hjælpemidler, som behøves, naar alt Husbetleri i strengeste Forstand skulde hæves.“ Ifølge Fattigloven af 1803 er det Fattigkommissionens Pligt at sørge for Husly til dem, der ikke selv er i Stand til det. Det er, klager Fattigkommissionen i August 1819, vanskeligt at opfylde dette Paabud „formedelst de fattiges og til Hus trængendes daglig voksende Antal“. I den Anledning ansøger man Direktionen for

¹⁾ Kilder: Fattig-Kommissionens Korrespondanceprot. 1804—51, sammes Deliberationsprotokoller 1803—18, 1818—43, 1843—58, Akter vedrør. Opfør. af en Arbejds- og Forsørgelsesanst. i Rhodes Toft, P. N. Frosts Bidrag til Ribe Fattigv.s Hist. i Hist. stat. Maanedstid. for Ribe Stift 1838—39. Deliberationsprot. 1843—58 findes i Ribe Domsogns Præsteark., Viborg; de andre utrykte Kilder i Byark., Ribe.

For den altid redbonne Hjælp, der er ydet mig af Hr. Byarkivar C. N. Termansen, bringer jeg en oprigtig Tak.

Ribe Hospital om Tilladelse til, at „et af de ledige Værelser i 2. Etage i Hospitalet maatte indtil videre overlades til Brug for 2 à 3 Familier, som ellers mod den tilstundende Vinter maatte blive husvilde“. I Februar 1825 sælger man et Hus i Hundegade (Nr. 74), fordi „Fattigvæsenets tiltagende Udgifter har nødsaget Kommissionen til at sørge for ekstraordinære Indtægter“. Samme Aar sælger man endnu et Hus, beliggende i Korsgade. Det har vel været af samme Grund.

Allerede i 1825 synes man at have tænkt paa en Nyordning af Byens Fattigvæsen. Der er Planer fremme om Oprettelse af en „Tvangsarbejdsanstalt“. Ved nævnte Udtryk maa der vistnok tænkes paa en Slags Forsørgelsesanstalt. Planerne bliver foreløbig lagt til Side; men i Aarene 1828—29 dukker de atter op. Den 3. Marts 1829 overdrager Fattigkommissionen det til Præsten ved Sct. Kathrine Kirke, E. de Thurah, at forfatte et „Udkast til en forbedret Fattigforsørgelse“, saaledes at der indføres „fuldstændig Naturalforplejning“. Der tænkes oprettet et Fattig- og Arbejdshus til 80 Lemmer ialt, 40 Kvinder, 20 Mænd og 20 Børn. Antallet af arbejdsføre anslaaes til 50, og dem skal der indrettes Bolig til i de saakaldte Almisseboder; Resten skal have Plads i Gjæsteboderne. Pengene til Planens Gennemførelse havde man haabet at faa fra Nationalbanken. Men det Haab glippede, skønt man tilbød Banken Sikkerhed for Laanet i Fattigkassens rentebærende Obligationer paa godt 4000 Rbdlr. Saa blev Planen om Oprettelse af en større Arbejdsanstalt lagt til Side; men et Par Aar senere oprettes der en Arbejdsanstalt i mindre Stil — i Lighed med de Arbejdshuse, der var blevne almindelige sidst i det 18. Aarhundrede.

Allerede 1789 havde Ribe faaet et saadant Arbejds-

hus — „Spindeanstalten“ eller Hjelpeanstalten“. Byens daværende Borgmester, E. Balle, havde været særlig ivrig for at faa en bedre Ordning paa Fattigvæsenet, og det er ham, der gav Stødet til Oprettelse af Spindeanstalten, der havde til Huse i den saakaldte gamle Bispegaard i Skolegade (Tausens Hus). Trængende, Børn saavel som voksne, „der foretrække ærefuld Arbejdsomhed for skammelig Lediggang“, kunde altid her faa „sikker Fortjeneste“ ved Spind af Uld, Hør og Blaar. De første Aar var der ogsaa knyttet et Hægleri og et Væveri til Anstalten. Enhver kunde her gratis lære at hægle, spinde Hør, Uld og Bomuld, at væve, sy og strikke.¹⁾ Spindeanstalten bestod indtil 1835. Det havde altid knebet med at holde den gaaende. Maaske ogsaa Styrelsen af den kunde have været heldigere. Efterhaanden blev det vanskeligt at faa det i Anstalten udførte Spind afhændet. Det hidrørte som Regel fra ældre Kvinder under Fattigvæsenet, og det var ofte saa maadeligt — siges der — at ingen Husmoder vilde købe det. I 1835 nedlægges Anstalten, og de Midler, Fattigvæsenet herved kom i Besiddelse af, blev særlig anvendt til Dækning af den Gæld, der faa Aar før var stiftet ved Oprettelsen af en anden Arbejdsanstalt.

Der hørtes stadig Klage over „de idelig forøgede Byrder for Fattigvæsenet“. Fra modsat Side klagedes der over, at der ikke var Arbejde at faa. Fattigkommissionen beslutter sig da til at oprette en Anstalt, hvortil man kunde henvise arbejdsløse Mænd, der begærer Understøttelse. Fra det offentlige modtager man et Laan paa 150 Kurantdaler. Der lejes saa Lokale hos Christian Rask i Præstegade, anskaffes Arbejds-

¹⁾ Ribe Bys Ugeblad 1798, S. 91 f.

redskaber og Materiale, saa Anstalten kan træde i Virksomhed i Foraaret 1831. Indretningen kaldtes officielt „Arbejdsanstalten“ eller „Ribe Bys Fattigarbejdsanstalt“, men populært kaldtes den „Rasphuset“. Det Arbejde, man her sysselsatte de arbejdsledige med, var nemlig Raspning af Farvetræ. Tidligere hentedes man de raspede Spaaner i Flensborg og Hamborg; nu hjemførte man Træet i uraspet Tilstand. Af Anstaltens Regnskaber ses det, at det meste af Farvetræet — Blaatræ og Gultræ — blev hentet af Fanø Skippere i Altona. En af Byens kendte Borgere, Købmand R. Rahr, indlagde sig stor Fortjeneste ved gennem mange Aar at være Anstaltens Bestyrer. Skomagermester Christen Gregersen gjorde sig fortjent ved i flere Aar gratis at være Opsynsmand paa Rasphuset. Købmand H. G. Bjerrum var Hovedleverandør af Træet. For hvert Hundrede Pund, der raspedes, betalte han 25 Sk. lybsk. Dygtige Arbejdere kunde have en Dagløn paa 10—12 Skl., men de fleste maatte nøjes med det halve eller endnu mindre. Stor Tilstrømning til Anstalten blev der ikke. Det første Aar, da der var flest, beskæftigedes 18 Personer i tilsammen 350 Dage for en samlet Løn af godt 38 Kurantdaler. De følgende Aar tog Besøget af. Naar Anstalten ikke blev mere søgt, kom det vist af, at hverken Arbejdet her eller Navnet paa Anstalten havde nogen god Klang. Rasphuset i København var jo kendt Landet over som Straffested for særlig slemme Forbrydere.¹⁾

Aaret før Oprettelsen af Rasphuset havde man truffet en anden Foranstaltning til Modarbejdelse af Fattigdommen. I Begyndelsen af Tyverne havde man i

¹⁾ R. Rahrs Beskr. af Anstalten i Hist. stat. Maanedstid. for Ribe Stift 1838, S. 59 f. En Pakke Regnskaber fra 1831—42 i Byarkivet.

Byen Slesvig overladt 21 fattige Familier et øde Stykke Jord til Dyrkning af Havesager. Hver af dem fik lige meget, og de fik Lov til at dyrke Jorden gratis i 4 à 5 Aar. I Løbet af kort Tid var Jordstykket forvandet til frugtbare Haver. Snart var der oprettet lignende Havekolonier ved de fleste Købstæder i Hertugdømmerne. De fleste Steder fik de fattige Jorden overladt helt gratis, andre Steder maatte de svare en ringe aarlig Afgift. Regeringen havde ivrigt støttet Sagens Fremme først i Hertugdømmerne og senere i Kongeriget.¹⁾ Den 26. Marts 1826 udgik der en Kancelliskrivelse den Sag vedrørende til samtlige Kongerigets Købstæder. Ved et den 24. Juni afholdt Møde vedtog Fattigkommissionen i Ribe at svare, at der „for indeværende Aar ikke gives nogen disponibel Plads til en Hauge-Colonies Anlæg“. Saa vidt muligt vil man næstkommende Aar træffe de fornødne Foranstaltninger. Der skulde dog hengaa endnu 4 Aar, inden Tanken bliver virkeliggjort. Foreløbig var man optaget af Planen om en større Forsørgelsesanstalt. Da den Plan er lagt til Side, skrider man — i 1830 — til Oprettelse af Havekolonien. Den fik Plads i en uden for Nørreport liggende Toft, „Sct. Peders Kirkegaard“, der tilhørte Sct. Kathrine Kirke. Den blev nu lejet af Fattigvæsenet, inddelt i Parceller paa omkring ved 1 Skæppe Land, og udlejet til 16 uformuende Familiefædre, der ikke var under fast Fattigforsørgelse. Det første Aar slap de for Lejeafgift, men de følgende Aar skulde der af hver Parcel aarlig svares 3 Mk. holst. Cour. Antallet af Lejere synes senere at være steget til 28. Lejen var da gaaet tilsvarende ned, men det kneb med at faa den ind. Der kan ingen Tvivl være om, at denne Foranstalt-

¹⁾ Sonderj. Aarb. 1927, S. 185 f., og 1930, S. 87 f.

ning her som andensteds har været til Støtte for adskillige. — Nu, 100 Aar senere, har man som bekendt flere Steder fulgt det gamle Eksempel.

Endnu skal fra Slutningen af Trediverne nævnes en lille Foranstaltning til Bedste for Byens fattige. Fattigkommissionens Formand havde længe næret Ønske om at faa oprettet en Bospisningsanstalt, hvorfra der i Aarets trangeste Tid kunde uddeles Mad til de mest trængende. I Efteraaret 1838 søgte Fattigkommissionen at faa Opgaven løst ved frivillige Bidrag fra Byens Borgere. Fattigvæsenet skulde dog yde Støtte ved Anskaffelse af Apparater og ved at levere det fornødne Brændsel. De frivillige Bidrag indkom saa rigeligt, at Anstalten kunde træde i Funktion den 1. December. Der bospistes daglig 40 Personer, 20 voksne og 20 Børn. Til hver af dem uddeltes der en Pot varm Middagsmad og 6 Lod Brød. Til syge blev Maden bragt, de sunde nød den paa Stedet.

Vinteren 1838—39 var streng. Den 8. Januar rejste Vesterhavet sig og førte al den Is, der i en lang Frostperiode havde samlet sig mellem Fastlandet og de foran liggende Øer, ind over Enge og Marker. „Alle er enige i,“ skrives der faa Dage efter, „at ingen Oversvømmelse her i Mands Minde har været saa ødelæggende som den sidste, hvortil vel især den store Mængde Is har bidraget. Senere anslaaes den Skade, Byen led, til 3400 Rbdlr. h. Cour., og det menes, at Skaden paa Byens Marker og Veje oversteg denne Sum.¹⁾

I denne for Byen noget trange Vinter dukker atter Tanken om Oprettelse af et Fattig- og Arbejdshus frem. Tanken skyder særlig Fart, efter at 6 af By-

¹⁾Ribe Stifts Adresseavis 9. og 15. Jan. 1839, Hist.-stat. Maa-nedstid. 1839, S. 121 f.

ens Borgere (H. Gotliebsen, L. Nielsen, J. A. Wedsted, N. Birnbaum, Niels P. Ulff og P. Andersen) havde aflagt et Besøg paa det nyoprettede Arbejds-
hus i Skærbæk. De nævnte Mænd var Fattigforstan-
dere eller Medlemmer af Byens Fattigkommission,
der talte 9 Mand ialt. Tre af disse er faste eller fødte
Medlemmer, Stiftsprovsten, Præsten ved Sct. Kathri-
ne Kirke og Byens Borgmester eller et Medlem af
Magistraten. Førstnævnte var Formand. De seks
Borgere var valgte Medlemmer.

Under 6. Februar 1839 tilsender de 6 Borgere Fat-
tigkommissionen et Andragende, hvis Begyndelse ly-
der saaledes: „Om Gavnligheden — ja Nødvendighe-
den — af Indretningen af en Arbejdsanstalt for Fat-
tigvæsenet her i Byen overbevises vi dagligen mere og
mere, og især har et Besøg, vi paa Opfordring af nogle
Medborgere gjorde Skærbæk Arbejdshus, forvisset
os om, at om end Arbejdsanstalter ikke i finansiell
Henseende virker sønderlig velgørende paa en Kom-
mune . . . saa er dog den moralske Virkning og den
Orden og Renlighed, en stadig Virksomhed medfører
for Lemmerne, Grund og Drivfjeder nok til ikke at
tabe en saadan Indretning af Sigte, om der end skulde
findes en Del Vanskeligheder at bekæmpe.“

Lidt senere lader de 6 Fattigforstandere en Adresse
cirkulere blandt Beboerne. Heri udtales Ønsket om,
at der maa blive oprettet en Arbejdsanstalt i Forbin-
delse med Byens Forsørgelsesvæsen, „som Aar for
Aar kræver større Summer“. Adressen faar over 200
Underskrifter.

En saa kraftig udtalt Folkestemning kunde Fattig-
kommissionen ikke sidde overhørig. Den 19. Juli be-
slutter man sig til at overdrage Sagens Forberedelse til
en Komité paa 9 Medlemmer: Købmændene Rahr,
Kleisdorff, Ballin og Brorsen, Snedkermester Hornum

og Tømremester C. Lund, Raadmand Gjørtz, Apotheker v. Støcken og Adjunkt P. T. Hansen. Alle-rede midt i Oktober afgiver Komitéen en omfangsrig Betænkning med udførlige Forslag til Husets Indretning og Bestyrelse.

Paa Grundlag af det af Komitéen ydede Arbejde bliver der saa af Fattigkommissionen udarbejdet et „Forslag til en Arbejds- og Forsørgelsesanstalt for Ribe By“, som under 11. November 1839 sendes Fattigdirektionen til Godkendelse. Sagen syntes at være i god Gænge, men det viste sig snart, at der „blev en Del Vanskeligheder at bekæmpe“. Det knob saaledes svært med at finde det Sted, hvor Anstalten skulde indrettes. En Tid tænker man paa at købe den nuværende Bispegaard, Korsbrødregaard, og indrette den til Arbejdsanstalt. Oprindeligt havde „Korsbrødrene“ ejet Gaarden, en Tid lang havde den været Bolig for Stiftamtmanden, i Øjeblikket ejedes den af „Borger og Handelsmand“ Jens Knudsen. Denne tilbyder Gaarden med Have og øvrige Jordtilliggende (6 Td. Land) for 4000 Rbd. Den Pris finder Komitéen „vel høj“, og man fraraader stærkt Avlsdrift — „indtil videre i hvert Fald“. Borgerrepræsentationen finder Prisen „enorm“. Korsbrødregaard er „i det hele taget slet ikke egnet til en beskeden Arbejdsanstalt; alt er her for herskabeligt“. Baade Komitéen og Borgerrepræsentationen er mest stemt for Opførelsen af en helt ny Bygning. En Tid er der Tale om at opføre en saadan i „Frands Klynnes Toft“ eller i „Jens Oulunds Toft“ uden for Nørreport. Ogsaa Teglgårdens Bank uden for Sønderport tænkes der paa. Efterhaanden samler Interessen sig om den uden for Nørreport liggende Rhodes Toft, der dels ejes af Fattigvæsenet, dels af Sct. Kathrine Kirke. Det var Stiftamtmand Grev Sponneck og Biskop Tage Müller,

der havde henledt Opmærksomheden paa nævnte Toft, og de indbyder den 17. Marts 1840 Byens Borgere til et Møde om Sagen paa Raadstuen. Af de mødte stemmer to Tredjedele for at bygge i Rhodes Toft, og Direktionen indstiller nu til Kancelliet, at Planen om at opføre et Arbejdshus til 50 Lemmer i Rhodes Toft maa blive approberet. Tillige indstiller man, at der til Planens Gennemførelse maa ydes Fattigkommissionen et Laan paa 4000 Rbdlr. af Stiftsmidlerne. Den 23. Juni samme Aar bifalder Kancelliet Indstillingen, og nu er Vejen aabnet til Igangsættelse af Værket. Det skulde imidlertid vise sig, at der endnu var et godt Stykke til Vejs Ende.

Fattigforstanderne havde til at begynde med ment, at Anstalten skulde have Plads til over 100 Lemmer, og man følte sig forvissat om, at Byens Borgere vilde støtte den gode Sag ved „temmelig betydelige Bidrag“. Dette Lyssyn forsvandt dog snart. Først paa Aaret 1841 foreslaar de 6 Fattigforstandere at indrette en Arbejdsanstalt med Plads til 20 Lemmer i de 9 søndre Fag af Almisseboderne. Faldt dette Forsøg heldigt ud, kunde man senere udvide Anstalten. 204 af Byens Borgere støttede med deres Underskrift Forslaget. Dette mødte stærk Modstand hos Borgmester Høyer og Pastor Thura, men støttes af Stiftprovst Frost, der ikke var nogen Ynder af slige Arbejdsanstalter. Han fandt det urigtigt, at Folk, der uden egen Skyld blev fattige, her skulde anbringes i Selskab med slette Personer. Urigtigt er det ogsaa at anbringe Børn et saadant Sted. Endelig mente han, at Driften vilde blive alt for dyr. En Indsender i Jyllandsposten (22. Okt. 1839) havde saaledes oplyst, hvor daarligt de i Aarhus, Randers og Horsens oprettede Anstalter havde svaret sig. — Vi hører, at nævnte Artikel hos nogle har fremkaldt en „panisk

Skræk“. Formandens Advarsler har vel ogsaa betydning en Del.

I Borgerrepræsentationen hæver der sig stærke Røster mod Fattigforstandernes Plan. Man bebrejder stærkt Fattigkommissionens Formand, at han har kunnet slutte sig til den. Særlig undres man over, at han ikke har misbilliget den i Planen foreslaaede Anbringelse af Lemmernes Senge — „der bedre vilde passe i et Slaveskib“. Man havde nemlig tænkt sig at anbringe nogle Senge over hverandre som Køjer i et Skib. Andre skulde som Foldebænke anbringes midt paa Gulvet, og over dem skal der om Dagen „lægges et Laag, der afbenyttes som Bord“. Sengene skulde alle have Plads i Arbejdsstuerne, saa man sparede særskilte Soverum.

Fattigforstanderne forsvarer efter Evne den af dem fremsatte Plan. Man kan, siger de, tage endnu 4 Fag af Almisseboderne og indrette dem til Soverum. Mod Byggepladsen i Rhodes Toft indvender de bl. a., at der her fra til Kirkegaarden bliver en Afstand af 1600 Alen. Hvor besværligt vil det ikke blive „for Ligbærerlauget uden Ligvogn at transportere et Fattiglig denne paafaldende lange Vej“. Til Kirken bliver der 1100 Alen. Det vil „for adskillige af Lemmerne blive umuligt at besøge Guds Hus“. — Fra modsat Side gøres bl. a. gældende, at slige Anstalter er særlig udsat for at blive brændt af. Saaledes er den i Gamst oprettede Anstalt gaaet op i Luer, formentlig sat i Brand af et af Lemmerne. Man skal derfor bygge paa et Sted, hvor Ilden ikke kan forplante sig til andre Bygninger. — Striden for og imod fortsættes til henimod Udgangen af 1841. Da henstiller de 6 Fattigforstandere til Direktionen, at Sagen indtil videre maa stilles i Bero. Stiftsprovsten støtter Henstillingen. Den Udsigt, man i sin Tid fik til Laan af Stiftsmid-

lerne, er under de vidtstrakte Forhandlinger gaaet tabt, og det er ikke lykkedes at skaffe Penge ad privat Vej. Direktionen tillader da, at Planens Iværksættelse udsættes, indtil Pengevanskelighederne er ryddet af Vejen.

Saa er der Ro om Sagen i to Aar. Nævnes kan det dog, at der omkring Nytaar 1842—43 til Kommunalbestyrelse og Fattigkommission indkom et Forslag om at indrette Raadhuset til Arbejdsanstalt. I Stedet for skulde man købe Købmand Frandsens Gaard „Porsborg“ og indrette den til Raadhus. Forslaget blev dog pure afvist. — I Foraaret 1844 bliver der atter Røre om Sagen. Kommunalbestyrelsen henstiller til Fattigkommissionen, at den saa længe henvendte Plan maa blive virkeliggjort i den tilstundende Sommer. Fattigkommissionen havde allerede da ved Henvendelse til samtlige jyske Stiftsøvrigheder søgt at skaffe de fornødne Penge. Men alle Steder fra havde man faaet Afslag. Noget Pengeinstitut kendtes endnu ikke i Ribe. Først 1846 oprettes Spare- og Laanekassen for Ribe By og Omegn. Endelig lykkes det ved Stiftamtmandens Hjælp at opnaa Løfte om et Laan paa 5000 Rbdlr. fra Nationalbanken.

Arkitekt N. S. Nebelang, der i Aarene 1843—45 restaurerede Domkirken, fik — for et Honorar af 100 Rbdlr. — overdraget det Hverv at udarbejde Tegningen til den nye Bygning og at føre Tilsyn med Arbejdet. Tømrermester Chr. L. Lund gav Tilbud om at udføre Arbejdet for en Pris af 5211 Rbdlr. Inden for Fattigkommissionen var Borgmester Høyer og Forsmandens Stedfortræder, Kapellan Chr. Krarup — senere Præst i Føvling-Holsted — straks stemt for Antagelse af dette Bud, men flere Medlemmer foreslaar at stille Sagen i Bero endnu et Aar. Et Par af dem foreslaar, at man skal købe en Landejendom og dér

indrette Anstalten. Det „svarer bedst Regning“. Borgmesteren fraraader stærkt Udsættelse og gør bl. a. gældende, at der i det kommende Aar ventes opført et Arresthus i Holsted, et Arbejdshus i Brørup¹⁾ og en Latinskole i Kolding, „hvilke Bygninger betydeligen vil indvirke paa Priserne af Byggematerialerne . . . saavel som ogsaa paa Arbejdslønnen“. Det er uvist, om man ad Aare kan faa det af Nationalbanken tilbødte Laan. Og enhver, som kender Fattigvæsenets Organisation her i Byen, maa indrømme, at man aldeles mangler Midler til at hæmme Lediggangen og værne mod de Laster, som nu finder Næring i Fattigboerne. — I Kommunalbestyrelsen havde Borgmesteren bedre Held. Her var der kun een, der stemte for Udsættelse. —

Det af Tømrermester Lund givne Tilbud bliver nu godkendt, og endelig kan man gaa i Gang med Arbejdet. Midt i September 1844 gæster Kongen Ribe. Blandt Seværdighederne, der da forevises Majestæten, er ogsaa Byens nye Arbejdsanstalt.²⁾ Helt færdig var den dog ikke, det skulde den først være med Udgangen af Oktober. Men Tiden blev overskredet. De 5000 Rbdlr. slog heller ikke til, saa der maatte laanes endnu 2000 Rbdlr. hos Nationalbanken. Først hen paa Foraaret 1845 kunde de fattige begynde at flytte ind i den flotte Bygning, som var bestemt til Fremtidsbolig for dem.

¹⁾ Nævnte Plan blev ikke virkeliggjort. 1846 sælges den fire Aar før oprettede Fattiggaard i Adersbøl, Lindknud Sogn. Først 1871 faar de to Sogne igen en fælles Fattiggaard i Surhave, Brørup Sogn. Velvillig meddelt af fhv. Sogneraadshovedmand N. Thøgersen, Lindknud.

²⁾ Ribe Stifts Adresseavis 16. Sept. 1844.

III. *Byens Fattighuse.*¹⁾

Blandt de ældre er der vist en Del, som fra deres Barndom mindes et Hus, der fremfor de fleste andre Huse i Sognet bar Præg af Ælde og Armod. Man kunde næsten se paa det, at det var Fattighuset. Lavt var det baade paa Mur og Tag. Ogsaa Vinduerne var lave, og de var ofte forsynede med mange smaa blyindfattede Ruder. Til det tarvelige Ydre svarede som Regel et lige saa tarveligt Indre. „I min Barndom kom jeg,“ fortæller en ældre Kvinde fra Hjortlund Sogn, „tit i Fattighuset. Der boede her en Familie, hvis Børn jeg legede med. Alt var tarveligt inde i Stuen, men rent og hyggeligt var der. Der var i Stuen to Ting, som jeg undredes meget over. Bordet var, syntes jeg, alt for højt. Det kom af, at der uden om det var slidt en dyb Rende i Lergulvet. Saa var der Kakkelovnen. Det var en Bilægger, men den lignede ikke de almindelige, firkantede Bilæggerovne. Den var rund; oventil var den hvælvet og forsynet med tre Horn. Det var en stor Malmgryde, der med en Kant var muret ind i Væggen.“ Noget helt ukendt var den Slags Kakkelovne nu ikke paa den Tid. Et Par andre Steder i Hjortlund Sogn fandtes der Mage til Kakkelovnen i Fattighuset — fortæller en anden gammel Hjortlunder. Maaske holdt de sig længst i Fattighusene.²⁾ — Til Fattighuset i Hjortlund hørte der naturligvis ogsaa en Bagerovn, men den var saa godt gemt i Kaalgaardsdiget, at man knap lagde Mærke til den uden paa de Dage, da den var taget i Brug.

Kunde der end findes Hygge og Orden inden Døre i et Fattighus, saa var det modsatte tiere Tilfældet. Et Eksempel fra et af Ribe Amts østlige Sogne skal

¹⁾ De S. 420 nævnte Kilder er ogsaa benyttet her. Jfr. Vestjyll. Socialdemokrat 23. Dec. 1911 og Vestkysten 2. Febr. 1921.

²⁾ Jfr. H. K. Kristensen, Lunde Sogn, 129.

her nævnes: „Fattighuset i Skanderup var en gammel faldefærdig Bygning. Det bestod af seks smaa Stuer med aabne Skørstene. Der var tre Indgange i Huset, og i hver Lejlighed *skulde* der bo en Kone og en Mand, ligemeget om de var Enker eller helt ukendte med hinanden. Var der Ægtefolk, boede de jo sammen, men det traf tit om Vinteren, at der boede flere i Lejligheden, for der var jo Subjekter, der ikke kunde faa Husly andre Steder. Sengeklæderne var ikke andet end Pjalter. Naar nu saadanne Rejsende kom, og der lige var uddelt Almisse, var der til Tider vældigt Svir, for der var jo nogle af de gamle, som gerne vilde have en Dram.“¹⁾

I 1864 var der i hele Ribe Amt 57 Fattighuse. Heraf var der kun 2, hvor Kønnene ikke var adskilte. Det ene af dem har antagelig været Skanderup. Iøvrigt stod Ribe Amt, sammenlignet med Landets andre Amter, højt med Hensyn til Fattighusenes Udstyr og Indretning. Det kan saaledes nævnes, at der af Ringkøbing Amts 86 Fattighuse var 30, hvor Kønnene ikke var adskilte. Paa Lolland-Falster var det samme Tilfældet med 34 af 76 Fattighuse.²⁾

Ribe Bys Fattighuse var baade med Hensyn til det ydre og det indre i nær Slægt med Fattighusene paa Landet. Det største bar Navnet Almisseboderne. 1602 havde Raadmand Bertel Strucks Hustru med sin Mands, sin Søns og sin Svigersøns Samtykke paa sit Dødsleje „til en evig Ihukommelse“ skænket 7 Boder eller Boliger i Klostergade til en Fribolig for fattige Dannemænd og Dannekvinder.³⁾ Disse Boder var ombygget flere Gange, sidste Gang i 1817, da de 10

¹⁾ Fra Ribe Amt, 1924, S. 115.

²⁾ J. Bentzen, Om Fattighusene i Kongeriget Danmark, 11, 17 f.

³⁾ Kinch, Ribe Bys Hist. II, 251.

nordligste Fag var opførte „ganske af nyt“. De var med Grundmur; de øvrige 19 Fag var Bindingsværk. I det lange Hus var der ialt 17 Værelser. I 1831 blev et af Værelserne indrettet til en Sygestue med 5 enkelte Senge. Vægter Dahls Hustru blev ansat som „Sygevogterske“ mod en ugentlig Betaling af 8 Sk. for hver syg. 1842 bestemmes det, at der i Fattigsygestuen skal sættes en Skillevæg, „saa at Mandfolk og Kvindfolk bliver afsondrede“. Ogsaa fremmede syge optages i Fattigsygestuen. For deres Ophold maatte der i Tiden fra 1. Maj til 1. Oktober betales 1 Mk, fra 1. Oktober til 1. Maj 14 Sk. om Ugen. Rejsende Haandværkssvende, der led af Fnat, var hyppige Gæster paa Sygestuen.

I hvert af de 16 Værelser i Almisseboderne boede der 2 til 3 Personer, i enkelte er der endog 4. Som oftest hørte de enkelte Personer ikke til samme Familie. Ofte lyder der Klage over Slagsmaal, Drik og sædelige Udskejelser i Almisseboderne. I 1839 indgaar der til Fattigdirektionen Klage over den elendige Tilstand, hvori mange af de fattige her befandt sig: „De savner Sengeklæder og ordentlig Natteleje, saa at gamle og Børn ligger i Halm og kun bedækkede med Pjalter.“ Stiftsfysikus Randrup faar nu Paalæg om at tage Forholdene i Øjesyn, og efter en af ham afgiven Betænkning træffes der flere Foranstaltninger til Bedring af Forholdene. Saaledes anskaffes der en Del Madrasser, Lagener og Tæpper. Han foreslog ogsaa at erstatte Stengulvene med Bræddegulve. Saa vidt mente Fattigkommissionen dog, at man ikke i Øjeblikket kunde strække sig. For Fremtiden vilde Kommissionens Medlemmer fordele Tilsynet med de i Fattighusene boende Lemmer mellem sig, saa hver af dem overtog Tilsynet med bestemte Rum. Derved vilde man bedre kunne vaage over „Renlighed, Or-

den og Tugt“. Noget helt let Hverv var dette Tilsyn nok ikke. Det følgende Aar anmoder Fattigforstanderne om Tilladelse til, at Fattigfogeden maatte „gaa dem tilhaande, naar Uordener i Fattighusene foregik, i Særdeleshed naar Ustyrligheden gik saa vidt, at forløbig Arrest var fornøden.“

Da den nye Arbejdsanstalt er bygget, var der ikke længer Brug for Husly til saa mange fattige. Man kunde da nedlægge et Par af de gamle Fattighuse. I en Skrivelse af 6. Sept. 1845 udtaler Borgerrepræsentationen, at det vilde tjene til Byens Forskønnelse, hvis Almisseboderne blev fjernet — „disse elendige og uhyggelige Barakker“. Lidt senere udtaler Magistraten, at „disse usle og faldefærdige Bygninger ikke uden Fare for Helbreden vil kunne bebos“. I Løbet af et Aar bliver da Almisseboderne afhændet til forskellige Købere. Ogsaa det til Sct. Kathrine Landsogn i Byen Lustrup beliggende Fattighus afhændes samme Aar. De ved Salget af de to Fattighuse indvundne Penge blev i de følgende Aar for Størsteparten anvendt til Bedste for Arbejdsanstalten. En lille Smule, 408 Rbdlr., synes dog endnu i 1850 at høre med til Fattigvæsenets Kapitalformue.

De saakaldte Gjæsteboder fik Lov at bestaa. De gaar tilbage til Tiden før Aar 1500. Vistnok i Aaret 1495 havde Borgmester Iver Nielsen, ogsaa kaldet „Store Iver“, „til fattige Folks Behov“ ladet opføre en Bygning eller Samling af Bygninger, der strakte sig gennem hele Bredeslippe fra Grønnegade til Fiskergade. Der var ialt 39 smaa Friboliger.¹⁾ Da Stifteren ikke havde hensat Midler til Vedligeholdelse af Boderne, havde det knebet med at holde dem paa Benene. Nogle af dem var ogsaa solgt. I 1805 siges det om dem, at de er „saa smaa og usselt indrettede, og

¹⁾ Kinch, I, 440.

ligger saa indknebne, at om end og Reparation med Fordel kunde fuldføres, vilde det dog blive nogle elendige Huller, hvorom man næppe kan gøre sig noget Begreb, naar man ej har set dem“. Husene blev da ombyggede i 1807. I Fyrreerne var Gjæsteboderne saaledes forholdsvis nye, og de var bedre indrettede end Almisseboderne. Der var her kun 8 Værelser. To Værelser havde et fælles Køkken. I hvert Værelse boede der 2 à 3 Personer. Til Huset hørte der en lille Køkkenhave. Gjæsteboderne var som Regel forbeholdt de mere værdige trængende, „skikkelige Borgere“, som ved „Alderdom, Svaghed eller Vanheld er gaaede tilbage“. ¹⁾ Ogsaa herfra lyder der af og til Klage over „Uskikkelighed“, navnlig over Strid mellem Beboerne af samme Værelse. Tit foretages der Omflytninger. Af og til trues ogsaa de stridende med Bortvisning.

Gjæsteboderne fik som sagt Lov at bestaa efter 1845, og de blev i den følgende Tid et stærkt attraaet Tilflugtssted for Folk, der nødvendig vilde optages i Arbejdsanstalten. Lige til 1914 gjorde de Tjeneste som Fribolig for trængende. En Tid lang boede der som Regel et Ægtepar eller to enlige Kvinder i hver af de 8 Værelser. Tilsidst boede der kun een Kvinde i hvert Værelse. 1914 blev Gjæsteboderne solgt for en Pris af 2300 Kr. Et Par Aar før havde Byen faaet sig et Hjem for gamle.

IV. *Da Ribe fik sin anden Fattiggaard.*²⁾

Kun 35 Aar fik Byens første Fattiggaard Lov at fungere som Fattiggaard. Vi har foran set, at der al-

¹⁾ N. P. Frost, Optegnelser om Ribe, 21.

²⁾ Fatigk. Deliberaionsprot. 1846—58, sammes Forhandlingsprot. 1858—71 og Kopibog 1851—67, Fattigudv. Forhandlingsprot. 1872—76 og 1876—83.

lerede i 1839 og 1844 havde været Tale om at knytte noget Landbrug til Arbejdsanstalten, men Tanken vandt ikke tilstrækkelig Tilslutning. Allerede 1851 er der Planer fremme om at afhænde „Fattighuset“. Der skulde saa købes en Gaard i Landsbyen Tange til Indretning af et Arbejdshus. Fire af Fattigkommissionens Medlemmer fik overdraget det Hverv at forberede Sagen, men man naaede ikke længere end til Forberedelserne.

Sidst i Halvtredserne dukker Sagen atter op. Der var da Planer fremme om at indrette Arbejdsanstalten til Amtssygehus. I November 1859 tilbyder Fattigkommissionen at afstaa Anstalten til Amtet for en Pris af 12.000 Rbdlr. Det var saa Mening, at man vilde købe Gaarden Lustrupholm for en 7 à 8000 Rbdlr. og der indrette en ny Arbejdsanstalt. Man havde ogsaa Tanke om at lade opføre en helt ny Bygning paa de Byen tilhørende Teglgaaardsjorder. Forinden havde man rettet Forespørgsel til Fattigkommissionen i Varde, hvor der var knyttet et Landbrug til Arbejdsanstalten. De Efterretninger, man gennem Kommissionens Formand, Provst Claudi, modtog herfra, tilskyndede stærkt til Efterligning. Men heller ikke denne Gang kom der noget positivt ud af Drøftelserne.

I 1869 nedsættes der en Komité til Undersøgelse af „Avlingsspørgsmaalet“. Komitéen undersøger Forholdene andensteds, men ret meget førte disse Undersøgelser ikke til. Sidst paa Aaret hører vi om, at der indrettes en Kostald i et til Anstalten hørende Materialskur, og der tales om, at der nu holdes en Kobesætning paa „Gaarden“. Det var dennes Bestyrer, der drev lidt Landbrug paa Jord, han havde lejet, og han afhænder saa Mælk og andre Produkter til Anstalten.

En halv Snes Aar er der nu Ro om Sagen. Sidst i Halvfjerdserne vaagner den paany, og denne Gang bliver det til Alvor med at faa et Landbrug knyttet til Arbejdsanstalten. I 1876—77 var der Tale om en større Reparation af Arbejdshuset. Baade Sygestuen, Arbejds- og Sovestuerne skulde udvides. Disse Udvidelser blev der dog ikke noget af. Man beslutter sig nemlig til at opføre en ny Fattiggaard paa den saakaldte Jernkjer Mark nord for Ribe. Den laa i Udkanten af Bymarken, og den tilhørte Byen. Ialt bliver der knyttet 77 Tdr. Land til den nye Fattiggaard.

Først paa Aaret 1879 overdrager Byraadet til et af sine Medlemmer, Murermester M. P. Christensen — mod et Honorar af 300 Kr. — at føre Tilsyn med Arbejdet ved Opførelsen af den nye Fattiggaard. Inden Udgangen af Aaret var Bygningerne færdige. I Hovedbygningen var der indrettet Bolig til Bestyreren, Økonomilokaler, 3 Sygestuer, 5 Stuer til Kvinder og 6 til Mænd. Endvidere var der en Stue til Sygeplejersken, et Badekammer og en Arrest. Allerede den 15. November kunde Indrykningen af Lemmer tage sin Begyndelse. Der var beregnet Plads til ca. 45.¹⁾

Hvad blev der saa af den gamle Fattiggaard? En Tid var der blandt Byens Borgere Stemning for at tage den i Brug som en Stiftelse eller Fribolig for gamle, værdige trængende.²⁾ Men den Tanke blev ikke virkeliggjort. Først forsøgte man at sælge Gaarden ved offentlig Auktion, men det lykkedes ikke at faa et antageligt Bud. I Begyndelsen af 1880 solgte man den da til Laudi W. Tønder, der siden 1868 havde været Bestyrer paa Fattiggaarden. Han afhænder dog snart igen Ejendommen til daværende Fragt-

¹⁾ Ribe Stiftstid. 11. Nov. 1879.

²⁾ Ribe Stiftstid. 11. Nov. og 2. Dec. 1879.

mand Jes Møller, der her grundlagde „Hotel Riberhus“. Bygningerne — baade Forhus og Baghus — er endnu bevarede i deres oprindelige Skikkelse. I Hovedfacaden er der dog indsat større Vinduer og en mere monumental Dør mod Gaden. De tidligere røde Mursten er nu cementpudsede.

V. *Træk af Livet i den gamle Fattiggaard.*¹⁾

Hustugt.

Den nye „Forsørgelses- og Arbejdsanstalt“, som fra 1845 skulde huse saa mange af Byens fattige, var næsten et Palads i Sammenligning med de Rønner, der tidligere havde tjent de fleste af dem til Bolig. De fik her ikke blot frit Husly, men alt, hvad der var nødvendigt til Livets Ophold: Føde, Klæder, Lys, Varme, Lægehjælp o. s. v. Kun een Ting forlangtes der af dem. De forpligtedes til „at forrette det Arbejde, der passer til deres Kræfter og dem anvises, samt til at vise Lydighed mod deres Foresatte og en anstændig Opførsel“. Man kunde maaske tro, at de sad med Længsel og ventede paa den Dag, da Husets Dør blev slaaet op for dem. Det modsatte var Tilfældet. De saa hen til den Dag „med Frygt og Bæven“.²⁾

Da der i 1826 var oprettet et Arbejdshus i Døstrup, var der her 17, som havde nydt Fattigunderstøttelse, men som nu gav Afkald paa Hjælpen. De foretrak at forsørge sig selv.³⁾ Lignende Vidnesbyrd møder os andensteds fra. At det samme har været Tilfældet

¹⁾ Akter vedr. Opfør. af en Arbejdsanst. i Rhodes Toft, Fattig.s Deliberationsprot. 1843—58, sammes Forhandlingsprot. 1858—71 og Kopibog 1851—67, Fattigudvalgets Forhandlingsprot. 1872—76 og 1876—83, Dokumenter vedr. Opr. af Arbejdsanst., Viborg.

²⁾ Ribe Stifts Adresseavis 30. April 1845.

³⁾ G. Koch, Bemærkninger om Døstrup Sogns Arbejdshus, 11.

i Ribe, er næsten en Selvfølge. — Mange er der, som søger om Tilladelse til at nyde Understøttelse hjemme, men Fattigbestyrelsen følger i Begyndelsen ret strengt det Princip kun i ganske særlige Tilfælde at yde Forsørgelse uden for Anstalten. Afslaaes Ansøgningen, hænder det, at Ansøgeren gaar til højere Autoriteter. 1845 er der en Enke, der hos Fattigkommissionen faar Afslag paa sin Ansøgning om fortsat Hjemmeunderstøttelse. „Alle de andre med hende ligestillede er overflyttede i Anstalten,“ bliver der svaret hende. Hun gaar saa til Fattigdirektionen, og nu faar hun sin Ansøgning bevilget. Det følgende Aar indgaar Fattigkommissionen til Direktionen med en Ansøgning om Tilladelse til at anbringe nævnte Enke i Anstalten. Hun befinder sig i en højst „usælig Tilstand“. Den „ikke ubetydelige Understøttelse“, hun nyder, anvender hun „til Brændevin i Stedet for til Livets Fornødenheder“. Denne Gang har hun sikkert maattet bøje sig.

1847 er der en Haandværker, der ansøger om Understøttelse. Fattigkommissionen anviser ham og hans Familie Plads i Arbejdsanstalten. Familien har, siges der, hidtil ernæret sig ved „Trygleri og Bedrageri“. I Anstalten kan „Forældrene holdes til Stilhed og ordentlig Virksomhed, Børnene til Ære og Lære“. Manden er dog ikke til Sinds at efterkomme Fattigkommissionens Anvisning og indgaar med Klage til Kancelliet, der ikke giver ham Medhold. Saa henvender han sig paany til Fattigkommissionen om Hjælp. Men denne fastholder sit Princip ikke at tilstaa „andre end syge Personer og værdige trængende nogen Understøttelse uden for Anstalten“. Det ender med, at Familien overgiver sine 5 Børn til offentlig Forsørgelse i Anstalten, mens Mand og Kone selv vil bjerge deres Underhold. — Mange lignende Ansø-

søgninger om Fritagelse for at komme ind i Anstalten afslaaes under Henvisning til de een Gang „antagne Grundsætninger“.

Antallet af Lemmer laa de første Aar mellem 60 og 70. Det ser ud til, at man en enkelt Gang — vist kun en Maaned — har været oppe paa 75. Fra 1848 gaar Tallet nedad. I 1849 er der endog en kort Tid under 40 Lemmer her. Nedgangen fortsættes tilsyneladende i den følgende Tid. I 1864 er der kun 33 Lemmer. Nedgangen skyldes vel for en Del „de bedre Tider“, men sikkert endnu mere den Omstændighed, at Fattigbestyrelsen efterhaanden blev mere villig til at yde Understøttelse uden for Anstalten.

Hovedaarsagen til den almindelige Angst for Fattiggaaarden maa nok søges i den Omstændighed, at de, der traadte ind i den, mistede deres Selvstændighed, maatte give Afkald paa den gyldne Frihed. Inden for det lille Samfund, der færdedes her, var der Love, som ikke gjaldt ude i det store Samfund. De mange Regler, der bandt Livet herinde, var optegnede i et Regulativ eller Reglement, der var udarbejdet af Fattigkommissionen og godkendt af baade Fattigdirektion og Kancelli (senere af Indenrigsministeriet).

En Opsynsmand eller Bestyrer havde Opsyn med, at Lovene eller Reglerne blev overholdte. Ofte kaldtes han ogsaa Økonom, fordi han sørgede for Husholdningen. Tillige var han som Regel „Værkmeester“ eller „Arbejdsmeester“, ledede og førte Kontrol med Lemmernes Arbejde. Her skal nævnes nogle af Opsynsmandens Pligter, der tillige viser Lemmernes Pligter: Han fører Bog over Tilgang og Afgang. Hvad nye Lemmer bringer med sig, skal han optegne og tage i Forvaring. Han sørger for, at de nye Lemmer bliver „kæmmede og vadskede, iføres rent Linned og fornødne Klædningsstykker, medens deres egne

bliver rengjorte og istandsatte“. Er Talen om Kvinder, foretages Renselsesprocessen af en Kvinde. Han maa sørge for at „holde Gadedøren bestandig lukket“. Til den Ende ansattes senere en Portner eller Dørvogterske. Intet Lem maa fjerne sig fra Anstalten uden hans Tilladelse. — Han fører Protokol over, „hvad Lemmerne daglig foretager sig,“ saa det kan ses, om de har bragt Anstalten Tab eller Vinding. „Til Flids Vedligeholdelse bør han hyppigt indfinde sig i Arbejdsstuerne og paase, at Arbejdet udføres uden al utilbørlig Støjen og Latter baade i Huset og i Haven.“ Han skal „omhyggelig vaage over, at de forskellige Køn holdes adskilte, at intet usædeligt Samkvem kan finde Sted imellem dem“. Mændene har deres Sove-, Arbejds- og Spisestue, Kvinderne deres. Flere Gange hører vi dog om, at Ægtefolk faar Lov at bo sammen. — For de arbejdsdygtige er Arbejdstiden om Sommeren fra 6 til 12 og fra 2 til 8, ialt 12 Timer daglig. Om Vinteren begyndes der først Kl. 8. Den daglige Arbejdstid bliver da kun 10 Timer. En Time før Arbejdet begynder, skal Lemmerne staa op og „midlertidigen forfriske sig“, spise Frokost o. s. v. „Om Middagen og Aftenen, efter endt Arbejde, bør de, idet mindste om Sommeren, forfriske sig i den frie Luft, og om det maatte anses gavnligt for deres Helbred, vil en kort Tid dertil tilstaaes dem baade Formiddag og Eftermiddag.“ Søn- og Helligdage er Friaage, da kan Lemmerne, om de vil, arbejde for egen Regning. — Opsynsmanden sørger for, at Lemmerne faar deres Mad rettidig, og han skal, „saavidt ske kan, (være) tilstede ved Maaltiderne, at det kan gaa anstændigt og ordentligt til.“ Han fører „nøjeste Tilsyn“ med Ild og Lys. I Arbejdsstue og Sygestue skal der — i hvert Fald fra 1851 — være en Varme paa mellem 13 og 15 Grader Reaumur. I 1858 mener

man at kunne nøjes med 13—14 Grader. I Spisestuen skal der være „i det mindste 8 Gr.“

Helt let var en Opsynsmands Stilling nu ikke. Det havde allerede den i 1839 nedsatte Komité forstaaet, og den forudsaa, at det vilde blive vanskeligt at faa fat i den rette Mand til Pladsen. Man havde maaske hørt, at da der i 1830 var oprettet et Arbejdshus paa Rømø, var det ikke muligt „at bevæge noget ordentligt Menneske“ til at overtage Bestyrerpladsen. Man maatte da gribe til den Udvej at indsætte et af Lemmerne som Bestyrer. Ogsaa andensteds havde der været Vanskeligheder. I Ribe gik det nu ikke saa slemt; her meldte sig 5 Lysthavende. Den foretrukne hed Christian Jensen Mørck. Han og hans Hustru har, skriver Fattigkommissionen i sin Indstilling til Direktionen, „ytret Lyst til at overtage denne Bestilling, ihvorvel det vanskelige ved den er bleven dem foreholdt.“ De er kendt som „driftige, ædruelige og paalidelige Folk ... Manden er en duelig Murmester og Væver, forstaaer sig ogsaa paa andre Haandteringer eller Haandarbejder, (er) en vederhæftig Mand, da han ej er blottet for Midler og omtales at være af en sagtmodig, besindig, men derhos bestemt Karakter. Konen forstaaer ogsaa at væve og er kyndig i Husholdningen“. Den vanskelige Opgave blev tilsyneladende her lagt i de rette Hænder. Kun fem Fjerdingsaar — til 1. April 1846 — beklædte han Stillingen som Bestyrer. Fattigkommissionen ønskede, at han skulde overtage Lemmernes Bespisning for en fast Pris pr. Dag. Det vilde han ikke, og saa sagde han sin Plads op.

Der blev nu averteret om en ny Bestyrer, ikke blot i den stedlige Avis, men ogsaa i Aarhus Stiftstidende og i Dannevirke. Pladsens fremtidige Indehaver blev Skomagermester H. C. Schiang fra Assens. Bestyrer

relsen for den derværende Arbejdsanstalt havde anbefalet ham. Han blev vistnok yndet af Lemmerne. Derimod var Forholdet mellem ham og Fattigbestyrelsen ikke det allerbedste. Jævnlig rettes der Klage imod ham; undertiden trues han ogsaa med Afskediggelse. Man har det Indtryk, at han var en noget livlig Natur, der ikke havde saa let ved at gaa i Trit med de mere tungt trædende Vestjyder. Der klages navnlig over hans Mangel paa „Aarvaagenhed med Lemmernes Sædelighed, Orden og Tugt“. I Foraaret 1847 faar han Tilhold om at vaage strengere over Renligheden hos Lemmerne. De skal deles i 4 Klasser, og en bestemt Dag i hver Uge skal der „mønstres“ en Klasse, for at man kan erfare, om de holder sig fri for Utøj „og ellers er rene og ordentlige paa Krop og Klæder“. — Han tog det ikke saa nøje med Overholdelsen af de foreskrevne Regler.

Da det en Gang bebrejdedes ham, at han saa igennem Fingrene med Lemmernes Forseelser, svarede han, at hvis han skulde tage det saa nøje med Ubetydeligheder, „vilde han daglig have alt for meget Bryderi“. En Gang havde han og hans Hustru forlystet sig med at gaa til Bal. Det lykkedes ikke at holde deres Fraværelse skjult for Lemmerne, og saa gik det efter det gamle Ord: Naar Katten er ude, spiller Musene paa Bordet. Herover var Fattigkommissionen meget fortrydelig. Der klages ogsaa over, at der i Husholdningen bruges Ting, som ikke er tilladt efter Regulativet. Trods de mange smaa Sammenstød med Fattigbestyrelsen, holder han ud i sin Stilling i 5 Aar. Til Maj 1851 opsigde han Pladsen. Nu overtager atter en Ribborger, Snedkermester Mads Rasmussen, Styret. Hans Regeringstid varer 7 Aar. 1858 opsigter han Pladsen, og hans Afløser bliver Vognmand Bertram N. H. Tvede, der beholder Pladsen til sin

Død 1868. Sidste Bestyrer paa den gamle Fattigsgaard var den tidligere nævnte Urmager Landi W. Tønder. Da han valgtes, var der 10 Ansøgere. Han var paa det Tidspunkt selv Medlem af Fattigkommissionen. Ved Valget undlod han selv at afgive sin Stemme. Han fratraadte 1880.

Naar et Lem havde forbrudt sig mod en af Samfundets Love, skulde Opsynsmanden først „ved alvorlige Formaninger“ søge at „bringe den fejlende til et andet Sind“. Hjalp Formaningerne ikke, skulde Sagen meldes til det Kommissionsmedlem, der paa det Tidspunkt havde Tilsyn med Anstalten. Han indfører saa Sagen i en i Anstalten henlagt Protokol og fremlægger den senere for den samlede Kommission. Skulde det „af Hensyn til Disciplinens Opretholdelse“ vise sig nødvendigt, maa Opsynsmanden hensætte en Lovbryder i den til Anstalten hørende Arrest. Sker det, maa han dog straks sende Politimesteren Meddelelse herom.

Her skal nævnes nogle Eksempler paa de Midler eller Straffe, der anvendtes til Ordenens Opretholdelse. Smaa Forseelser medfører som Regel Tab af Udgangstilladelse om Søndagen. Tab af en eller flere „Frisøndage“ kaldes ogsaa „Husarrest“. Grovere Forseelser medfører kortere eller længere Ophold i den virkelige Arrest. Der er først „almindelig Arrest“ eller simpel Indespærring. Det kaldes ogsaa „lys Arrest“. Saa er der „mørk Arrest“. I Efteraaret 1845 er der en Mand, der skal sættes i Arrest i 4 Dage. Ved Indsættelsen viser han en saa „ustyrlig Adfærd mod flere Fattiglemmer og navnlig mod Opsynsmanden“, at Fængslingen forlænges med endnu 4 Dage, i hvilke Arresten „formørkes“. I Juli Maaned samme Aar havde Fattigkommissionen vedtaget, at „Arresten, for i Virkeligheden at kunne kal-

des saaledes, forsynes med en Blænde for Vinduet, saaledes indrettet, at det efter Omstændighederne aldeles kan lukkes“. Ligeledes skal Sengelejet indrettes „i Overensstemmelse med den Maade, hvorpaa saadant er brugeligen i de egentlige Straffeanstalter“. — Meget ofte lyder Dommen paa „mørk Arrest“. — Undertiden gaar Straffen ud paa Afkortning af den daglige Madportion. 1846 idømmes saaledes en Kvinde, der har tilvendt sig noget Tøj, der tilhørte Anstalten, til 6 Dages Arrest — de 3 første Dage paa halv Kost. Her er der vistnok kun Tale om simpel Arrest, men ofte er Afkortningen forbunden med mørk Arrest. I Efteraaret 1846 er der en Mand, som ofte har forvoldt Opsynsmand og Fattigbestyrelse Kvaler, undvejet fra Anstalten. Han idømmes mørk Arrest i 6 Dage paa halv Kost, og desuden mister han Frisøndagene lige til Paaske. — Undertiden bliver Politiretten sat i selve Anstalten og Lemmerne tilkaldt for at gøres bekendt med de Pligter, der paahviler dem. Det hænder ogsaa, at den af Retten afsagte Kendelse bliver forkyndt Lovovertræderen „i samtlige Fattiglemmers Overværelse“ — til Skræk og Advarsel.

Fængslet er de første Aar stærkt optaget. Det hænder jævnlig, at de dømte en Tid maa staa paa Vente-listen, inden de kan slippe ind.¹⁾ Undertiden udsættes Straffen ogsaa af anden Grund. I April 1847 idømmes saaledes en Kone 8 Dages mørk Arrest paa sædvanlig Kost, fordi hun har opført sig „højest ufor-skammet“. Da hun har et spædt Barn, faar hun Lov at vente med Afsoning af Straffen, „indtil Vejrliget tillader det“ eller „indtil Kakkelovnsvarmen kan undværes“. Nogen Kakkelovn har der altsaa paa den Tid ikke været i Arresten.

¹⁾ Paa den nye Fattiggaard var der i Arresten flere Celler.

Et Par Gange hører vi om legemlig Afstraffelse. 1846 er en paa Anstalten boende Pige gaaet ind hos en Enke uden for Nørreport og har ransaget hendes Gemmer. Herfor idømmes hun „16 Slag af et godt Birkeris“. 1853 har en Mand „absenteret sig“ fra Anstalten to Gange i samme Maaned. Herfor sættes han i Arrest i 4 Dage „paa halv Kost hveranden Dag og derefter 20 Rottingslag“. Manden hørte til de mere besværlige Lemmer. — Det maa huskes, at legemlig Afstraffelse endnu paa den Tid var almindelig.

Arbejde.

Vi skal nu høre lidt om det Arbejde, Lemmerne i Anstalten var sysselsat med. Nogen Vejledning paa det Punkt giver en Inventarieliste fra Foraaret 1846. Der fandtes paa den Tid 20 Spinderokke paa Anstalten. Endda vedtager man samme Aar at anskaffe 4 Rokke — „til at spinde Krølhaar paa“. Man kan vist dristig sige, at Hovedbeskæftigelsen har været Spinden — ihvert Fald for Kvindernes Vedkommende. I Maj samme Aar købes der 200 Pund Uld, der vel nok er blevet kartet med de 8 Par Karter, der fandtes i Anstalten. Der blev ogsaa spundet Hør og Blaar. Hørren blev sikkert nok hæglet paa Husets to Hægler. I Juni 1846 vedtages det, at der skal anskaffes en „Tællehaspe“ til Hørgarn og en til Uldgarn, „hvorefter en Takst for Spind i Anstalten for Byens Folk bliver at sætte.“

Foruden de alt nævnte Rokke fandtes en „Balbinerok med 40 Balbiner“. Balbinen er den Ten eller Spole, Garnet speldes paa, inden den anbringes i Skytten. Balbinerrokken maa da være den Rok, der anvendtes ved Speltingen. En almindelig Spinderok kunde bruges til det samme. — Allerede heraf ser vi, at der ogsaa vævedes i Anstalten. Paa den Tid har

man endnu kun een Vævestol — med tilhørende Redskaber: Trendekande, Redekamme, Skytter o. s. v. Men senere kommer der flere. 1847 er der saaledes i Anstalten en Drejersvend, der faar det Hverv overdraget at lave en Væv, som en anden af Lemmerne „vil have at bearbejde“. I det hele taget blev der paa den Tid spundet og vævet meget i Ribe og i dens Omegn. Vi skal her minde om, hvad C. Dalgas i sin Beskrivelse af Ribe Amt fra 1830 siger om den Sag: Ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede var Vævning af sribede Lærreder en af Ribeegnens betydeligste Næringsveje. Senere lagde man sig efter Fabrikation af „Tosel, simple Bomuldstøjer, tavlede eller sribede linnede Stoffer til Forklæder, Lommetørklæder, Sommerklæder for Fruentimmere o. s. v. Denne Fabrikation udgør ikke alene enkelte Borgeres Hovednæringsvej, men drives fornemmeligen af Mængden som Bierhverv . . . Garnet bliver for en stor Del spundet paa Landet, saa vel sønden som norden for Kongeaaen og paa Øerne, især Fanø . . . I Ribe haves nogle fortrinlige Vævere, men det meste væves dog paa Landet i de nærmeste Sogne. Saaledes f. Eks. i Vester Vedsted, hvor der i hvert Hus findes 1 eller 2 Vævestole . . . Produktet af denne Industri gaar under det fælles Navn Riber-Tøj til Markederne i Fyn og Jylland, hvorfra igen udføres en Del til Norge og Sverrig. Sædvanligvis sker Forhandlingen ved Fabrikkanterne selv.¹⁾

Anstaltens første Bestyrer havde jo bl. a. været Væver. Da Skomager Schiang afløste ham, blev der antaget en Væversvend. Han anbefalede af Schiang og var ligesom denne fra Assens. Det paalægges ham at „indfinde sig med Væv og Tilbehør i Haderslev Tors-

¹⁾ S. 190 f.

dag Aften“. Med en Fragtmand fra Ribe, „navnlig Søren Post“, kan han om Fredagen naa sit Bestemmessted. Helt tilfreds har man vist ikke været med den fynske Væversvend. Efter faa Maaneders Forløb bliver han opsagt. I Ribe Stifts Adresseavis averteres der den 2. September 1846 om en ny Væversvend, „der kan bevise, at han tilfulde forstaar at væve grove uldne Tøjer som Gulvtæpper, Hestedækkener o. s. v., og at hans Levned er ordentlig“. I 1850 hører vi om en Væver Hans Clausen, der „for hver 20 Alen af Gulvtæpper og Hestedækkener“ faar 2 Skl. i Trendepenge og 22 Skl. i Arbejds løn. Han har „fri Bolig, Sengelejlighed, Lys og Varme“ i Anstalten. Flere Gange — forresten allerede i Mørchs Tid — hører vi om, at der er ansat en Vævepige. — Der blev vævet Lærred og vel ogsaa andet Riber-Tøj, men det lader til, at man mest har holdt sig til grovere Varer. Bastholm havde i sin „Anvisning“ henvist til Brugen af „tykke dobbelte Kohaars Tæpper i Stedet for Overdyne“, og han anbefalede dem som en „passende Forarbejdelsesgjenstand“ i Arbejdsanstalter.¹⁾ Her i Byen synes man i udstrakt Grad at have gjort Brug af denne Anvisning. I Februar 1847 købes der saaledes 2500 Pund „Fæhaar“.

„I Ribe og i de nærmeste Landsbyer omkring den kniples ikke, men spindes og væves,“ skriver K. Aagaard 1815 i sin Beskrivelse af Tørring Len.²⁾ Man skal, mener han, helt til Lintrup eller Hygum, inden man støder paa Kniplere. Helt ukendt har Fabrikationen af Kniplinger, der jo særlig trivedes i Vestslesvig, dog næppe været i Ribe. I Inventarielisten fra 1846 nævnes der et enkelt Kniplieskrin.

Det var vel nok Mændene alene, der gav sig af med

¹⁾ S. 178.

²⁾ S. 161.

Snedkeri. 1846 fandtes der i Anstalten 1 Høvlebænk, 1 Drejelad, 2 Skruestikker, 6 Økser, 7 Hamre, flere Save o. s. v. I 1853 tager Fattigkommissionen den Bestemmelse, at Ligkisterne til afdøde Fattiglemmer skal laves paa Anstalten. Hidtil havde dette Arbejde været bortliciteret til Byens Snedkere, men der føres jævnlig Klage over, at Kisterne er baade for dyre og for daarligt lavede. 1859 hører vi, at de „nu laves af fuldt Træ“. — Ogsaa andet Snedkerarbejde trivedes naturligvis i Anstalten. Der blev saaledes undertiden lavet Vugger.

Vi har tidligere hørt, at der raspedes Farvetræ i „Rasphuset“. Det samme var Tilfældet i Arbejdsanstalten. 1846 nævnes der 4 Raspeblokke og 11 Rasper. 1850 er der Tale om at sælge den ene af Anstaltens „Raspemaskiner“. —

Der blev lavet baade Støvler og Klodser her. Saa var der Arbejder af lettere Art. Der blev klinket, lavet Hægter, Koste o. s. v. Man gav sig ogsaa af med at lave Karter. 1846 nævnes der 1 „Kartemagerkasse“, 4 „Karterammer“ og 2 „Redskaber til at stemple Karter med“. Saa blev der flettet Maatter. Undertiden bjergede man nok selv de Siv, der her var Brug for. I hvert Fald lejer man 1847 en Baad til „Sivskæring“. Kornet paa Loftet skulde jo ogsaa kastes en Gang imellem for ikke at mugne. I 1845 havde man en Tid 100 Tdr. Rug liggende paa Loftet. Til Tider drives der ikke saa lidt Rebslageri. Af en Inventariefortegnelse fra 1870 ses, at der da findes en Beholdning af Reb og Hamp, der anslaaes til en Værdi af 229 Rdlr. Lidt Arbejde udendørs blev der ogsaa til Lemmerne, saaledes i den store Have. Gennem flere Aar i Tiden omkring 1860 besørger Fattigvæsenet Renholdelsen af Byens offentlige Pladser for

en aarlig Betaling af 100 Rdlr. Det skete sikkert ved Lemmerne i Anstalten.

Mens de „mindre ordentlige Lemmer“ stadig beskæftiges i selve Anstalten, kan „de skikkelige“, naar Lejlighed byder sig, faa Lov at arbejde hos private uden for Anstalten. En saadan Tilladelse betragtes som en Begunstigelse. 1846 er der en Mand, som har opført sig „slet“. I den Anledning mister han de første 4 Uger „Friheden til at tage Arbejde i Byen“. Som Regel fik de, der arbejdede ude, Kosten i Anstalten, og Lønnen, de tjente, tilfaldt Fattigvæsenet. I Marts 1848 fastsættes Daglønnen for arbejdsdygtige Mænd og Kvinder til henholdsvis 10 og 8 Skl. I 1872 fastsættes Daglønnen for almindelige Lemmer til 2 Mk. 8 Sk., Haandværkere faar 3 Mk., Lugearbejde betales med 1 Mk. 8 Skl. I Vinterhalvaaret nedsættes Lønnen til 2 Mk. pr. Dag. Haandværkere faar dog 2 Mk. 8 Skl.

Undertiden udlejer Fattigkommissionen ogsaa Lemmer i faste Pladser i eller uden for Byen. Der er saaledes jævnlig Folk, der fik Pladser i Sønderjylland. 1876 hører vi om en Arbejdsgiver i Ribe, der af Kommissionen faar Løfte om en Mand fra Anstalten, „naar han kan blive enig med en af Lemmerne om at træde i hans Arbejde“. Den, Manden først har tænkt paa, er imidlertid uvillig til at tjene hos ham. Saa faar den søgende Løfte om at faa en anden, hvis han kan blive enig med ham.

De Lemmer, der lægger Flid for Dagen, stilles der Belønning i Udsigt. En Tid lang faar de 2 pCt., senere gaar det op til 4 pCt. af Arbejdsfortjenesten. Søn- og Helligdage maatte de, som før nævnt, arbejde for egen Regning. 1862 forbydes det Lemmerne i Arbejdsanstalten at medbringe eget Arbejde paa Arbejdsstuerne. Derimod tillades det dem „indtil vi-

dere" at arbejde for egen Regning om Aftenen efter endt Arbejdstid. — Bestyreren førte jo Bog over det Arbejde, der blev præsteret. Var vedkommende Lem doven eller opførte sig slet, kunde der idømmes ham Straf for det Tab, han herved forvoldte Anstalten. I Maj 1846 er der saaledes en Mand, som for sit „utilbørlige“ Forhold dømmes til mørk Arrest paa halv Kost, „og af hans henlagte Penge godtgøres Fattigvæsenet, hvad han har forspildt i Arbejdsfortjeneste“. I Juni samme Aar betydes det den nævnte Mand, hvor meget Arbejde han daglig har at præstere, og at han, „dersom han ikke præsterer det, vil lide Afkortning i sin Kost og fremtidig i sin Frihed“. Det er et af Anstaltens urolige Hoveder, Talen her er om.

Opsynsmanden udleverede det Stof, der skulde forarbejdes, og han forestod som Regel ogsaa Afsættningen af de forarbejdede Varer. I Maj 1845 udtales det, at en Del af det, der er forarbejdet i Anstalten, skal „stilles til Torvs næste Marked“, og det overdrages til en Mand ved Navn Niels Jacobsen „eller en anden paalidelig Mand“ at forestaa Salget „ved Hjælp af enkelte Fattiglemmer“. I 1847 er der Tale om, at to af Fattigkommissionens Medlemmer skal „overtage alt, hvad der angaar Fabrikationen paa Anstalten, forestaa Udleveringen af de raa Materialer, modtage de færdige Arbejder og bestemme deres Pris, føre Regnskab derover m. m.“ Det ses ikke, hvor lang Tid denne Bestemmelse har staaet ved Magt.

Bestyreren var interesseret i, at Arbejdet gik godt fra Haanden, og at der ikke blev dovnet derinde i Anstalten. En Del af den ham tillagte Løn bestod nemlig i nogle Procenter af Lemmernes Arbejdsfortjeneste. I 1845 udgør Bestyrerens Aarsløn „100 Rbdlr. r(ede) S(ølv), fri Bopæl, Brugen af Havejorden samt visse pro cento af Arbejdet“. Den faste Pengeløn er i 1851

steget til 120 Rbdlr., og Udbyttet af Arbejdsfortjenesten er sat til 4 pCt. I 1868 er den faste Løn 50 Rbdlr. + 25 pCt. af Arbejdsfortjenesten. Dog skal der ikke gives Procenter af de første 200 Rbdlr., der synes at være beregnet til Flidspræmier til Lemmerne.

Gamle, syge, Børn.

„Lemmerne inddeles i flere Klasser“, hedder det i Regulativet fra 1845. I første Klasse kommer „de gamle, svagelige, der saa godt som ikke kunne arbejde“. Saa var der de syge, der jo som Regel heller ikke kunde præstere noget Arbejde. Til dem er der oprindeligt i selve Anstalten indrettet to Sygestuer. Det viser sig snart, at de er for smaa, og i Sommeren 1847 opføres der i Anstaltens Gaard et Hus, hvori der indrettes Sygestuer. Huset tjente tillige til Materialskur.

En „Sygehuskone“ eller Sygeplejerske tog sig af de syge. Hun saavel som Anstaltens Bud og Portner var vist nærmest at betragte som privilegerede Fattiglemmer. De er forpligtede til at arbejde for Anstalten i den Tid, de faar tilovers fra deres egentlige Gerning. Først i Tredserne er der en „Oppasserske“, der lønnes med 20 Rbdlr. om Aaret, og det stilles hende i Udsigt, at hun skal faa Plads i Gjæsteboderne, naar hun ikke længer kan røgte sin Gerning i Arbejdsanstalten. — Ogsaa fremmede syge kunde indlægges paa Anstaltens Sygehus. I 1851 betaltes der daglig for fremmedes Ophold her 5 Skl. l. eller 16 Rigsbankskilling — „dog nedsættes (Prisen) til 3 l. Skl. eller $9\frac{3}{5}$ rb. Skl. for dem, som indlægges for Ribe Fattigvæsens Regning“. I 1858 stiger Prisen til henholdsvis 20 og 14 Rbskl. I 1860 betaler Vilslev Sogn for syge Fattiglemmer, der indlægges her, 24 Skl. daglig.

Der var en Slags syge, der jævnlig fandt Optagelse i Fattiggaardene — Personer, der var „vanvittige“ el-

ler sindssyge. Den Behandling, der i ældre Tid blev saadanne syge til Del, var ofte ret umenneskelig. Det var især vanskeligt at skaffe Plads til dem. Det første Hospital for sindssyge blev for vort Lands Vedkommende oprettet i Slesvig 1820, det næste i Aarhus 1857. Før den Tid havde man maattet nøjes med de saakaldte „Daarekister“, „Daarekamre“ eller „Daareanstalter“ i Stiftshospitalerne. I Hospitalet i Ribe ses endnu enkelte Minder om den Tid. Da Fattiggærdene oprettes, bliver der her Plads til de mere rolige sindssyge. I 1850 hører vi om to „fjolløde Lemmer“ i Ribe Fattiggærd. Opsynsmanden faar Lov at tage dem i sin Tjeneste, „naar han behøver dem. Og bør de da nyde Mellemmad lige med dem, som arbejder uden for Anstalten. Iøvrigt arbejder de for Anstalten“. Aaret før var der en Kvinde, som „forstyrrer den hele Orden og Ro i Huset baade for Opsynsmanden og Fattiglemmerne, mest om Natten“. Hun føres nu tilbage til Daarekisten, hvor hun før har været. Det hænder ogsaa, at sindssyge fra Daarekisten atter føres tilbage til Arbejdsanstalten, naar de blev raskere eller roligere. Det var billigere at have dem her.¹⁾

Andensteds hører vi jævnlig om Sogne, der i deres Fattiggærd modtager særlig vanskelige Fattiglemmer fra Sogne, der ikke selv ejer en Fattiggærd. Ret jævnlig kommer der til Fattigbestyrelsen i Ribe Hensendelse om at faa saadanne Fattiglemmer anbragt der. Men det bliver som Regel afslaaet. Dog optages der, som tidligere nævnt, ofte fremmede syge i Sygestuen. Ogsaa fremmede sindssyge finder jævn-

¹⁾ Blandt de henved 50 Lemmer i Døstrup Fattiggærd var der 1836 4 „vanvittige“, „af hvilke de tre uden at Tvang mere behøves“ er rolige og arbejder med de andre. G. Koch, „Bemærkninger“, 23.

lig Optagelse. Midt i Halvtredserne optager man saaledes en „fjollet“ Mandsperson fra Guldager. Han er der $\frac{3}{4}$ Aar. Han faar da et Raserianfald, „saa ikke blot de øvrige Lemmer i Anstalten, men ogsaa Opsynsmanden blev bange for ham“. Saa anbringes han i „Tvangstrøje“ i Anstaltens Fængsel, og Sogneforstanderskabet i Guldager faar Tilhold om at faa ham anbragt i en Daarekiste. Omtrent paa samme Tid har Hygum Sogn ved Lemvig faaet en sindssyg Seminarist optaget i Anstalten „mod sædvanlig Betaling“. Han er imidlertid „til megen Ulejlighed i Anstalten, i hvis Orden han ikke kan lære at skikke sig“. Sogneforstanderskabet faar da Tilhold om i Løbet af en Maaned at faa ham anbragt andensteds.

En tredje Klasse af Lemmer var Børnene. Flere Steder udgjorde de Hovedparten af Fattiggaardens Beboere. En af de vigtigste Grunde til at oprette en Fattiggaard var ofte den, at man her fik et Sted, hvor man kunde anbringe forsømte Børn, der sammen med Forældrene eller paa egen Haand drev rundt som Tigere. Om Tilstanden i Brede Sogn forud for Oprettelsen af Fattiggaarden der, skriver Stedets daværende Præst, J. C. Lautrup: „Ungdommen blev forsømt og fordærvet . . . næppe nogensinde besøgte de yngre Skolen, derimod betlede de om Dagen, og om Natten deltog de i deres Forældres elendige Nydelser og blev til enlendige, unyttige Mennesker, som ingen vilde tage i sin Tjeneste.“¹⁾ Om Tilstanden i Nabosognet Døstrup efter Oprettelsen af Fattiggaarden der skriver Provst Koch 1836: „Det var frydefuldt at se, hvorledes de forsvirede gamle og de forsultne Børn ved at optages i Stiftelsen fik et friskere Udseende . . . Børnene blive i Fattighuset sundere og bedre opdragne,

¹⁾ Optegnet i Sognets „Chronik“ i Præsteark. Velvillig meddelt af Pastor Holdt, Brede.

ere ikke Vidner til Forældrenes forrige Uorden . . . vænnes ikke til omflakkende Lediggang . . . holdes ordentlig i Skole . . .¹⁾ At Fattiggaardene for adskillige Børns Vedkommende betød et Fremskridt er utvivlsomt, men ideelle Børnehjem eller Opdragelsesanstalter blev de af mange Grunde aldrig.

I forrige Tider bortliciteredes fattige, forældreløse Børn ofte til dem, der bød den laveste Plejeløn. Det ser ud til, at man ikke i Ribe har brugt den Skik at licitere Plejebørn bort. Der er Eksempler paa, at voksne eller gamle fattige bortliciteres i Pleje. Om Børnene bruges gerne det Udtryk, at der „akkorderes“ med Plejeforældrene.

Da der i Foraaret 1839 var Tale om Oprettelse af en Forsørgelsesanstalt i Ribe, havde Byen 44 Børn i Pleje, dels i selve Byen, dels i Omegnen. Inden Udgangen af Aaret var Tallet gaaet ned til 34. Da Fattiggaarden endelig oprettes, bliver det kun et Faatal af Børn, der optages. Man fortsætter med den gamle Skik at sætte Børn i Pleje omkring i Hjemmene, selv om der for det meste fandtes nogle Børn i Anstalten. Ofte var det vistnok Spædbørn, der var født her af Hustruer eller af ugifte Kvinder. En af Anstaltens Stuer kaldes „Ammestuen“. Ofte kom der ogsaa Børn ind sammen med deres Forældre, eller de bliver midlertidig optagne, indtil man faar dem anbragt i Pleje. Undertiden søger man at faa Plads til dem gennem Bekendtgørelse i Avisen eller ved Kirkestævne. I December 1872 har Byen ialt 43 Børn i Pleje, dels i Byen, dels ude omkring i Omegnen. Den gennemsnitlige Plejeløn er da omkring ved 30 Rbdlr.

Plejehjemmene var ikke alle gode. Jævnlig klages der over, at Børnene overlæsses med Arbejde, faar for lidt Mad eller forsømmer Skolen. Hjælper Paa-

¹⁾ Koch, Anf. Skr. 16.

mindelser til Plejeforældrene ikke, tages Børnene fra dem. Kan man ikke straks faa Plads til dem andens- steds, anbringes de midlertidig i Anstalten. Et Par Eksempler skal nævnes. I 1845 er der klaget over, at et Plejebarn vanrøgtes. Det anbringes saa i An- stalten, hvor det — efter Fattigkommissionens Ud- sagn — „tilholdes baade til at søge Skolen daglig og at lære sine Lektier til Skolen, og ellers at være nyt- tigen beskæftiget“. Paa samme Tid er der i Anstalten et Barn, som først er frataget Moderen, fordi hun vanrøgtede det. Saa er det kommen i Pleje hos en Snedker, hvor det heller ikke havde det godt. Saa bliver det optaget i Anstalten. Nu ansøger Moderen om Lov til at faa Barnet tilbage. Men hendes Ansøg- ning afslaaes. Kommissionen udtaler ved den Lejlig- hed, at Barnet derinde i Anstalten faar en god Pleje og „forberedes under den gamle Vagtmester Rahrs Vejledning, der læser for flere Børn i Anstalten“.

Det har vist kun været de mindre Børn, Vagtmes- ter Rahr har undervist eller gennemgaaet Lektier med. I Inventarielisten fra 1846 nævnes flere Ting, der kunde tyde i Retning af Hjemmeundervisning: „6 nye Regnetavler, 1 gammel dito og 1 lille dito“, 1 „Regnetabel-Bog“, 2 „Læsetabel-Bøger“, 1 Læsebog, 1 Lærebog, 1 „med Samlinger“ og 1 „moralsk christe- lig Læsebog“. Som Regel har Børnene sikkert søgt Kommuneskolen. Da Anstalten er flyttet, vedtages det 1881, at de skolepligtige Børn i Fattiggaarden skal søge Skolen paa Ribe Mark. I flere af Egnens Fat- tiggaaarde (Gram, Nykirke) var der paa den Tid an- sat Vinterlærere, der underviste alle Gaardens Børn. Nogen god Foranstaltning kan dette næppe kaldes. Børnene blev derved skilt ud fra Sognets andre Børn og kom i endnu højere Grad til at føle sig som Børn af anden Klasse.

Mad, Drikke, Tobak.

Bespisningen foregik efter et af Fattigdirektion og Kancelli anerkendt Spisereglement. Her skal anføres Hovedindholdet af den ugentlige Spiseseddel fra 1845 — beregnet paa 60 Personer.

Søndag: 60 Potter Kødsuppe med Melboller og Rødder samt 12 Pund Kød og 12 Pund Brød.

Mandag: 60 Potter Grød, kogt i Mælk, samt 8 Kander Øl.

Tirsdag: 60 Potter Søbekaal med Kartoffler samt 12 Pd. Kød og 12 Pd. Brød.

Onsdag: 60 Potter Vælling, 15 Pd. Fisk og 1 Skp. Kartoffler.

Torsdag: 60 Potter Ærter, 8 Pd. Flæsk, 1 Skp. Kartoffler.

Fredag = Tirsdag.

Lørdag 60 Potter Vælling, 8 Pd. Flæsk, 1 Skp. Kartoffler.

Til Frokost eller Morgenmad faar hver $\frac{1}{2}$ Pd. tørt Brød med $\frac{1}{2}$ Pot kogt Mælk til, og til Aftensmad $\frac{1}{2}$ Pd. Brød med $\frac{1}{2}$ Pot kogt Øl til. Tillige faar hver Person om Aftenen 1 Lod Smør til sit Brød. Gav Middagsmaden ikke „fuldstændig Mættelse“, kunde vedkommende faa Tilskud af tørt Brød. De første Aar — til 1848 — fik Lemmerne tillige Formiddags- og Eftermiddagsmellemad.

Maalt med Datidens Alen eller med Forholdene i andre Fattiggaarde paa den Tid maa denne Spiseseddel vel nærmest kaldes flot. Det Udkast til et Spisereglement, som i 1839 var udarbejdet med Forholdene i Brede Fattiggaard som Forbillede, var langt tarveligere: Søndag og Onsdag bestod Middagsmaden af henholdsvis Ærter og Kaal „paa i Terninger skaaret Flæsk af Mellemsiden“. 3 Dage bydes der paa Vælling med opstuede Kartoffler som Eftermad. 2 Dage

gives der kun Grød uden Eftermad. Naar man i 1845 gaar over til mindre Mælkemad, skyldtes det til dels Frygten for, at Mælken vilde blive forholdsvis dyr og vanskelig at skaffe i tilstrækkelig Mængde, og dels en af daværende Stiftsfysikus Kjær (den ældre) i Sagen afgiven Erklæring. Han gør over for Udkastet fra 1839 gældende, at der i Viborg Tugthus, i Fængsler og i Daarekister gives mere „egentlig nærende Mad som Suppe, Kjød, Fisk etc.“ Det maatte huskes, at Arrestanter og sindssyge intet bestiller, mens Lemmerne i Arbejdsanstalten fik en Arbejdsdag paa 12 Timer om Vinteren og 13 om Sommeren. Hovedsagtelig skyldtes det vistnok denne Betænkning, at Spisesedlen i Ribe fik et noget andet Præg end Spisesedlerne i Brede, Ballum og Varde, hvorfra man havde indhentet Oplysninger. En Fordele ved Spisesedlen i Ribe er det ogsaa, at den var mere afvekslende.¹⁾ Det ses ikke, om hver enkelt Lem fik tildelt sin Portion. Fra Varde hører vi, at „Portionstildeling finder ikke Sted, men Maden frem sættes i Fade, saa at enhver deraf kan spise sig mæt. Paa Bordet benyttes afpassede Bræder, der tjener i Stedet for Tallerkener“. Antagelig er det gaet til paa samme Maade i Ribe. Det var jo almindelig Skik paa Landet længe efter den Tid.

Til at begynde med nøjedes man i Ribe kun een Dag om Ugen med een Ret til Middag, Grød med Øl til. Det var om Mandagen. I Halvtredserne er man dog gaet op til to Retter ogsaa den Dag. Der bydes da paa „1 Pot Grød af Byg eller Boghvedegryn, kogt i Mælk, dertil 1 Pægl Øl. Eftermad: 8 Lod Fisk med Sennep og ½ Pd. Kartoffler“ — pr. Mand.

¹⁾ I Møgeltønder stod Middagen 1831 paa Byggrød med Øl — uden Eftermad — 4 Dage om Ugen. I Varde fik man 1844 3 Gange ugentlig Grønkaal til Middag.

I den første Tid var det Fattigkommissionen, der sørgede for Mad, Brændsel, Lys o. s. v. Allerede det første Aar næres der Planer om at faa hele Økonomien overdraget til Opsynsmanden mod en bestemt Pris daglig for hver Person. Men den første Bestyrer var utilbøjelig til at indlade sig paa Tanken, og da Bestyrelsen fastholdt sin Plan, sagde han Pladsen op. Hans Efterfølger nærede ogsaa Betæneligheder. Saa udsætter man foreløbig Sagen — „paa Grund af de stedse stigende Priser paa Livets første Fornødenheder“. Først 1848 sluttes der Akkord med Hr. Schiang. Han forpligter sig til for en daglig Pris af 3¼ l. Skl. pr. Mand at overtage Bespisningen. Reglementet fra 1845 skal med faa ubetydelige Ændringer følges. Mellemaden Formiddag og Eftermiddag bortfalder. Det hænder dog fremdeles, at der tildeles Lemmer et Stykke Brød Formiddag og Eftermiddag. — Det var ikke blot Maden, han skulde skaffe for den nævnte Betaling. Ogsaa for Lys, Varme, Vask, Renholdelse af Huset og flere andre Ting maatte han sørge. Hver 4. Lørdag holdes der Hovedrensning. Ved den Lejlighed maatte han benytte Lemmernes Arbejdskraft, da Arbejdet jo i den Tid alligevel maatte standse. Kun de to „fjollede“ Lemmers Arbejdskraft maa han til anden Tid lægge Beslag paa. For fremmede paa Sygestuen ydes der ham en daglig Betaling af 5 Skl. l., for „Væversken“ faar han 4 Skl., da hendes Bespisning „afviger noget fra den for Lemmerne reglementerede“. For Kosten Juledag og Nytaarsdag betales der 5 Skl. l. Da trakteres der med Steg og Grød. — Før og efter 1848 fører Fattigkommissionen Kontrol med de Varer, der anvendes i Anstalten. Her skal nævnes et Udslag af denne Kontrol for Kødets Vedkommende. 1847 bestemmes det, at Slagteren, forinden han leverer Kød af et Kreatur,

maa fremstille dette for Kommissionen. Er det en Ko, der har faaet over 7 Kalve, eller er den ikke i god Stand, kasseres den.

Prisen pr. Lem retter sig efter de gældende Varepriser. I December 1865 forhøjes saaledes „paa Grund af Dyrtiden“ den daglige Afgift til Bestyrelsen fra 14 til 16 rb. Skl. — „efter derom indgiven Ansøgning“. Ved Overgangen til Kronemønt i 1875 blev Betalingen pr. Lem sat til $29\frac{2}{3}$ Øre. I 1879 er Prisen steget til 33 Øre. — De anførte Priser synes at være grumme beskedne. Men det maa naturligvis huskes, at Pengene paa den Tid havde højere Købeværdi. — Ved Indflytningen i den nye Fattiggaard vender man tilbage til Ordningen fra de første Aar, idet Fattigvæsenet nu atter selv overtager Udgifterne til Økonomien.

Paragraf 1 i Spisereglementet fra 1845 lyder saaledes: „Nydelsen af Kaffe, Brændevin og Tobak samt alt, hvad Spisereglementet ikke indeholder, er aldeles forbuden.“ En omtrent ligelydende Paragraf fandtes i alle daværende Fattiggaardes Spisereglementer. Naturligvis finder vi den ogsaa i det Udkast, som Komitéen af 1839 havde affattet. Og Komitéen tilføjer: „Ingen Brændevin, ingen Puncher, ingen Tobak, ingen Kaffe! Hvem af de sædvanlige ansøgende om Understøttelse ville slige Conditioner ikke afskrække?“ At de har afskrækket adskillige er vist utvivlsomt. Lige saa sikkert er det, at det var vanskeligt at faa dem, der var kommen inden for Døren, til at overholde Konditionerne. Det gælder især med Hensyn til Brændevinen.

Lad os i Tanken aflægge et Besøg i Ribe en Dag i Juni Maaned 1845. Op ad Gaden kommer der en Mand bærende en Tromme, som han ivrigt slaar løs paa. Af og til standser Trommeslageren og oplæser

en Bekendtgørelse for de lyttende. Drejer det sig om Grise eller Grøntsager, der kan faas paa Torvet, eller er det bortløbne Kreaturer, der efterlyses? Nej, det er Byens Borgmester, Stricker, der efter Anmodning fra Fattigkommissionen lader bekendtgøre en Plakat af følgende Indhold: „I den herved Byen oprettede Arbejdsanstalt nyde Lemmerne en fuldstændig Forsørgelse. Flere af dem have desuagtet misbrugt de dem tilstaaede Fritimer til at gaa om i Byen for at betle. De dem meddelte Gaver have de brugt til Brændevin og komme saaledes stundom berusede tilbage til Anstalten, hvorved de ere hjemfaldne til Lovens Straf saavel for Betleri som for Drukkenskab. For at dette Uvæsen kan blive hæmmet, saa blive Byens Indvaanere advarede mod at give Lemmerne enten Brændevin eller Penge dertil, da de derved kun nærer deres Hang til Betleri og Drukkenskab samt modarbejde deres sande Vel; og ville de Indvaanere, som handle mod denne Advarsel, ej blive uden Ansvar som de, der styrke Lemmerne i det Onde.“ En Stund har Advarslen vel virket, men blivende Betydning fik den ikke. Som Vidnesbyrd herom skal anføres en Bekendtgørelse, som Fattigkommissionen har ladet indrykke i Ribe Stiftstidende for 3. August 1863: „Da det ikke sjældent indtræffer, at enkelte af Fattiglemmerne paa Anstalten kommer hjem i beruset Tilstand, og de er ustyrlige og forstyrrer god Orden, saa tillader Fattigkommissionen sig herved indstændig at anmode Ribe Bys Indvaanere om ikke at udskjænke til eller traktere Fattiglemmerne med berusende Drikke.“

I 1847 søger en Enke om Fattigunderstøttelse uden for Anstalten. Fattigkommissionen henviser hende imidlertid til denne. Hun er, mener man, uværdig til Understøttelse udenfor, da hun bl. a. „har holdt Ud-

skænkning for Arbejdsanstaltens Fattiglemmer uagtet gjentagen Advarsel". Det følgende Aar hører vi om en Smugkro inden for selve Anstaltens Mure. Man har lagt Mærke til, at der her er en Mand, som fremfor de øvrige Lemmer stadig er i Besiddelse af Penge. Det viser sig nu, at han og hans Hustru holder Udskænkning af baade Brændevin og Punche. Til Løn herfor idømmes Manden 4 Dages mørk Arrest paa halv Kost. Hans „Deltagerske“ i Forbrydelsen slipper med Tabet af 3 Frisøndage.

Utallige Gange ifalder Lemmerne Straf, fordi de kommer berusede hjem, eller fordi de indsmugler Brændevin. Et enkelt, særligt graverende, Tilfælde fra 1848 skal nævnes. Skrædder N. N. skal „for Drukkenskab, Opsætsighed og Voldsomhed mod Opsynsmanden og for Indførelse af Brændevin i Anstalten straffes med 5 Dage i mørk Arrest paa halv Kost og formenes Udgang 6 Søndage“. Straffens Størrelse svarer naturligvis til Brødens Størrelse. Der kunde jo være formildende Omstændigheder. Samme Aar slipper en Mand med Tab af 2 Frisøndage, fordi det er første Gang, han kommer beruset hjem og forsøger paa at indsmugle Brændevin. Manden sad inde med det vistnok ret attraaede Hverv at være Fattigvæsenets Bud. Det gaar desværre nedad med ham. Senere paa Aaret bliver han „indtil videre“ afsat fra sit Embede, fordi han nu gentagne Gange har beruset sig.

Man kan dristig sige, at de fleste Straffe paa Anstalten har Forbindelse med Brændevinsflasken. For det meste er det Mændene, det gaar ud over, men ogsaa Kvinder falder undertiden for Fristelsen. Paa skedag 1849 kommer saaledes to Kvinder berusede hjem til Anstalten.

Selv om Kaffe paa den Tid langt fra var saa almin-

delig som nu, saa er det sikkert faldet mange — vel især Kvinder — svært at give helt Afkald paa den. Lægen kunde i Sygdomstilfælde ordinere, at der blev gjort Undtagelser fra den reglementerede Kost. 1846 faar Opsynsmanden Paalæg om, at der skal sørges for Kaffe til en syg Kvinde. Hendes Sygdom synes desværre at være bleven kronisk. I mere end 10 Aar paalægges det Opsynsmanden i den med ham oprettede Kontrakt at sørge for Kaffe og Sigtebrød til „den syge“ N. N. Mon ikke en og anden af hendes Søstre har ønsket sig i hendes Sted? 1873 — og følgende Aar — hører vi, at Byens Præster som Bestyrere af Enkepastorinde Bangs Legat ved Juletid sender „Fruentimmerne“ i Anstalten Penge til Kaffe og Hvedebrød. 15 voksne og 3 Pigebørn faar henholdsvis 12 og 4 Skl. hver.

I Begyndelsen af April 1883 — 3 Aar efter at Fattiggården var flyttet ud paa Marken — hører vi, at „samtlige Fruentimmer faa Kaffe 2 Gange daglig. De fleste Fruentimmer faar Snus og Mandfolkene Skraa- tobak eller Røgtobak“. Desuden finder der Afvigelser Sted med Hensyn til Størrelsen af de i Reglementet fastsatte Portioner „undtagen for Sulets Vedkommende“. Ved Købstadkommunalloven af 26. Aug. 1868 var Bestyrelsen af Fattigvæsenet overdraget til Byraadet, der til Varetagelse af den daglige Styrelse nedsætter et Fattigudvalg. Et „tidligere Udvalg“ har givet Bestyreren Ordre eller Tilladelse til at foretage de nævnte Afvigelser fra Reglementet. Men denne Selvraadighed er Byraadet ikke tilfreds med. I et Byraadsmøde den 2. April 1883 bestemmes det, at Fattigudvalget „kun undtagelsesvis kan indrømme Lemmerne paa Gaarden Tobak og Kaffe, hvis særlig Anledning dertil maatte findes passende, (og) at disse Nydelser da træde i Stedet for de i Reglementet

omhandlede 4 pCt. af Arbejdsfortjenesten som *Du-
ceur*". Sagen ender med, at de paa Gaarden væren-
de Kvinder over 60 Aar maa faa Kaffe 1 Gang daglig,
og Mændene over 60 Aar maa faa enten Røg- eller
Skraatobak: Skulde Kvinderne ønske det, kan de i
Stedet for Kaffe faa Snustobak. To Mænd anses for
uværdige til at faa Del i Nydelsen af Tobak. — Det
ses ikke, hvor længe disse Bestemmelser var gælden-
de Lov paa Fattiggaarden. —

I det første Spisereglement for Fattiggaarden i
Varde siges det, at der af Fattigkommissionen „vil
være at tage billigt Hensyn til et eller andet Fattig-
lems Trang til Tobak, dog saaledes, at Tobaksrøg-
ning ikke tillades i Anstalten". Maaske har man ogsaa
i Ribe faaet Lov at ryge uden for Fattiggaarden
— paa egen Regning. Spørgsmaalet om Mad, Drikke
og Tobak stod iøvrigt ofte paa Dagsordenen ogsaa i
andre Fattiggaarde.

Aandelig Føde.

I Regulativet fra 1845 hedder det saaledes: „De or-
dentlige og flittige Lemmer vil det være uforment at
besøge Kirken. I selve Anstalten vil man søge at væk-
ke og nære et kristeligt Liv ved at holde Andagtsøvel-
ser, der indrettes paa den Maade, det i Tiden maa
vise sig at være hensigtsmæssigt." Man faar ikke se-
nere nogen Besked om, hvordan disse Andagtsøvel-
ser er indrettede, eller hvem der holdt dem. Da Di-
nes Pontoppidan har afløst Thurah som Præst ved
St. Kathrine Kirke, tilbyder han i Maj 1845 sin Sam-
virkning med Byens andre Præster til „at afhjælpe
Lemmernes religiøse Trang". Den kirkelige Betje-
ning har vistnok hele Tiden været fælles for Byens
Præster — indtil 1911, da Nørmarken lagdes under
Domsognet. Af Inventarielisten fra 1846 ses det, at

der paa den Tid i Anstaltens „Bibliotek“ fandtes 4 Testamenter, 4 Salmebøger, 2 Eksemplarer af Luthers Fasteprædikener og 1 Huspostil. De faa andre Bøger, der fandtes her, var vistnok beregnede paa Børnene. —

I Maj Maaned 1845 skænker Udgiveren af Ribe Stifts Adresseavis — Enkemadam Hyphoff — et Frieksemplar af Bladet til Lemmerne i Anstalten. Gennem det har de vel af og til mærket et Pust derude fra den store Verden. Samme Madam Hyphoff skænkede endvidere Anstalten 2 Eksemplarer af Leths Fasteprædikener. For disse Gaver vil Kommissionen bringe hende sin „skyldige Tak“.

Udlængsel.

I Vestfyn findes der en større Fattiggaard, som er fælles for flere Sogne. Da Gaarden var opført, gav man den Navnet „Fælleshaab“, og det Navn anbragtes med store Bogstaver paa Forsiden af Stuehuset. Meningen med Indskriften, som fremdeles staar der, tolkes noget forskelligt. De fleste er dog nok enige om, at den skulde modvirke den Uvilje, der her som andensteds næredes af de fattige mod den Slags Forsørgelsesanstalter. Skrækken for Fattiggaardene tog vel efterhaanden noget af, men yndede Tilflugtssteder blev de nok aldrig. Nævnes skal det dog, at Folk, der selv kunde betale for Opholdet, undertiden har søgt Optagelse her. Huskes maa det ogsaa, at Oprettelsen af en Fattiggaard og Optagelse i denne for mange fattige betød et stort Fremskridt.

Vi har tidligere hørt om den Angst, de fattige i Ribe følte over for den nye Arbejdsanstalt. Senere hænder det jævnlige, at Folk anmoder om Tilladelse til at blive optagne i Fattiggaarden. Men det var nok mere Nød end Lyst, der drev dem til det Skridt. No-

gen Længsel efter at slippe ind i Fattiggaarden var der næppe. Derimod spores der ofte en ret brændende Længsel efter at slippe ud af den.

Det første Aar hører vi saaledes om en ugift Kvinde, der før har boet i Almisseboderne, men nu er optaget i Anstalten. Hun søger Fattigkommissionen om Tilladelse til at komme ud, men faar Afslag „paa Grund af hendes hidtil førte usædelige Liv, og da hun ej er i Stand til at ernære sig selv“. Senere paa Aaret gør hun et nyt Forsøg paa at komme ud, idet hun nu ansøger Direktionen om Tilladelse til „at komme i Frihed.“ Hun vil, om hun opnaar Tilladelsen, ikke blot forsørge sig selv, men ogsaa en Søn, som hidtil er forsørget af Fattigvæsenet. At hun ogsaa her har faaet Afslag, kan næppe drages i Tvivl.

I Reglementet fra 1845 træffer vi følgende Bestemmelse: „Naar et Fattiglem melder sig til at optages i Anstalten, maa det, om det er til Vinteren, forblive der den følgende Sommer.“ Vedkommende maa altsaa blive her mindst et Aar. Melder der sig nogen „til Sommeren“ eller i Foraaret, kan vedkommende derimod forlade Anstalten „inden paafølgende Vinter“. Forklaringen til disse Bestemmelser ses i Komitébetænkningen fra 1839. Heri hedder det: „Om Sommeren melder sig bestemt kun den svage eller gamle til Understøttelse, den arbejdsføre kun om Vinteren efter at have fortæret sin Sommerfortjeneste uden af denne at lægge een eneste Skilling op for Vinteren.“ Hvis der ikke „sættes en Pind“ her for, vil han „i omtrent Modsætning af Trækfuglene forlade Reden i Arbejdshuset om Foraaret og flytte ind igjen om Vinteren“. Maaske har denne Bestemmelse ansporet en og anden til mere Paapassenhed med sin Sommerløn, men det viser sig efterhaanden vanskeligt at faa den praktiseret. I 1849 klager Borgerrepræsen-

tationen til Amtet over, at Arbejdsanstalten er et altfor „bekosteligt Institut“, og at der bør stræbes frem mod en „gennemgribende Forandring“. Bl. a. klages der over, at Fattigkommissionen har været for villig til at lade Folk slippe ud af Anstalten. Hertil svarer Kommissionen, at man „ved at udelade nogle Personer og Familier af Anstalten, om hvilke man har haft større eller mindre Grund til at antage, at de vilde kunne forsørge sig selv, har man troet dels at handle i Fattigvæsenets eller Kommunens Interesse, dels tilstaaet de paagældende en Frihed og Raadighed over deres Tid og Kræfter, som man ikke mente at burde nægte dem. Var det endog kun et Forsøg paa, hvorvidt Opholdet i Anstalten og den der tilvante Orden muligen kunde have virket velgørende paa dem“. Skulde Hensigten med deres Udeladelse naas, „saa maatte man lade dem udgaa i Foraaret, for at de kunde erhverve sig Livsfornødenheder for Vinteren, og i den første Tid lette Familierne deres Forsørgelse ved midlertidigen at overtage et eller flere af deres Børns Forsørgelse“. — Rimeligvis har Kommissionen fortsat den paabegyndte Praksis, saa man ikke strengt fulgte det nævnte Punkt i Regulativet. I dette var der da ogsaa givet Kommissionen Tilladelse til at for korte et Lems Ophold i Anstalten, naar „særegne Omstændigheder“ foreligger. Det ser ud til, at saadanne „Omstændigheder“ ret ofte har foreligget.

Tilladelse til at udgaa af Anstalten kunde ikke nægtes, naar den paagældende erstattede sin Gæld til Fattigvæsenet, eller naar han under sit Ophold i Anstalten havde tjent saa meget ved sit Arbejde, at han ikke længer var noget skyldig. Havde han tjent mere, end han var skyldig, fik han naturligvis det udbetalt ved Afrejsen. Ogsaa af den Grund blev der ført nøje Regnskab med hans Arbejde. Faar Folk

Lov at gaa ud, inden Gælden er slettet, forpligter de sig ofte til at afdrage denne. Et enkelt Eksempel skal nævnes. I 1848 faar en Kvinde Lov til at modtage en hende tilbudt Plads paa Betingelse af, at hun giver Fattigvæsenet $\frac{1}{3}$ af sin Løn. Men ofte følger der ikke nogen Forpligtelse med Tilladelsen. Jævnlig søger Folk Plads langt borte fra Byen. De udstyres da ofte med „Udgangspenge“ eller „Rejsepenge“.

I 1869 er der en Skræddersvend, der faar 4—5 Dages Orlov til en Rejse til Flensborg for at søge Arbejde der. Nogle Aar før er der en Mand, som i Tiden omkring Nytaar ansøger om Tilladelse til at rejse til Tjæreborg for at søge Arbejde der. Den søgte Tilladelse gives ham paa Betingelse af, at han straks vil forlade Byen. Om han har overholdt dette Paabud og maaske er naaet frem til Tjæreborg, faar staa hen. Saa meget er vist, at samme Dags Aften træffer vi ham i beruset Tilstand i Ribe, og her slaar han samtlige Ruder ind i sin fraseparerede Hustrus Lejlighed. Slige Nytaarsløjer overskred naturligvis Grænsen for det tilladelige. Han maa nu finde sig i 5 Dages Arrest paa Arbejdsanstalten, og saa dømmes han endda til — i Henhold til Politiplakat af 14. Dec. 1810 — at erstatte Fattigvæsenet dets Udgifter ved Genindsættelse af Ruderne.

Ofte gives der Lemmerne Lov til at tage ud paa kortere eller længere Besøg hos Slægtninge — f. Eks. i Høslettens eller i Høstens Tid. Det hænder ogsaa, at Folk faar Lov at komme ud — paa Prøve. 1849 er der saaledes en Daglejer, der søger om Lov til at faa sin Kone ud af Anstalten. Hun faar Lov at komme ud — „til et Forsøg“. Dog maa Manden love, at han forinden Konens Hjemkomst vil faa Huset „renset, kalket og pyntet“.

Mange var der, som ikke gjorde sig den Ulejlighed

at søge Tilladelse til at gaa ud. De tog sig selv den Frihed at forsvinde. Allerede et Par Maaneder efter Anstaltens Oprettelse hører vi, at „tvende Lemmer . . er bortgaaede uden Tilladelse“. Den ene af Desertørerne bliver snart indfanget, men han har da allerede solgt nogle af de Klæder, som han havde paa, og som tilhørte Anstalten. Kommissionen frygter for, at „flere vil efterligne ham, Selvraadigheden med at omgaa Fattigvæsenets Ejendom vil tiltage, og Disciplinen vil komme i Forfald“. Derfor bliver der sat en Politiret i Anstalten. Ved den Lejlighed bliver Forordn. af 21. Aug. 1829, § 1, og Plakat af 14. Dec. 1810, § 21—22, læst op for de tilstedeværende Lemmer — til Skræk og Advarsel. Det ses ikke, hvilken Straf der blev Synderen til Del. Nogle Aar senere hører vi om en Mand, der er rømmet. Det besluttes da, at vedkommende, „naar han bliver bragt tilbage“, skal „straffes med Ris i Kommissionens Nærværelse“.

Det er vel nok Politiet, der har skullet bringe den omtalte Rømningsmand tilbage. I hvert Fald anmoder man jævnlig om „Politiets gode Medvirkning“ til at faa fat i dem, der har „absenteret“ eller „absolveret sig fra Anstalten“. Vi ser ogsaa, at Politiet af og til ved Bekendtgørelse i Stiftstidende¹⁾ efterlyser slige bortrømte.

Det hændte dog, at Politiet nærede Betænkeligheder. En Gang i 1865 har Kommissionen saaledes henvendt sig til Politiet om Efterlysning af en Flygtning. Paa denne Henvendelse svarer Byens daværende Borgmester, Meinert, at hvor gerne han end vilde, kan han dog „for Princippets Skyld“ ikke indlade sig paa at efterlyse bortrømte Fattiglemmer „uden i de Tilfælde, hvor disse ved deres Bortgang har for-

¹⁾ f. Eks. 1. Okt. 1851 og 18. Maj 1852.

brudt sig imod den offentlige Politiorden“. Dette Svar var Fattigkommissionen meget utilfreds med. Man maa, udtaler den, „meget beklage, at de Uordener, der foregaar inden for dens Omraade og virker saa skadeligt paa Almenvellet, ikke ogsaa hører ind under Begrebet Politiorden. At uordentlige Personer . . . aldeles ustraffede kan løbe deres Vej, naar de vil, og saaledes bryde den Regel og Orden, som bestaar i den Anstalt, hvori de er optagne . . . maa vel kaldes uheldigt og i det mindste fremkalde Ønsket om en grundig Reform af Forsørgelsesvæsenets hele Indretning . . . Lejlighed til at undløbe vil altid gives, og naar de saa er borte og efter kortere eller længere Tid kommer tilbage, elendigere end da de var i Anstalten, saa har man kun i al Kærlighed at modtage dem igen (og) betale den Gæld,“ som de paa deres Udflugt „muligvis og rimeligvis“ har paadraget Hjemstedskommunen. „Dette er meget haardt.“ Desuden maa man nære Frygt for „den demoraliserende Aand, der herved nødvendigvis maa trænge sig ind i Fattiganstalterne, saa snart det kommer ind i Lemmernes Bevidsthed, at Fattigkommissionen slet ingen Magt har over dem.“

I Oktober 1872 vedtager Fattigudvalget, at man skal sende Postmesteren en Anmodning om, at Breve til Lemmerne ikke maa afleveres til disse personlig. De skal gives til Opsynsmanden. Ved denne Forholdsregel har man antagelig villet forebygge Forberedelser til mulig Rømning.

En Gang i Tredserne er der en Haandværkssvend, som forvoldte Fattigbestyrelsen en hel Del Besvær, bl. a. ved at forsvinde fra Anstalten. Kommissionen vedtager da, at man vil søge at faa ham anbragt i en Tvangsarbejdsanstalt — „saafremt han endnu 2 Gange absenterer sig fra Gaarden eller forbryder sig mod

Disciplinen“. Nogle Maaneder senere ansøger samme Mand Byraadet om Tilladelse til at blive sendt til Amerika. Fattigkommissionen anbefaler hans Ansøgning, og den bevilges. Udgiften til hans Rejse, godt og ved 121 Rbdlr., bliver saa udbetalt af Fattigvæsenet.

Kort Tid efter er der en anden Haandværkersvend fra Ribe, der drager til Amerika for der at vinde den Lykke, som det kneb med at faa fat i her i hans Hjemland. Naboer og Venner havde maattet hjælpe ham med Penge til Rejsen. Hans Navn var Jacob A. Riis,¹⁾ og ham gik det saa vel derovre i det fremmede Land, at han her gjorde sig fortjent til Betegnelsen „den ideale amerikanske Borger“. Hvordan det gik hans førnævnte Kollega, derom tier Sagaen. Maaske er ogsaa han blevet noget stort derovre i det fjerne Vesten.

Forøvrigt var det i Aarene før og efter 1870 ikke noget sjældent, at Fattigvæsenet hjalp Folk, hvem Lykken ikke her havde været gunstig, til at udvandre. Saaledes sender Ribe og Føvling — med Amtets Tilladelse — i Forening en tidligere Tugthusfange til Amerika. Hans Rejse kostede 132 Rbdlr. Af dem betaler hans Opholdskommune, Føvling, en Tredjedel, Ribe Resten. — I 1871 er der en Mand, der efter Anbefaling af et hamborgsk Udvandrerhus søger om en Understøttelse paa 120 Rdlr., for at han dermed kan „hjælpes over Havet“. Byraadet mener ikke at kunne bevilge Pengene, men Fattigudvalget henstiller til Udvandrerhuset (Schwertmann og Co.) at sætte Prisen ned, f. Eks. til det halve. I saa Fald kan der maaske være Udsigt „til et heldigt Udfald“. Det ses ikke, hvilket Forløb Sagen fik. — 1873 er der

¹⁾ Hvordan jeg blev Amerikaner, S. 16.

en Mand, der af Fattigvæsenet faar sin Rejse til Amerika betalt med 155 Rbdlr. Samme Aar er der en Kone, som med sine 6 Børn opholder sig i Fattiggaarden. Hendes Mand, der er Haandværker, er rejst til Amerika. Herfra sender han Kone og Børn en Del af Udgifterne til deres Rejse. Resten betaler Fattigvæsenet.

Den 18. Maj 1864 sprang Fattiggaardens Dør op paa vid Gavl, saa alle dens 33 Lemmer fik Lov til at vandre ud. Rejsens Maal var dog ikke Amerika, men det gamle Hospital inde i Byen. Sagen er den, at Kommandantskabet for de fjendtlige Tropper, der paa den Tid opholdt sig i Ribe, forlangte at faa opretet et Lazaret i Byen til mindst 50 Senge. Da man ikke havde nogen anden til det Brug skikket Bygning, maatte Fattiggaarden benyttes og Lemmerne flyttes hen i Hospitalet. Kun 5 Uger varede Udvandringen. Den 26. Juni vendte Udvandrerne tilbage til deres gamle Hjem. — I 1853 og 1865 er der Tale om en anden Fjende, der truende nærmer sig Byen. Det er Koleræen. Ogsaa da var man belavet paa at tage Fattiggaarden i Brug til Lazaret. Heldigvis udeblev Fjenden, saa der blev ikke de nævnte Aar Anledning til at lade Lemmerne udvandre.

Ribe-Peblingenes Navne.

Af Niels Cl. Hansen.

Det var den gamle Latinskoles Ideal, at al Konversation skulde foregaa paa Latin, og selv om Idealet kun naaedes i Johannes Sturms berømte Gymnasium i Strassburg og i Jesuiterskolerne, stræbte man dog ogsaa imod det i Ribe som alle andre Steder.

En nødvendig Følge heraf var, at Elevernes danske Navne skulde kunne deklineres i alle de latinske Kasus. Denne Radbrækning kunde et godt dansk Enstavelsesnavn som f. Eks. Lars ikke præstere; man maatte derfor føre Navnet tilbage til dets latinske Form med 4—5 Stavelser, „Laurentius“ — saa kunde det bøjes paa alle Leder og Kanter. „Larses“ hed da i Ejefald „Laurentii“ og Larses Søn Jep Larsen blev til „Japetus Laurentii“ — det var da et Navn, der kunde lade sig høre!

Hvor det danske Navn er udviklet af et Helgenavn, saaledes som Lars, føres Navnet tilbage til dets latinske Form, Peder til Petrus, Niels til Nicolaus, Hans: Johannes, Mogens: Magnus, Poul: Paulus, Mads: Matthias, Frans: Franciskus o. s. v. De tilsvarende *sen*-Navne erstattes med Ejefald: Petri, Nicolai, Johannis (dog ogsaa Johannides), Magni, Pauli, Matthiæ, Francisci o. s. v. Hvor Sammenhængen er mere dunkel, latiniseres Navnet efter bedste Evne: Jespersen som Caspari, Berthelsen som Bartholin er forholdsvis heldige, medens Ætymologien har glippet ved Omdannelsen af Jens til Janus, Jensen: Jani, Jes: Jessæus — idet baade Jes og Jens er udgaaet fra Navnet „Johannes“ ligesom Hans; ved den nye Lati-

nisering bibeholdes Navnets tre sproglige Udviklinger, som det ikke vilde være praktisk igen at slaa sammen i eet Ord. Ibsen bliver til Ibici — Ib og Jep er egentlig begge udviklet af Jakob . Las er udviklet af Lars, men latineres paa sin egen Maade til Laso.

Hvor det drejede sig om gamle nordiske Navne, kneb det mere med at danne latinlydende. Bondesen bliver til Budæus, Kjeldsen til det holbergske Chilianian, Lauge til Lago, Laugesen til Lagonis.

Man kan med disse Ripensere sammenligne Poul Helgesen, den berømte Forfatter paa Reformationstiden, der selv skrev sig Paulus Helie, men ofte omtales under Navnet Eliæ, hvorved Profeten Elias's Navn gøres lig med den nordiske Vikingekonges Helge.

Finere endnu var det, hvis man kunde give sit Navn græsk Klang, som f. Eks. Laertius — der er den danske Lars slet ikke til at kende igen i denne homeriske Iklædning, men alle Mesterlektianerne vidste, at Laertes var Fader til Odysseus. Eller Palle, der i Latin blev Palemus, lød paa Græsk meget flottere, Palæmon — dog i lidt kedelig Konflikt med Zoologien, hvor Palæmon er Artsnavnet paa Rejerne.

Da en almindelig Vestjyde ved Navn Gjøde under sine Studier i Heidelberg blev kronet som Digter, ændrede han sit tarvelige Vadmelsnavn til Ægidius, der havde ædel Klang efter Gudinden Athenes Skjold, som hed Ægiden. Hans Søn Laurids kaldte sig mærkeligt nok ikke Ægidii, men enten simpelthen Gjødese eller helt barokt Ægidiussen — der er et let komisk Skær over denne sidste Blanding af Græsk og Vestjysk; hans Far — Hr. Ægidius — var i mange Aar Præst i Billum ved Varde.

Dette var om Latiniseringen af Døbenavnet — der stadig var i to Led: et Fornavn og et sen-Navn, dannet af Faderens Fornavn.

Men foruden deres Døbenavn tog (eller fik) Disciplene i Skolen i det 17. Aarhundrede et latinsk Tilnavn efter det Sted, de kom fra. Vi ser i afdøde Lektor Blochs Fortegnelser over Studenter fra Ribe Skole — Fortegnelsen opbevares i Skolens Arkiv — næsten alle Landsbynavne i Vest- og til Dels Sønderjylland, et Vidnesbyrd om Skolens store „Opland“.

Det var dog ikke blot i det 17. Aarhundrede, Stednavnet tilføjedes. Allerede blandt Skolens tidligste kendte Disciple træffes o. 1500 Jens Knudsen Holm, født paa Gaarden Holm i Hygum Sogn, blev senere Rektor ved Skolen 1539—42 — Jens Riber (Janus Ripensis), født i Ribe o. 1480, blev Biskop i Stavanger — Anders Pedersen Barsbyl — Villads Nielsen Brøns o. s. v. Navnene er allerede i 16. Aarhundrede treleddede, med et Stednavn som sidste Led. Men der er den betydelige Forskel, at hele Navnestoffet i 16. Aarhundrede for det store Flertals Vedkommende er Dansk, medens det i det 17. Aarhundrede er Latin (eller latiniseret).

Ved Latiniseringen af Navnet paa den Landsby, hvor de var født, viste de unge Mennesker ofte stor Opfindsomhed, idet de jonglerede med de Sprog, de kendte til, ikke blot Latin, men Græsk, Hebraisk — ja Aramæisk som Bispeslægten Thura, der er en Oversættelse fra Dansk gennem Græsk til Aramæisk af Navnet Petersen! (idet *petra* paa Græsk betyder „Klippe“, og „Klippe“ paa Aramæisk hedder *tura*).

Blandt de største Anstrængelser kan nævnes Jens Pedersen fra Ølgod, der fremtræder som Janus Petri Zythagathus, idet „Øl“ paa Græsk hedder *zythos*, og „god“ *agatos*. — Paa samme Maade ændrer Kristen Olufsen fra Ølby sit Navn til *Zythocomæus*. — Jens Iversen fra Vandel oversætter „Vand“ og „Dal“ til Latin og faar *Aquivallinus*. Her kan ogsaa nævnes

Pontoppidan, en Slægt, der dog først i 19. Aarhundrede optræder i Ribe Skole; Navnet er en latinsk Oversættelse af Broby.

Enklere er det, naar kun et Led oversættes: Søren Kjær (født i Ribe): Severinus Paludanus; Holstepon-tanus: fra Holstebro.

Dialektens Udtale finder vi Mindelser om hos den Mand fra Middelsom Herred, som kaldte sig Placo-sumus, idet lat. *placo* betyder „formilde“ (han har alt-saa sagt „Milsom“) — og hos den Ripenser, der tog Navnet Tilonius, idet *tillo* paa Græsk betyder „at rive“, og „rive“ og „Ribe“ lød ens i Vestjysk — den Gang som ogsaa endnu.

I Almindelighed drev man ikke Filologien saa vidt, men nøjedes med at føje en latinsk Endelse til Stednavnet, som det udtaltes eller maaske i lidt fiksere Form — f. Eks.:

Libstrupensis (fra Lifstrup), Rinkopensis (Ringkøbing), Mandiæ (Mandø), Vellejus (eller oftere Wedel, Vejle), Daureus (Dover), Forlæus (Fole), Balgomus (Ballum), Jernæus (Jerne), Lymoicus (Lemvig), Aulinus (Aulum), Alanus (Aale), Rhodius (Roed), Resenius (Resen), Hovius (eller Hofver, fra Ho), Synderhovius (Sønderho), Neusagrius (Nebsager), Guntzowius (Gaansager) — det sidste er særlig vellykket, da det baade er blevet lærd og har faaet et tysk Junkersnit, hvilket ansaas for meget klædeligt paa Gyldenløvernes Tid.

I det 16. og 17. Aarhundrede er det Regelen, at Tilnavnet tages efter Fødestedet, og en Præstesøn har derfor ikke gerne samme Tilnavn som Faderen — saaledes bliver Niels Clausen Vilslew Præst i Vilslev efter sin Fader Claus Gjørdings Død. Der er dog ogsaa Eksempler paa, at Sønnerne beholder Faderens Tilnavn til Trods for, at de ikke er født i samme By

som han. Dette er særlig Tilfældet, hvor denne har været en agtet og indflydelsesrig Mand, som har gjort Navnet fordelagtigt kendt. Dette gælder fra 16. Aarhundrede f. Eks. Slægten Hegelund, i 17. Aarhundrede først og fremmest Slægten Wedel; af den første Slægt er ifølge Lektor Bloch 16 blevet Studenter fra Ribe; af Wedel-Slægten hele 39. Det er bemærkelsesværdigt, at kun de 8 har latiniseret Navnet til Wellejus, selv i dette lærde Aarhundrede; A. S. Wedel havde gjort Navnet saa godt kendt i dets danske Form, at det ikke trængte til at pyntes yderligere ved Latinens Hjælp.

Undertiden vakler den unge Mand mellem at tage Faderens Tilnavn eller sin egen Fødeby's Navn — saaledes Sønnen af Rektoren Jacob Madsen Vejle, der skrev sig Jens Jacobsen Vejle eller J. J. Riber.

Endnu i det 17. Aarhundrede er Tilnavnet ikke groet mere fast, end at de unge Studenter fra Ribe, naar de kom til København, alle kunde kalde sig Riber (Ripensis), selv om de i Ribe havde haft deres Fødelandsbys Navn. I Ribe var de kommet ind i den akademiske Verden — det var deres andet Fødested.

Og kommer de til Udlandet, kan de ligesom alle andre danske eller jyske Studenter blot kalde sig Cimber. Paa samme Maade skrev de unge Danskere, der studerede ved de franske Universiteter i Middeldalderen, sig „de Dacia“ (fra Danmark) og blev europæisk berømte som Martinus de Dacia (egt. Morten Mortensen), Petrus de Dacia (med Tilnavnet „Philomena“, Nattergalen) og Jacobus Nicolai de Dacia.

Hvor Eleverne var fra Ribe By, kaldte de sig oftest for Riber, men i mange Tilfælde havde de et andet Tilnavn som f. Eks. Kejser eller Kraft (efter Personernes Højde og Styrke), eller Faderens Tilnavn: Krag,

Wolf, Friis, Buck, Struck, Kirmajr, Høg, Krabbe, Glud o. s. v.; den Slags Tilnavne tyder ofte paa Adels-slægt eller tysk Slægt. Nogle er dog Ribeborgeres Navne fra gammel Tid som Pouchius, der maa antages at være det samme som Pug i Puggaard, den gamle Stiftelse for Peblinge med Rektorboligen; Porsius sml. Porsborg. Ripenseren Petrus Porsius foretog i 16. Aarhundrede en Rejse i England og Holland — altsaa i lidt større Stil end hans holbergske Navnefrænde Peder Paars, „der tog en Rejse for fra Kalundborg til Aars“.

Man har diskuteret, om den Peder Pladius, der i Begyndelsen af 16. Aarhundrede var Elev i Skolen, havde sit Navn efter Faderens Erhverv, idet man formodede, denne gode Borgermand, Esbern Jensen, var Skoflikker og Sadelmager, og Navnet Plad skulde være knyttet til dette Haandværk (sml. Feilberg: Plat-læder og Platting). Da han kom til Wittenberg Universitet og viste sine store Evner, kaldte Melanchton ham Palladius og gav saaledes hans Navn et flottere Sving under Henblik paa Visdomsgudinden Pallas Athene. Kun 34 Aar gammel blev den unge Ripenser Biskop over Roskilde Stift 1537 som den første Biskop efter Reformationen; samtidig var han Professor ved Københavns Universitet, saa han gjorde sig fortjent til Navnet.

Ellers er det først op i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel, man træffer Faderens Erhverv som Tilnavn: Bartsker, Bager, Mahler, Müllerus, Glarmester, Schyt, Schipperus.

Undertiden oversætter man saadanne Tilnavne til Latin og Græsk: Sønnen af Blystøber Frans Madsen kaldte sig Peter Frandsen Plum(ius), idet Bly paa Latin hedder *Plumbum*, Schytt oversættes til *Toxotius*,

idet græsk *toxotes* betyder Skytte, Høst oversættes til Oporinus, Bhie til Melissus (Bi).

Endelig kan man erhverve sig et Tilnavn paa andre Maader, som Hans Lauridsen Amerinus, der var Medicus i Ribe og døde 1605. Tilnavnet skal Niels Hemmingsen have givet ham, fordi han havde lært Ciceros Tale for S. Roscius fra Ameria udenad og derved vist sin udmærkede Hukommelse. Hans Brødre hed blot Jørgen og Niels Lauridsen Riber og overtog ikke Brøderens Navn — derimod kaldte Peder Palladius' Brødre sig ligeledes Palladius.

Som et bekendt Eksempel paa en saadan litterær Opnævnelse kan nævnes Jens Baggesen, der af Begejstring for Kants Filosofi af sig selv antog dennes Fornavn og kaldte sig Jens Immanuel Baggesen. Han har ingen Berøring haft med Ribe Skole og kommer derfor noget uden for Emnet; men hans Slægt har gammel Borgerret i Ribe; i Slutningen af det 17. Aarhundrede kan saaledes nævnes den velstaaende Købmand Bagge Baggesen, der benyttede sig af de lave Priser efter Svenskekrigens Hærgninger til at erhverve mange Bøndergaarde paa Egnen. Digterens Bedstefader var Skoleholder i Bobøl ved Føvling, et Par Mil fra Ribe (ikke som anført i Vilh. Andersens Litteraturhistorie den Føvling ved Horsens).

Som i saa mange andre kulturelle Forhold sker der ogsaa i Navnesystemet en Ændring ved det 18. Aarhundredes Begyndelse eller rettere i Slutningen af det 17. Aarhundrede. Det bliver nu mere og mere almindeligt at faa et fast Slægtsnavn.

Ideen med at have et bestemt Navn knyttet til Slægten er af forholdsvis ny Dato. Før det 14. Aarhundrede træffer vi i Historien kun personlige Tilnavne lige fra Thyra Danebod til Valdemar Atterdag eller Drost Peder Hoseøl. Men saa er der enkelte af de fi

neste Slægter i Landet, der bevarer en Faders ærede og ansete Navn; de første Eksempler paa arvet Tilnavn er Brok, Grubbe, Glob, Rosenkrans og Lunge. Paa Frederik I.s Tid var det naaet til, at $\frac{5}{6}$ af Adelslægterne havde arvelige Navne, og Kongen befaler da 1526 alle Adelsmænd at tage et fast Slægtsnavn.

De lærdes Navne er indtil omkring 1500 ligesom Bøndernes toledet: Fornavnet og Faderens Navn + -sen (eller -datter). Kun ved tilfældige Lejligheder (Rejser, Ophold i Udlandet) kan man som en Oplysning angive det Sted, hvor man hører hjemme. Paa Reformationstiden er det imidlertid i Tyskland ved Universiteterne blevet Skik at have Stednavnet fast knyttet til ens to personlige Navne. Mænd som Luther eller Melanchton er jo nu kun kendt under dette. Denne Paavirkning fra de lærde Centreer forgrener sig helt ud i Latinskolerne i de yderste Egne, og vi har set, hvorledes Ribe-Pogenes Navne i 16. Aarhundrede konstant er treleddede, og hvorledes Latiniseringen i det 17. Aarhundrede drev sit Spil med dem.

Vi har ligeledes set, hvorledes Tilnavnet her — ligesom hos Adelen paa et langt tidligere Tidspunkt — ved visse gunstige Lejligheder er blevet fast Slægtsnavn, idet Familien af praktiske Hensyn understreger Slægtskabet med en udmærket Mand.

Under Byernes økonomiske Fremgang ved Handels Oplomstring efter Svenskekrigene føles ofte Trang til i talrige Tilfælde at understrege Familieskabet med en Borger, der har gjort Karriere. Faste Slægtsnavne bliver almindelige i Bourgeoisiet, og dette afspejler sig igen hos Skoleeleverne. Hvor det tidligere hørte til Undtagelserne, at der antoges Slægtsnavne, bliver det nu omkring 1700 det hyppigste.

Det behøver ikke at være Faderens Tilnavn, der antages. Kristen Nielsen Friis, født i Ribe 1584, tog

ikke Tilnavn efter sin Fader, den dygtige Raadmand Niels Grisbæk, men efter sin Moders første Mand Kristen Friis, efter hvem han havde faaet sit Fornavn.

I enkelte Tilfælde er det selve sen-Navnet, der arves. Det ældste ripensiske Eksempel herpaa er Hans Tausen. Hans Fader hed ikke Tave, saaledes som Ingemann troede, da han digtede „Paa Tave Bondes Ager —“. Faderen hed Hans (dette beretter Th. Knudsen i sin Fortsættelse til Ribe Bispekrønike, og det er skrevet faa Aar efter Bispens Død). Tausen er et Slags Stamnavn, som var optaget efter hans Moders Familie. Dette bestyrkes ved, at han aldrig latiniserer det til Tagonis, men altid skrev sig Johannes Tavsanius (Kinch II 26). Dette enkelte Eksempel fra 16. Aarhundrede staar isoleret i den lærde Navngivning, idet det ellers kun er adelige Familier, der paa denne Tid har arvede Slægtsnavne. Formodentlig har da Hans Tavsens mødrene Slægt tilhørt Lavadelen.

Fra omkring 1700 faar vi da det nyere Navnesystem. Hvor sen-Navnet bevares, faar dette i Skolen tilføjet Endelsen ius, der tidligere var forbeholdt Steds- eller Erhvervsnavnet — f. Eks. Broersenius for Brorsons Familie. Hvor et andet Navn er Slægtsnavn, mister sen-Navnet sin Berettigelse og kan bortkastes uden at savnes, f. Eks. Chr. Falster, Niels Aastrup.

Det vigtigste er, at Navnet nu er reduceret til to Led ligesom i Nutiden. Kun Elever, der kommer ude fra Sogne med gammeldags Skikke, har endnu — ligesom deres Præster, Sognets Forbillede — de gamle treledede Navne saaledes som Georg Georgii Tarupius, Student Aar 1700, Ægidius Jani Guldager (1710). I den nye Navnetype derimod begynder man at træffe to Fornavne (Hans Adolph Brorson) eller endog Bindestrøg-Navne, til en Begyndelse endnu med la

tinske Endelser; men vi ser den nye Tid i Færd med at vikle sig ud af Latintidens Svøb.

Denne Brydning mellem nyt og gammelt kan illustreres ved at anføre en Udskrift af Skolens Studenterfortegnelse i en Række Aar:

1712. Broderus Broersenius, 20 an; Johannes Adolphus Broersenius, 19 an.

1713. (Ingen).

1714. Jonas Andreae Seerupius, Laurentius Evendorph, Christianus Lumborg, Laur. Norman, Joh. Ste nonius.

1715. Jonas Bircherodius Duchl.

1716. Lambertus Severini Borch, Janus Paludanus, Andreas Torstensonius.

1717. Franciscus Eberhardus Friis, Simon Langsted, Nicolaus Clausen.

1718. Albertus Thura, Georgius Hauch, Petrus Debes, Nicolaus Kraglund o. s. v.

Da den nye Tid kommer til at præge Skolen, og det ikke længere er Latin, der skal være Samtalesprog, falder de latinske Endelser mere og mere bort. De bevares kun i højakademiske Protokoller og i formfuldendte latinske Skrivelser.

Fra den daglige Tale er de forsvundet, og kun nogle faa Navne som Johannes, Andreas, Janus o. a. fra denne Latinens Renæssance er igen i det almindelige Navneforraad, ligesom enkelte af de lærde Slægtsnavne Paludan, Pontoppidan, Konradi, Pauli etc.; og da det bliver almindeligt med flere Fornavne, opfattes et Navn som Nicolai ikke længere som et sen Navn i latinsk Form (Nielsen), men bliver betragtet som et Fornavn.

J. F. Kinch og hans Arbejder vedrørende Ribe By og Ribe Amt.

Af August F. Schmidt.

Historikeren *Jakob Frederik Kinch* blev født 23. Maj 1817 i Vordingborg, hvor hans Fader, Kancelliråd *Otto Peter Kinch*, der Året i Forvejen var bleven gift med *Catharine Christiane Frederikke Brøgger*, den Gang var Byfoged. *Jakob Frederik Kinch* kom til at gå i Vordingborg Skole, men da Faderen i 1830 blev forflyttet til Embedet som Birkeskriver ved Frederiksborg Birk og Byskriver i Hillerød, kom Sønnen i Foråret 1831 i Frederiksborg lærde Skole. Herefter blev han i 1835 Student, Cand. philol 1844, konstitueret Lærer ved Vordingborg Skole straks efter Embedseksamen, men fratrådte denne Stilling i Januar 1845. Den praktiske Prøve underkastede han sig i Januar 1847, og 31. August 1847 konstitueredes han som Lærer ved Ribe Kathedralskole. Hans Ansættelse her foranledigedes ved, at tredje Klasse, hvis Disciple udgjorde to temmelig forskellige Partier, ved Skoleårets Begyndelse i 1847 blev delt i to selvstændige Afdelinger med Hensyn til Undervisningen i Latin, Græsk og Fransk. Denne Deling af Sprogundervisningen i tredje Klasse medførte 15 nye Timer, hvortil var at lægge andre 15 overskydende Timer fra det foregående År, så der blev altså 30 Timer at besætte. Af disse fik *J. F. Kinch* de 24.¹⁾ Han fik fast Ansættelse som Adjunkt 25. Oktober 1848; til Overlærer udnævntes han 21. April 1858.

¹⁾ Indbydelsesskrift til den offentlige Eksamen i Ribe Kathedralskole 1848, 55.

Kinchs Hovedfag i Undervisningen var Latin, men i forskellige Skoleår underviste han også i enkelte Klasser i andre Fag, f. Eks. i Tysk, Oldnordisk, Historie. Han var en meget samvittighedsfuld Lærer, der havde Kærlighed til sine Disciple og gerne vilde fremme deres videnskabelige Sans, men hans Nærsynethed og noget forlegne Væsen hindrede ham i at vedligeholde Myndigheden. Hans Undervisningsmetode var noget tør, ligesom hans Optræden som Lærer også skildres som noget kejtet. Han var meget punktlig og passede sin Gerning med stor Omhu Dag ud og Dag ind gennem de mange År (til i 1888), han virkede ved Ribe lærde Skole.¹⁾ Han mindedes endnu i 1917 som den stille, overordentlig flittige Mand, der stedse sad over sine Bøger.²⁾

J. F. Kinch var to Gange gift. 1) 1850 med *Bertine Nikoline Krøyer*, født i Fole 19. Marts 1825, Datter af Sognepræst C. F. Krøyer i Fole og Anna Beate Gjørtz; hun døde 18. Januar 1863.³⁾ 2) 1864 med *Kirstine Nielsine Andersen*, født i Ribe 29. Marts 1835, Datter af Hospitalsforstander, Stiftskasserer Anders Nielsen Andersen i Ribe og Anna Margrethe Simonsen; hun døde 7. Oktober 1885. — I første Ægteskab var der 7 Børn, i andet 8. Bedst kendt af disse Børn var den klassiske Filolog og Arkæolog *Karl Frederik Kinch* (f. 1853, d. 1921).⁴⁾

J. F. Kinch tog også nogen Del i det offentlige Liv. Ved Folketingsvalget, der 14. Juni 1858 holdtes over

¹⁾ Oluf Nielsen i Dansk biografisk Lexikon IX, 168. Ribe Stifts-Tidende 23. Maj 1917.

²⁾ H. G. A. Jørgensen i „Tiden“ 8. Juni 1917.

³⁾ Kinch's første Hustru var af Høgsbroslægten, se Vilh. Milthers: Sofus Høgsbros Slægt (1909), 17.

⁴⁾ Om J. F. Kinch's Børn, se nærmere Saml. t. jydsk Historie og Topografi 2. Rk. II (1889—90), 4—5.

hele Landet, stillede han sig til Valget i Ribe Amts 3. Valgkreds (Ribe) og valgtes (konservativ) med 124 Stemmer, medens hans Modkandidat, Grosserer, senere Etatsråd, *H. Puggaard* fik 120 og Gårdejer *Juncker* 62 Stemmer. Han mødte da på Rigsdagens 10., 11. og 12. ordinære Samling, men tog ikke særlig megen Del i Forhandlingerne. Ved Afstemningerne ved Navneopråb var han, på et Par ganske enkelte Gange nær, altid tilstede. Da Valgperioden i Sommeren 1861 var udløben, søgte han ikke Valg påny. Der blev sagt om Kinchs Rigsdagsvirksomhed, at Vælgerne „sendte en lukket Bog ind på Rigsdagen og fik en lukket Bog tilbage.“ Denne Karakteristik er dog ikke helt rigtig, da Folketingstidenden ifølge *Vilhelm Bangs* Opgørelse indeholder 34 Indlæg og Foredrag af ham.¹⁾ Der er dog den Sandhed i Udtalelsen, at politisk Virksomhed ikke lå særlig for Kinch. I de politiske Kampår havde han nogle Sammenstød med *Jens Busk*, hvis Kampmåde på Vælgermøderne iøvrigt lå den Ribe Adjunkt fjern. Samme År (1861) som Kinch udtrådte af Folketinget, blev han valgt ind i Ribe Byråd, hvori han sad til 1873 og atter fra 1879 til 1885. I en lang Årrække var han Medlem af Skolekommissionen og i flere År dennes Formand; som sådan deltog han med Iver i en Reformering af Ribe Bys Almueskolevæsen. Medlem af Ribe Amts Skoleråd var han fra 1864 til 1873 og atter fra 1880 til 1888. Som Medlem af Byrådet blev han i 1864 tilligemed nogle andre Borgere af Preusserne bortført til Rendsborg; herom skriver han i sin Almanak således: „Den første Maj 1864 om Eftermiddagen fordrede Wrangel ved en militær Kommando, den samme, som var her til den 27de, 50,000 preussiske Daler af Byen;

¹⁾ Saml. t. jydsk Hist. og Top. 2. Rk. II, 3—4.

da de ikke kunde betales, blev jeg tilligemed ni andre Mænd i Byen næste Morgen ført til Kolding, den 3die til Flensborg, den 4de til Rendsborg, hvor vi dog allerede næste Aften blev frigivne, saa vi kom hjem den sjette.“ — Foruden i de allerede nævnte offentlige Sager tog Kinch også livlig Del i forskellige kommunale Arbejder; hans Erklæringer var altid klare og grundige. En Betænkning om nogle af Byens Enge på Søndermarken, hvilke tidligere havde hørt under slesvigsk Ret, er en hel lille historisk Afhandling. Med sin udprægede økonomiske Sans passede han nøje på Udgiftssiden og var bl. a. betænkelig ved, at Byen selv vilde drive sit Gasværk. Han havde et åbent Øje for den Konkurrence, Anlægget af Esbjerg Havn måske kunde forvolde og slog flere Gange til Lyd for en Undersøgelse af Forholdene her, medens Forhandlingerne førtes på Rigsdagen om Nybyggerbyen deroppe bag Fanø.¹⁾

J. F. Kinch var af Drift Forskernatur, og hans Uddannelse som klassisk Filolog gjorde det let for ham som historisk Gransker at beskæftige sig med Emner indenfor den ældre danske Historie, hvor et sikkert Latinkendskab er nødvendigt. Hans første Arbejder angår dog ikke historiske Forhold, men filologiske. I „Indbydelsesskrift til Examen i Ribe Kathedralskole“ (1853) findes således hans Afhandling: „Om overflødig Førtidsbetegnelse i Latin“, medens han Året efter i Skolens Indbydelsesskrift (1854) har det smukke „Bidrag til Ambrosius Stubs samlede Digte efter nye Kilder“²⁾ (et særskilt Aftryk blev overladt til „Samfundet for den danske Litteraturs Fremme“). 1854 kom også „Nogle Bemærkninger i Anledning af en paatænkt dansk Sproglære til Skole-

¹⁾ Ribe Stifts-Tidende 23. Maj 1917.

²⁾ Udnyttet af mig i Fra Ribe Amt 1931, 786 ff.

brug." 1856: „Dansk Sproglære til Skolebrug.“ Endvidere har Kinch skrevet Avisartiklerne „Om den nyere Retskrivnings Indførelse i Skolerne“ (Fædrelandet 1854, Nr. 244—45) og „Om Undervisningen i Dansk“ (Kjøbenhavnsposten 1855, Nr. 123). Disse Arbejder er jo også udsprunget af hans Erfaringer som Latinskolelærer.

Kinch studerede Kilderne til sit Fædrelands Historie med stor Grundighed. Frugter af disse Studier er hans Afhandlinger: „Bidrag til en Textkritik af de sidste syv Bøger af Saxes Danmarkshistorie“ (Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1874) og „Om den danske Adels Udspring fra Tinglid“ (smsts. 1875), et betydningsfuldt Arbejde, hvis Fortolkning af dansk Adels Oprindelse var gældende, til Kr. Erslev omstødte den i sit Værk: „Valdemarernes Storhedstid“ (1898), 204—17. — 1876 leverede Kinch i J. B. Løfflers Afhandling om „Vestervig Kloster og Liden Kirstens Grav“ Tydning af Stenens latinske Indskrift. Kinchs Hovedværk er dog hans ikke fuldførte Arbejde: „Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen“ (690 Sider) 1869, — og „Ribe Bys Historie og Beskrivelse fra Reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse“ (1536—1660), 922 Sider, udkom 1884.¹⁾ Det uhyre Værk, Kinch har skrevet om Ribe, vil for stedse knytte hans Navn til den gamle Domkirkeby. Vel er „Ribe Bys Historie“ tung og annalistisk i sin Form, men dette hindrer dog ikke, at det er et såre fængslende Værk at læse i; thi det indeholder en sådan Rigdom af kultur-

¹⁾ En Fortsættelse af Kinchs Ribeværk er det i 1929 ved Victor Hermansen, Hugo Matthiessen og Otto Smith udgivne Bind „Ribe Bys Historie 1660—1730“, der i høj Grad er bygget på Kinchs Væld af Ekscerpter, der går til op imod Nutiden. Jfr. Fra Ribe Amt 1928, 64 ff.

historiske Bidrag, et sådant Væld af Oplysninger om Livet i det gamle Ribe, at den historisk interesserede Læser ikke behøver at trættes under Tilegnelsen af dette det største Værk, en Enkeltmand har skrevet om nogen dansk Provinsby. —

Det kunde synes, som om Kinch i sine filologiske Studier blev påvirket af Omgivelserne i den gamle Stiftsstad, så han efterhånden gled fra Filologien over i Historien. Ihvertfald blev det jo fra i 1850'erne og til sin Død historiske Emner, Kinch fortrinsvis beskæftigede sig med. En stor Del af Kilderne til sin Historieforskning var han da også så heldig at have lige ved Hånden, idet Arkivalierne vedrørende Ribe endnu for største Delen var beroende i selve Byen. Et stort Antal Afhandlinger foruden de to mægtige Bind om Ribe udgik i Arenes Løb fra hans Studerekammer. Disse Arbejder kunde han hente Stof til i Stiftsarkivet ikke langt fra sit Hjem, — det første var i Hundegade, nuværende Matrikul Nr. 119, det andet i Grønnegade 441, — og det kan da ogsaa siges med Sandhed, at ingen hverken før eller siden har fremdraget saa meget kulturhistorisk Stof af Ribe-Arkiverne som Jakob Frederik Kinch. Med stor Flid og Nøjagtighed tog han fat på at skrive Ribe Bys Historie. Hans første Arbejde herom hidrører allerede fra 1853, da han i Kirkehistoriske Samlinger II (1853—56) udgav nogle Brudstykker af et Nekrologium fra Dominikaner-Klosteret i Ribe. I de følgende År udsendte han Afhandling på Afhandling (se Bibliografien), og det varede iøvrigt da heller ikke længe, inden Kinch blev opdaget af Historikerne i København; thi allerede den 14. November 1859 blev han optaget som Medlem af „Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog“ — „en stor

og uventet Ære“, skriver han selv derom i sin Almanak.

I 1869 var Kinch så vidt fremme, at han kunde lade „Ribe Bys Historie“ I gå i Trykken. Trykningen blev påbegyndt i Ribe, hvor Kinch i Marts 1868 sammen med Boghandler Damgaard havde købt et Trykkeri, hvor Bogtrykkeren var gået fallit. På dette Trykkeri tryktes et Blad, „Grændsebladet“, af hvilket Kinch var Redaktør; men det udkom kun i 79 Numre, fra 1. Juli til 30. September 1868. I dette Blad skrev han, foruden en Programartikel ved Bladets Begyndelse, kun nogle få længere Artikler, navnlig et Par om Forbrugsforeninger, i Anledning af en nys oprettet Forbrugsforening i Varde. Kinch opgav dog snart Trykkeriet efter Bladets Indddragning, så hele første Bind af Byhistorien blev ikke trykt færdig der. I 1884 udkom så andet Bind af „Ribe Bys Historie“. Hele Værket, der indtager en meget fremragende Plads i dansk Byhistorie, er en Pryd for den historisk-topografiske Litteratur. Kinchs omhyggelige Indtrængen i og Benyttelse af alle skriftlige Dokumenter har præget Arbejdet sådant, at det var langt forud for alle Samtidens lignende topografiske Undersøgelser. Den lærde og kritiske Forsker har ladet Byhistorien tilflyde Skildringer af Personer og Kulturforhold af sjælden Grundighed; de utallige Enkeltheder og Særundersøgelser bevirker, at det er et uundværligt Kildeskrift, Kinch har leveret. Det udmærker sig ved stor Nøjagtighed og Pålidelighed. På adskillige Punkter har Forfatteren i den historiske Sandheds Interesse øvet Kritik overfor Overleveringen, f. Eks. vedrørende Folkevisens Beretning om Dronning Dagnars Død i Ribe. Han fremdrog og undersøgte en Mængde midlalderslige Dokumenter — hans Kundskaber i Latin kom ham her til stor Nytte — som tjente til Belys-

ning ikke blot af Forholdene i Ribe, men også i andre danske Købstæder. Kinchs Byhistorie kaster Lys over hele den særegne Art af Byer, hvortil Ribe hørte i Middelalderen. Den var Stifts- og Bispeby ligesom en Række andre Byer, der lå spredt over hele det katolske Europa. Byer som Ribe, Lund, Mainz, Konstans, Noyon, Cambrai o. s. v., hver med deres Biskop, Domkapitel, Domkirke, Klostre, havde meget tilfælles, idet de alle var Afbilleder i det små af Rom med dens Pave, Kardinaler, Kirker og Klostre. Denne Side af Kinchs Betydning som Historiker bør ikke glemmes. — „Ribe Bys Historie“ egner sig selvsagt ikke til flygtig Læsning, og Fremstillingen med de mange Detailler er ikke altid lige anskuelig, ikke mindst fordi Kinch som Historieskriver var Annalist; han går fra År til År, samler omhyggeligt, hvad der knytter sig til det bestemte År, og opdynger Enkeltheden på Enkelthed, f. Eks. efter Testamenter. Ved et sådant Tålmodighedsarbejde har han imidlertid tilvejebragt et så fortrinligt Materiale, at alle, der sysler med Ribes Historie, må ty til det, ligesom det er af stor Betydning for dansk Historieskrivning i Almindelighed. Ved mange, tit tilsyneladende betydningsløse Optegnelser, kastes der skarpe Strejflys over de svundne Tiders sociale Forhold og Tankegange.¹⁾ — Der kan næppe skrives en jydsk Købstadshistorie, uden den på en eller anden Måde har Gavn af Kinchs Undersøgelser. Enkelte Kapitler i „Ribe Bys Historie“, f. Eks. om Byens ejendommelige Retsforhold og kommunale Styre er ypperligt behandlede, og også hyppigt citerede af Købstadsforskere som *M. Mackeprang*, *P. Munch* og *Hugo Matthiessen*.

Ved Bogens Fremkomst fik Kinch ikke den Aner-

¹⁾ Jfr. H. G. A. Jørgensen i „Tiden“ 8. Juni 1917.

kendelse i Ribe, han så uomtvistelig havde fortjent. Det var her vel bekendt, at han i mange År havde beskæftiget sig med Byens Historie og Topografi, og Folk i Almindelighed havde ventet et udvidet populært Arbejde i Lighed med *Matth. Galthens* og Stiftsprovst *Frosts* Arbejder om samme Emne. Disse Bøger var i sin Tid bleven meget læste og cirkulerede Mand og Mand imellem i halvt opslidte Eksemplarer, og man havde nu glædet sig til et Arbejde i samme Ånd, men efter Nutids Krav.¹⁾ De Folk, der havde tænkt således, blev altså skuffede. Godt var det, Kinch ikke svarede til Forventningerne. Som Arbejdet blev, overgik det i enhver Henseende Forgængerne.

Det er tidligere nævnt, at Kinch skrev talrige Afhandlinger af historisk Art. De fleste af disse spredt tilgængelige Arbejder — hvoraf adskillige er særdeles omfangsrige — omhandler Emner, der har Tilknytning til *Ribe Amt*. Det vil sikkert vise sig at være praktisk at have en samlet Fortegnelse over disse Undersøgelser angående vort Amt, og derfor skal der meddeles en Bibliografi over dem her.

1. *Nogle Brudstykker af et Nekrologium fra Dominikaner-Klosteret i Ribe* (Kirkehistoriske Samlinger II 1853—56, 490—500).
2. *Et hidtil ubekendt Skrift af Anders Sørensen Vedel* (Fædrelandet 1854; Nr. 54).
3. *Bidrag til Ambrosius Stubs samlede Digte, efter nye Kilder* (Indbydelsesskrift fra Ribe Katedralskole 1854, 3—24).
4. *Ribe Kapitels ældste Jordebog tilligemed nogle Bemærkninger om Kapitlets Indtægter under Ka-*

¹⁾ Ribe Stifts-Tidende 23. Maj 1917 (usigneret Artikel).

- tholicismen* (Ny Kirkehistoriske Samlinger I 1857—59, 68—91).
5. *Vedkommende Ribe Domkapitel før Reformationen* (smsts., 336—340).
 6. *Ribe Domkapitel paa Reformationens Tid* (smsts., 388—418).
 7. *Om Mag. Nicolaus Ruffus* (smsts., 511—512).
 8. *Tale af Joachim Timmermann, kongl. Medikus og Kannik i Ribe, holdt i Ribe Domkirkes Kor Dagen efter Slottets Overgivelse den 30. August 1644, oversat fra Latin og forsynet med Fortale af J. F. Kinch* (Indbydelsesskrift 1859, 3—55).
 9. *Snapsting. Drikning. Allemandsting. Søgning. (Landemode)* (Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 1866—67, 66—79, Tilføjelser smsts., 84—85, 431—432).
 10. *Ribe Bys ældste Ligbærer-Lav eller Kompagnilavet* (smsts., 97—113).
 11. *Ribe Bys Kirkebøger i det 17. Aarhundrede* (smsts., 114—141).
 12. *Raadmand Anders Sørensen Klyn i Ribe og hans Slægt* (smsts. 219—304).
 13. *Forbrugsforeninger, i Anledning af en nys oprettet Forbrugsforening i Varde* (Grændsebladet, August 1868).
 14. *Ribe Stifts Gejstliges Edsbog 1643—1682* (Danske Samlinger 1868—69, 117—142).
 15. *Bandlysning over en uopdaget Tyv* (Saml. t. j. ske Samlinger 1868—69, 111—112).
Hist. og Top. II 1868—69, 111—112).
 16. *Om Thord (Degn) og hans Artikler* (smsts., 230—247).
 17. *Fortegnelse over Ribe Kathedralskoles Bogsamling* (Indbydelsesskrift 1870, 1886).
 18. *Af Ribe Bys Tingbøger fra Slutningen af det 16. Aarhundrede til Skildring, dels af Retsvæsenet,*

- dels af Sæderne og Tilstandene paa den Tid* (Saml. t. j. Hist. og Top. III 1870—71, 138—209).
19. *Et Søpas* (smsts. IV 1872—73, 199—200).
 20. *Uddrag af et ældre Haandskrift* (smsts. V 1874—75, 232—249).
 21. *Om Erik Emunes Dødssted* (Danske Samlinger 2. Rk. IV Bd. 1874—76, 126—135).
 22. *Af Ribe Bys Tingbøger fra den første Halvdel af det 17. Aarhundrede* (Saml. t. j. Hist. og Top. VI 1876—77, 133—205).
 23. *Om Hr. Jens Hansen Rusk i Lønne, som blev brændt for Trolddom* (smsts. VII 1878—79, 79—83).
 24. *Viborg Landstings Dom i en Arvesag* (smsts., 84—85).
 25. *Breve og andre Aktstykker af Ribe Stiftsarkiv* (smsts., 142—178).
 26. *Seglen og Leen* (smsts., 197—198).
 27. *Familierne „Trellund“ og „Baggesen“* (smsts. VIII, 1880—81, 44—80, 372).
 28. *M. Mads Hvid* (smsts. IX, 1882—83, 57—72).
 29. *Peder Stub paa Skodborghus* (smsts., 73—77, 372—373).
 30. *Dr. Ancher Anchersen, Provinsialmedikus i Ribe* (smsts. X 1884—85, 85—94).
 31. *Anmeldelser af Poul Bjerges „En Tids- og Familieskildring fra Vester-Jylland“ og „Fortegnelse over Askov Højskoles Bogsamling“ ved Poul Bjerger* (smsts., 383—384).
 32. *To Breve fra Rektor Bhie i Ribe* (smsts. 2. Rk. I 1886—88, 134—140).
 33. *To Aktstykker vedkommende Ribe* (smsts. 2. Rk. II 1889—90, 16—23).
 34. *En Lærekontrakt af 1682* (smsts., 24—25).

35. *Joh. Ad. Løvenstjerne* (smsts., 26—35).
36. *Af Hr. David Grønlunds Kopibog* (smsts., 36—40).
37. *Et Drab 1687* (smsts., 41—45).
38. *Tilføjelser til Efterretningerne om Hexeforfølgelserne i Ribe*, udg. af *Vilhelm Bang* (smsts. 3. Rk. III Bd. 1901—1903, 271—272).

Som det vil ses, er Hovedparten af J. F. Kinchs Afhandlinger om Ribe Amt blevet offentliggjorte i det jydsk historisk-topografiske Selskabs Tidsskrift: „Samlinger til jydsk Historie og Topografi“. Da det nævnte Selskab i Slutningen af 1865 påtænkte oprettet, var Kinch en af Medstifterne dertil, og han valgtes ved det derpå følgende Valg til Medlem af Bestyrelsen, ligesom han ved de hvert femte År foretagne Valg stadig genvalgtes. Det er jo tydeligt, at det jydsk historisk-topografiske Selskab har stået hans Hjerte nært. Her var en Forening, hvis ideelle Formål — den historiske Udforskning af Halvøens Fortid — var i nøje Samklang med hans egen uselviske Stræben. Kinchs Medarbejderskab ved „Jydske Samlinger“, som det gamle Tidsskrift nu hedder, var en Ære for dette.

Ved en Omtale af J. F. Kinchs historiske Virke må det ikke glemmes, at han i 1855 var med til at oprette Provinsens første Museum: *Den antikvariske Samling i Ribe, stiftet af Den danske Forening i Ribe*. Denne Forening, der blev oprettet efter Treårskrigen med Støtte af Latinskolens Lærere og enkelte af Omegnens Præster, havde til Formål gennem gode oplysende Foredrag at søge fremmet Kærligheden til Fædrelandets Minder. Kinch holdt af og til Foredrag i Foreningen, under hvis Auspicer Museet i Ribe altså

blev oprettet. Han blev snart den egentlige Leder af Museet og forstod med små Pengemidler lidt efter lidt at erhverve det gode og anselige Genstande, som endnu er en Pryd for Samlingen. Om Museet gav Kinch en kort Beretning i Dr. phil. *Joh. Forchhammers Afhandling* i Saml. t. jydsk Hist. og Top. 1866, 48—65, om Oprettelsen af Museer, navnlig i Jylland.¹⁾

Man vil forstå, at Kinch har kunnet overkomme overordentlig meget. Han var jernflittig og i Besiddelse af et godt Helbred. I Vinteren 1887—88 blev han imidlertid angrebet af en Hjernesygdom, og i Midten af Maj 1888 blev han på Grund af Svagelighed fritaget for Skolearbejdet for Resten af Skoleåret. Det var hans Hensigt at søge sin Afsked, men inden den blev ham tilstået, bortkaldtes han efter flere Måneders tiltagende Svaghed og en Uges Sygeleje Søndag Aften den 16. September 1888, hvorpå hans Lig den næste Fredag den 21. jordedes fra Domkirken. Ved Begravelseshøjtideligheden talte Stiftsprovst *C. F. Koch* og Sognepræst *Vilhelm Bang*. Sidstnævnte dvælede især ved Kinchs Forskergerning.²⁾

Jakob Frederik Kinch fik et sjældent smukt Eftermæle, ikke alene i Nekrologer og i de Taler, der blev holdt ved hans Båre, men også i det, der Tid efter anden er blevet skrevet om ham. Han var privat hjælpsom og beskeden, trofast af Sindelag og altid rede til at hjælpe andre Forskere, når de spurgte ham til Råds. Ingensinde rugede han over sin rige Viden. I Ribe

¹⁾ Om Museet i Ribe se H. P. Hansens Afhandling i Sprog og Kultur I 1932, 65 ff.

²⁾ Talerne findes trykte i Saml. t. jydsk Hist. og Top. 2. Rk. II, 8—15. Smsts., 1—7, har Vilh. Bang meddelt en Biografi (med Bibliografi) af Kinch. Jfr. Nekrologen i Ribe Kathedralskoles Indbydelsesskrift 1889, 67.

nød han stor Anseelse, ikke mindst for det magtfulde Værk, han skrev om Byen. Efter hans Død har man heller ikke glemt Ribes Historieskriver. På Huset i Grønnegade 441 — hvor Kinchs sidste Hjem var — er indsat en Mindetavle, og på hans Hundredårsdag 23. Maj 1917 hædrede Byen ham ved Flagning, ligesom Ribe Amts historiske Samfund denne Dag afholdt Møde i Ribe. Ved denne Lejlighed holdt Kirkehistorikeren, Pastor *H. G. A. Jørgensen*, dengang i Farup, Foredrag, dels om Kinch og hans fortjenstfulde Arbejder som Historiker, dels om Ribe Bys Historie i Middelalderens Slutning.¹⁾

I Anledning af Kinchs Hundredårsdag henvendte Ribe Stifts-Tidende sig til en Række Videnskabsmænd (*Aage Friis, Johs. Steenstrup, Johs. Lindbæk, Kr. Erslev, Erik Arup, Chr. Axel Jensen*) og opfordrede disse til at fremkomme med Udtalelser om Kinchs historiske Indsats. Den Hyldest,²⁾ som den gamle Historiker og hans Minde blev forlenet med i den Anledning, var sjældnen enstemmig og var et herligt Vidnesbyrd om, hvor fremragende en Forsker Kinch var, ligesom de fra forskellige Hold fremkomne Mindeord gav et stærkt Indtryk af, på hvor mange Felter det i Virkeligheden var, Kinch havde tilført Forskningen ny Viden. —

Af det foran udviklede vil det forstås, at det er rimeligt, at også Jakob Frederik Kinch får sin Omtale i „Fra Ribe Amt“, der jo tidligere har bragt Skildringer af Mænd, der har ydet særlig rige Tilskud til Oplysning om Amtets Historie. En Redegørelse for Kinch og hans Arbejde synes på dette Sted så meget

¹⁾ Fra Ribe Amt 1918, 721.

²⁾ Ribe Stifts-Tidende 23. Maj, 24. Maj, 25. Maj, 30. Maj, 7. Juni 1917.

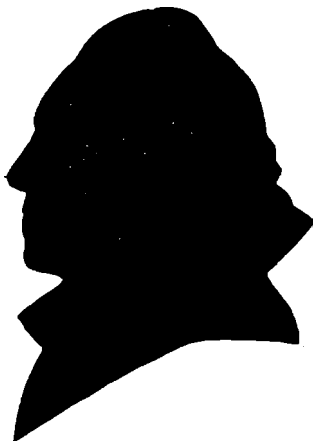
mere på sin Plads, når det erfares, at ingen Enkeltmand har skrevet et så stort Antal Sider om Ribe og Ribe Amts Historie som den stiltfærdige og lærde Overlærer ved Latinskolen i den forunderlige gamle Stiftsstad derude ved Åen og de brede Enge.

15. Marts 1933.

Christian Carl Brorson.

Af cand. mag. *Carl Lindberg Nielsen*, Varde.

Historiens Skikkelser har det sine Vanskeligheder at skildre rigtigt. Allerede deres ydre Livsomstændigheder er det paa Grund af Kildernes Magerhed ofte ugørligt at udrede i Enkeltheder. Men mange Gange vanskeligere er det at komme til Klarhed over, hvad der boede i deres Indre. Og vanskeligst er Opgaven, naar det drejer sig om Lokalshistoriens Personer, der som Regel ikke har hørt til de alerbetydeligste, og som sjældent har efterladt sig skriftlige Optegnelser, men som det alligevel har sin store Interesse at lære at kende, fordi de afgiver Vidnesbyrd om, hvad der rørte sig i Befolkningen. Den Mand, som her skal skildres, har gennem sine efterladte Papirer lukket op for sin Sjæl, saa at man i alt Fald til Dels kan se, hvad han har tænkt og troet.

Christian Carl Brorson var en Søn af den navnkundige Psalmedigter *Hans Adolf Brorson* og født i Ribe Bispegaard den 12. November 1745.

Biskop Brorson var gift to Gange, første Gang med sin Kusine *Cathrine Stenbæk Clausen* (født 1706), der døde 1741, just da Brorson stod i Begreb med at rejse til København for at modtage Bispevielsen. Med hende havde han 13 Børn. Det ældste Barn var

Nicolai Brorson, født 1723. Fra sit tolvte Aar var han sindssyg og maatte holdes indespærret paa sit Værelse. For Døren og Vinduet var der sat Jernstænger; thi Vanviddet brød stundom frem i Voldsomhed og Vildskab. Han var tillige lam i Underkroppen og talte yderst sjældent og da altid med megen Besværighed. — En Dag kom en fattig, troende Mand op til Biskop Brorson. Han saa sig om i Bispegaarden og syntes, at der var meget skønt og pragtfuldt, saa Biskoppen sagtens kunde have det godt. Han sagde derfor til Brorson: „De har, Hr. Biskop, sunget saa skønt og gribende om Korset; men De kender vist ikke selv noget til det.“ Biskoppen svarede intet, men tog Manden ved Haanden og førte ham hen til det lille Kammer, hvor den vanvittige Søn sad bag Jernstængerne og stirrede vildt paa den fremmede. Den fattige Mand blev da beskæmmet og fortrød sin Udtalelse.¹⁾

Biskoppens anden Hustru var *Johanne Christine Riese* (født 1710), hvis ældre Søster var gift med H. A. Brorsons Broder Biskop Brorson i Aalborg. I sit andet Ægteskab fik Brorson Sønnen *Christian Carl* og Datteren *Cathrine Stenbæk* (født 1753, død 1836) — foruden en Søn, der døde kun 1 Aar gammel.

Christian Carl Brorson blev Student fra Ribe Latinskole 1762 og begyndte derefter det theologiske Studium ved Københavns Universitet. Under sit Ophold i København har han sikkert haft Tilhold hos sin Halvbroder *Broder Brorson* (født 1728), der paa den Tid var Sognepræst ved Vor Frelzers Kirke paa Christianshavn. Den 12. September 1764 blev C. C. Brorson, 18 Aar gammel, theologisk Kandidat. Men kun tre Maaneder før, nemlig den 3. Juni, var hans

¹⁾ John Hansen: „Hans Adolf Brorson og hans Brødre“. Odense 1894. Side 247—248.

Fader Biskoppen død, og denne Begivenhed har muligvis betaget ham Lysten til at læse paa den mere tvungne Maade, som Forberedelsen til en Eksamen udkræver, i alt Fald blev Resultatet ikke særlig straalende, nemlig anden Karakter.

Efter bestaaet Eksamen rejste han hjem til *Ribe*, hvor han blev ansat som *Hører ved Latinskolen*. Om hans Virksomhed som Lærer har en af hans Disciple¹⁾ senere givet ham det Vidnesbyrd, at „han var en herlig Mand, som ved utrættet Flid i sit Kald, ved Hjertensgodhed og Blidhed i Omgang vandt alles Agtelse og Hengivenhed.“

I Ribe boede hans Moder, der efter sin Mands Død havde købt et Hus i Byen, hvor hun havde tænkt at ende sine Dage. Til Ribe kom ogsaa Broder Brorson, der i 1766 fra Vor Frelsers Kirke blev kaldet til Embedet som Stiftsprovst i Ribe.

Af dette Familieliv udreves C. C. Brorson i 1770, da han af sin gamle Farbroder Biskoppen i Aalborg den 14. August blev kaldet og den 2. November ordineret til *Præst for Hundstrup og Østerild*, som dengang var et Vicepastorat, hvortil Biskoppen i Aalborg havde Kaldsretten. Brorson befandt sig imidlertid ikke helt vel i Thy, og da *det residerende Kapellani ved Ribe Domkirke* i 1773 blev ledigt, søgte han dette Embede — efter sit eget Udsagn ikke fordi Indkomsterne var bedre, men fordi han ønskede at være nærmere ved sin Familie. En god Fortaler har han sikkert haft i sin Broder Stiftsprovsten, der i første Halvdel af 1773 var konstitueret Biskop. Brorson fik da ogsaa Embedet (16. Juni 1773), 4 Dage efter at Stiftsprovsten var død.

Brorson blev i Ribe til 1782, da han under 19. Juni

¹⁾ Stiftsprovst C. V. Claudi i Aalborg, død 1829. Se Ribe Skoleprogram 1824 Side 12 og 1830 Side 28.

blev kaldet til *Sognepræst i Varde*. Aaret før havde han viet sin *Helsøster Cathrine Stenbæk Brorson* til daværende *Byskriver, senere Byfoged Laurids Fogtman* (1748—1821) i *Varde*, der havde begyndt sin *Løbebane* som *Tjener og Skriverdreng* hos *Biskop Brorson* i *Ribe*. Da begge den gamle *Bispindes Børn* saaledes boede i *Varde*, besluttede hun selv at flytte dertil og tog sammen med sin sindssyge *Stedsøn Nicolai Ophold* i *Præstegaarden*, der dengang laa paa *Torvet*, der hvor nu *Hotel „Varde“* ligger. Nogle Aar senere (1790) døde *Pastor Brorsons Halvbroder Sognepræst Hans Adolf Brorson* i *Emmerlev*, og hans *Enke Anna Christine Agnethe Brorson*, en *Sønnedatter* af *Pastor Nicolai Brorson* ved *St. Nicolai Kirke* i *København* (*Broder* til *Biskopperne Brorson*), flyttede da ogsaa til *Varde*, hvor hun til sin *Død* den 22. *December 1814* boede ved *Siden* af *Præstegaarden* i det lille kønne *Hus*, der nu tilhører *Gæstgiver S. Sillesen*.

Brorson var en rank, høj, ædel *Skikkelse* med et skarpttegnat *Ansigt*, præget af *Alvor* og *Godhed*. *Blid* og *ejegod* var han i *Omgang*. *Saaledes* beskrives han af en *samtidig*.

Hans *Grundstemning* har utvivlsomt været *Vemod*, ja *Tungsindighed*. *Mens* han var *Hører*, forelskede han sig i en *Datter* af *Købmand Hans Gerdes* i *Ribe* *Anna Rosa* (død 1833 som *Enke* efter *Krigsraad* og *Birkedommer Peder Lauritzen* af *Kjærlingbjerg*). Det synes, at hendes *Familie* har sat sig imod *Forbindelsen*, hvilket *Brorson* tog sig saa nær, at *Følgerne* deraf vedvarede for ham *Livet* igennem. *Senere*, formodentlig da *Købmand Gerdes* gik fallit i 1769, vilde *Familien* nok tillade *Ægteskabet*; men da vilde *Brorson* ikke paa *Grund* af hans allerede dengang derover begyndte *Svaghed* og *Melankoli*, og til sin *Dødsdag* for-

blev han ugift. Det var — hvad han selv fortæller i et Brev — dette Tungsind, der pinte ham i hans Ensomhed i Hundstrup Præstegaard. I et Nytaarsvers til sin Farbroder i Aalborg siger han om sig selv:

I Hundstrup Præstegaard vi Gud ej nok kan prise
 For al den Godhed, han i Fjor mod os lod vise,
 Undtagen at jeg selv er hel upasselig,
 En Time er jeg glad, en anden sørgelig.

Det var denne ulykkelige Sindsstemning, der bragte ham til at søge Embedet i Ribe, „fordi jeg ønskede at være nærmere hos min Familie, hvilket en stærk Tungsindighed gjorde fornødent for mig.“¹⁾ Anlægget til Tungsind var sikkert en Familiearv — hans Fader Psalmedigteren var ikke ukendt med mørke Tanker, og hans stakkels Broder Nicolai havde jo faaet sin rigelige Del af Slægtsarven. Men mange sørgelige Stunder voldte Tungsindet ham. I saadanne Øjeblikke kom der gerne en og bankede paa hans Kammerdør. Det var hans Søster Fru Fogtman, der altid kunde bortmane den mørke Stemning ved sin kærlige, blide og fornuftige Tiltale. Det fortæltes, at Brorson i 1786 skulde have været Stiftsprovst i Ribe; men da den søsterlige Skytsaand ikke kunde følge ham derhen, forblev han i Varde.²⁾

Hvad hans *præstelige Virksomhed* angaar, siger en samtidig, da var han Præst som Menneske og Menneske som Præst. Vandel og Lære stemmede nøje overens. Utrættelig besøgte han de syge, og ikke sjældent betalte han Læge og Medicin, hvor Nøden havde til Huse. En af hans største Glæder var at un-

¹⁾ „Christelig Samler“. Udgivet af E. Mau. 14. Bind. 1851. Side 55.

²⁾ Det stemmer dog vist ikke med Virkeligheden, at Brorson skulde have været Stiftsprovst; men saaledes fortæltes der.

derstøtte de fattige. Da han laa paa sit Dødsleje, samlede derfor 19 af Byens mest velhavende Mænd en Sum Penge sammen, som de sendte til Brorson, for at han kunde have den Glæde at uddele dem til de trængende.

Drukkenskab var ham modbydelig. „Om Aftenen gaar de og pimper og pimper med Flasken i Lommen for i Mørke at skjule denne Synd.“ — Engang var Brorson i et Selskab, der kun bestod af Mænd. Ud paa Aftenen, da Vinen gjorde sin Virkning, aflagde man al Tvang. Overgivenheden tog til med Drik og Sang i den Grad, at de tomme Flasker kastedes ud ad Vinduerne. Brorson blev alvorlig og dadlede — tog sin Hat og gik fortrydelig hjem. Tidlig næste Morgen skal han selv have opsamlet Skaarene af de paa Gaden sønderslagne Flasker, hvorved en beskæmmende Følelse greb Gaarsdagens overgivne Gæster.

Som Prædikant ragede Brorson frem over det almindelige Jævnmaal. Af hans Prædikener er der bevaret en Snes Stykker. Med Undtagelse af et Brudestykke af en Ligprædiken fra 1783 stammer de alle fra hans Embedstid i Ribe.

Det er meget karakteristisk for ham og for Tiden, at hans Prædikener saa godt som ikke er dogmatiske, men af moralsk Indhold. F. Eks. har han efterladt sig tre Aftensangsprædikener til Skærtorsdag (1775, 1778 og 1782); i alle tre Prædikener omtales Fodtvætningen, derimod nævnes Nadveren ikke med et Ord. I Stedet for taler han om „Jesu Eksempels Efterfølgelse som et ægte Bevis paa en sand Kristendom“ eller „Jesu Afsked fra Verden borttager alt det ubehagelige fra en Kristens Afsked.“ Brorson siger selv: „Blot dogmatiske Prædikener bør kun sjælden have Sted, der bør stedse drives paa at forbedre Mennesker, at danne dem til gode Kristne og gode Borgere,

retskafne Husfædre og Husmødre, lydige Børn, tro Tjenestefolk o. s. v.“

Brorsons Prædikener er affattet i et for den Tid smukt og tiltalende Sprog, behageligt fri for de uendelig lange og indviklede Sætningskæder, hvormed Datiden forstod at tilhulle Tankegangen — kort og knapt siger han sin Mening. Slutningen af hans Prædiken paa Skærtorsdag 1782 vil kunne være et Eksempel paa, hvor smukt han formaaede at behandle sit Modersmaal:

Uden Tro og Tillid til Gud, uden et levende Haab om en salig Evighed, saa synes vi ved Døden at tabe alting: Venner, Formue, Fornøjelser, Ære, Fortrin. Men Jesu Afsked lærer hans troende, at det er saa langt fra, de taber ved Døden, at de meget mere vinder udsigelig meget. Her staar ej alene: „*Han skulde gaa af denne Verden*“ [Johannes 13, 1]; men der staar og, hvor han gik hen: „*til Faderen*“ ☩: til den ubeskrivelige Herlighed og Salighed, han fra Begyndelsen af havde hos Faderen i Faderens Skød. Men vi har jo allerede hørt, at disse Jesu forunderlige Gange, da han gik fra Faderen og kom til Jorden, og da han forlod Jorden igen for at gaa til Faderen, det var ej for hans egen Skyld, men for vor Skyld. Han vil føre os med sig til Faderen, hjem til hans Faderhus, hjem til hans Faderherlighed. Dersom vi da dør med ham, tager Afsked som han, kan vi da kun tabe ved at dø? Kan vi tabe ved at komme i en nærmere Foræning med Gud? Umuligt! At komme til Faderen ved Sønnen er jo den højeste Lyksalighed, vi kunde ønske — — —

O, hvor salig er da en Kristens Afsked fra Verden! Hvor rolig kan han sige Verden Godnat; thi han ved, hvor han gaar hen, han gaar til Faderen.

O, lykkelige Dag, naar det Baand brister, der her
nøder hans udødelige Sjæl til at være bunden til
Jorden!

Brorson har ikke indskrevet sit Navn i Historien
som en stor *Theolog*. Ikke lidt forbavsende virker
derfor den Oplysning, at denne i theologisk Hense-
ende ellers ganske ukendte Præst har været *Mægler*
i en kirkelig Strid i den lutherske Menighed i Am-
sterdam. Menigheden her var i sidste Halvdel af det
18. Aarhundrede i en blomstrende Forfatning. Den
talte 25—30000 Medlemmer og havde 6 Præster. Tre
af disse sidste mentes imidlertid under deres Studier
ved tyske Universiteter at være blevet paavirket af
rationalistiske Tanker. I Slutningen af 1786 indgav
derfor 126 Menighedsmedlemmer en Klage over disse
tre Præster, der blev beskyldt for at føre Vranglær-
domme.¹⁾

Mellem Vestjylland og Holland var der paa den
Tid en ikke ubetydelig Handelsforbindelse, og blandt
dem, der handlede paa Holland, havde Brorson en be-
kendt, en Købmand *Haugaard*, som havde faaet til-
sendt Klagen over Præsterne. Han anmodede Bror-
son om at meddele sin skriftlige Betænkning derover.
Denne blev meget forundret over Haugaards Anmod-
ning og indvendte, „at han i saa betydelig en Sag ej
burde henvende sig til saa liden en Prose,²⁾ men til de

¹⁾ Nærmere Oplysninger om denne hollandske Kirkestrid fin-
des i „Bericht der allgemeinen kirchlichen Versammlung der
Evangelisch-Lutherischen Gemeine in Amsterdam. Aus dem
Holländischen mit einem Vorbericht und Anmerkungen von
E. H. Mutzenbecher“ Lingen 1792 og Theodor Fliedner: „Collek-
tenreise nach Holland und England“ 1. Bind Essen 1831 Side
95—114. — Disse to Værker omtaler ikke Brorson.

²⁾ Praas.

Stjerner af første Størrelse, der glimrer paa den danske Kirkes Himmell, saasom en Bastholm, Janson, Hviid, Moldenhawer, Hornemann,¹⁾ en af vore berømmelige Biskopper o. s. v.“ Dog kunde han ikke undslaa sig for at opfylde Begæringen og nedskrev en udførlig Betænkning, der sammen med Prædikenerne afgiver et ikke uinteressant Vidnesbyrd om en jævn Præsts Tænkemaade i den Overgangsperiode, som Slutningen af det 18. Aarhundrede var.

Brorson virkede paa Rationalismens Tid. Men det vilde være forkert at kalde ham Rationalist. I det væsentlige var han rettroende, dog ikke ortodoks i det 16. eller 17. Aarhundredes Forstand.

I nogle Henseender afviger han fra den ortodokse lutherske Dogmatik, saaledes naar han tvært imod den ortodokse Lære om, at alle Hedninger uden Undtagelse er hjemfalden til evig Fortabelse, i sin Betænkning forsvarer den Sætning, „at Folk af alle Religioner kan blive salige“, og paastaar, at denne Lære „er grundet ikke alene i Fornuften, men ogsaa i den helhelige Skrift“ (Apostlenes Gerninger 10, 34—35). „Jeg synes,“ fortsætter han, „det er næsten en Gudsbespøttelse at ville sige, at Menneskets evige Salighed beror alene paa den Religion, i hvilken han er født og opdraget; thi dette strider jo ganske imod Guds Visdom, Godhed og Retfærdighed. Kan der derimod være nogen mere frydelig Tanke end denne, at Himlene faar Indvaanere fra alle Verdens Hjørner og Egne, af alle Hedninger og Stammer og Folk og Tungemaal? — — — Af alle menneskelige Lyster synes mig ingen

¹⁾ Den kgl. Konfessionarius Bastholm samt Professorene Hviid, Moldenhawer og Hornemann var Rationalister, medens Universitetets Prokansler Janson betragtedes som ortodoks (stod paa omtrent samme theologiske Standpunkt som Balle).

mere ubegribelig end Lyst til at gøre snævre Himle og udvidede Helveder.“

Et andet Punkt, hvor han er i Uoverensstemmelse med Ortodoksien, er Læren om Genfødselen. Paa virkningen fra hans pietistiske Slægt er her tydelig. Mens den ortodokse Lære er, at Genfødselen finder Sted ved Daaben, lærer Brorson i sine Prædikener ligesom Pietisterne, at Genfødselen sker ved Omvendelsen.¹⁾ Her er der dog den Mærkelighed, at Brorson i en Ligprædiken, der ganske vist kun forefindes i Afskrift, men som dog efter al Sandsynlighed stammer fra ham,²⁾ meget inkonsekvent lader Genfødselen og Daaben falde sammen.³⁾

Dybe Indtryk har Brorson sikkert modtaget fra sit pietistiske Hjem. I sine Prædikener driver han paa Omvendelse, og han begrundet sin Omvendelsesprædiken ved at henvise til Menneskets totale Fordærvelse (saaledes navnlig i Prædiken paa 19. Søndag efter

¹⁾ F. Eks. i Prædiken paa 19. Søndag efter Trinitatis 1773: „Den Forandring, som sker med et Menneske, naar han ved Troen til Jesum faar sine Synders Forladelse, kalder vi Igenfødselen.“

²⁾ „Personalia over Mad^{me} Susanne Ølgaard, fød Borch, som døde i Warde d. 4de Augusti 1783.“ — Paa Omslaget af den bevarede Afskrift har Universitetsbibliothekar P. G. Thorsen skrevet: „Talen er vist af C. C. Brorson og her skrevet af Fru Fogtman“ (Brorsons Søster). Til yderligere Bestyrkelse kan det anføres, at Brorson stod i et meget venskabeligt Forhold til den Ølgaardske Slægt (han har saaledes skrevet Digte til Medlemmer af denne Familie), og at baade ifølge Reglementet af 28. December 1731 og det af 10. September 1783 vedrørende Embedsforretningernes Deling mellem Sognepræsten og den residerende Kapellan i Varde tilkom Ligprædikener Sognepræsten.

³⁾ „Saa snart ske kunde efter Fødslen, blev vor salige opofret til Gud i den hellige Daab, hvorved hun blev en igenfødt Kristen.“

Trinitatis 1774). I en underlig Modsætning hertil staar hans Forsvar i Betænkningen for, „at endog Hedninger undertiden har gjort gode Gerninger og er derved blevet behagelige for Gud. — — Bort med de gamle urimelige Talemaader, at Hedningernes bedste Gerninger var ikkun glimrende Synder, væk med denne sorte, menneskefjendske Tanke, der uden Tvivl første Gang maa være avlet i en dum Hjerne eller et ondt Hjerte.“

Dog synes han ikke at have manglet Blik for Skyggesider ved Pietismen og dens undertiden overdrevent følelsesbetonede Kristendom. Naar Brorson saaledes i en Prædiken¹⁾ advarer mod at „fordre bestandige Følelser som et Bevis paa Guds Fred“ for derefter at fortsætte med følgende atter overstregede Ord: „Mange har saaledes efterhængt den Lærdom om Følelser, at det er bleven til smudsige Begreber,“ er disse Ytringer sikkert rettet mod Pietismen.

Paa enkelte Punkter kritiserer Brorson direkte Kirkelæren, saaledes Brugen (men ikke Indholdet) af Ordene „Person“ i Treenighedslæren og „Natur“ i Kristologien.²⁾ Og hans Lære om Djævelen og de onde Aander er i alt Fald begyndende Rationalisme. Saaledes opfatter han de urene Aander, hvorom der er Tale i Lukas 11, 24—26, ikke som virkelige Aander, men som „syndige og lastefulde Bevægelser i Sjælen.“ I det hele søger han at reducere Djævelens og de onde Aanders umiddelbare Virkninger til et Minimum og siger: „Vort eget fordærlige Hjerte, vore egne uordentlige, sanselige Begærligheder er den farligste Djævel, fordi den altid er os nærmest.“

Man vil heraf se, at ligesom Tiden var en Overgangstid, var Brorsons Tanker en Blanding af gammelt og

¹⁾ Paa 4. Søndag i Advent 1779.

²⁾ Læren om Kristus.

nyt. Man kan derfor ikke uden Modifikationer henføre ham til en af de tre almindelige Grupper Ortodoksien, Pietismen eller Rationalismen. Han rummede noget af alle tre Aandsretninger, maaske dog mest af Pietismen; men hans Tankegang synes ikke at have været ganske konsekvent. —

Brorsons Betænkning over Klagen over Præsterne blev oversat til Hollandsk af den før nævnte Købmand Haugaard og sendt til Amsterdam. Den indlader sig ikke paa at besvare Spørgsmaalet, om de tre Præster i Holland virkelig var skyldige i det, de blev anklaget for. Den forsøger kun at udglatte og for milde og tolker Præsternes Udtalelser saa ortodokst som muligt. Betænkningen skal være blevet vel modtaget, og en stor Gave af Krydderier og Kolonialvarer blev senere sendt Brorson som Tak derfor. Dog synes den ingen Indflydelse at have haft paa Begivenhederne i Holland, idet Uroen og Misfornøjelsen vedvarede, og 1791 skilte de ortodokse sig ud og dannede en ny saakaldt „genoprettet (hersteld) evangelisk-luthersk Menighed.“

— Foruden at være Præst gav Brorson sig ogsaa af med Digtekunsten, og han har udgivet 5 *Lejlighedsdigte til Bryllupper og Begravelser*, det ene mere forfærdeligt end det andet. Det er ubegribeligt, hvad smukt St. St. Blicher har fundet i et Mindedigt, Brorson skrev i 1779 over en afdød Ungdomsven Hospitalspræst Volquartz i Kolding, saa at han endog fandt sig foranlediget til at genoptrykke dette Makværk i sit Maanedsskrift „Nordlyset“ 1829.¹⁾ Lige saa smuk og naturlig Brorsons Prosa er, lige saa skruet og kunstig er han som Regel i sine Vers. De er Beviser paa,

¹⁾ Side 113—124. „Tanker ved Hospitalspræstens Velædle og Velærværdige Herr Richard Hagerup Volquartzes salige Død i Colding den 1ste May 1779.“

at han kendte de forskellige Versemaal; men med Poesi har de i det store og hele intet at gøre.

Hans Mangel paa Smag og Takt træder frem paa adskillige Steder, f. Eks. i det højtidelige Mindedigter over Volquartz, hvor pludselig det rædselsfulde Ord „Pladdergejst“ skratter igennem, eller naar han i et Digt ved Biskop J. K. Blochs Begravelse i Ribe 1773¹⁾ kalder de kongelige for „Guderne paa Jorden“ og siger, at de „salige drikker af Gudernes Vin.“ Toppunktet i Smagløshed naar han dog i følgende „Brudeseng-Skrivt“ i Anledning af Bispedatteren Frøken Charlotte Blochs Bryllup:

Saa lig da saa blødt, som det Frøknar kan tjene,
Naar de skal forvandles til Frue fra Mø!
Saa stræb da, at Blochen faar Stamme og Grene
Og Skove med Tiden udvikles af Frø o. s. v.²⁾

Hans Lejlighedsdigte er paa en enkelt Undtagelse nær alle bestilte, og man mærker tydeligt, at han digter kun, fordi han skal, ikke fordi en indre Glød driver ham til det. I et af sine Lejlighedsdigte³⁾ udstø-

¹⁾ „Echo af den Klage-Tale, som blev holdt i Cimbrernes Tempel den 25de Januarii 1773“, trykt i Broder Brorsons „Liig-Prædiken over Jørgen Karstens Bloch, S. S. Theolog. Doctor og Biskop over Riber-Stift, paa Hans Biesettelses Dag den 25. Januarii 1773 udi Riber Dom-Kirke“ Haderslev (uden Aar) Side 45—68.

²⁾ „Hyrdindens Drøm i Riber-Enge om Ægte-Foreeningen imellem Herr Th. Friderich von Jessen, Kongelig Dansk Resident og Consul i Lybek, samt Frøken Charlotte Bloch, fuldbyrdet i Riber-Bispegaard den 9de September 1784“ Haderslev (uden Aar) Side 31.

³⁾ „Tanker ved Urnerne, som giemmer Støvet af Frue Oberstinde Sophia Hedevig von Brockdorff, født Grabov, Frue til Grundet, Hoigaard, Bratschou etc., og af Hr. Adam Carl von Lüttichau paa Thiele“ Viborg 1784 Side 4.

der han derfor et lille Suk og klager over Mindedig-
tes Upaalidelighed:

Den daarlig handler, som vil døde dømme,
Dog man dem og for meget kan berømme.
Det hvide Marmor lyver tit og skaber
Af fejge Helte, vise Mænd af Aber.
Her Pen og Mejsel skejer let og irrer,¹⁾
Helst naar man Ros med gyldne Sporer pirrer.

Og dog — trods alle Indvendinger, man kan gøre,
havde Brorson arvet noget af sin Faders Digtergave.
Følgende følte Linier ved et Bryllup bærer Vidne
derom:

O, du himmelske Velgører,
Kanæ Højtids store Gæst!
Hør de Bønner, vi fremfører,
Hellige vor Bryllupsfest!
Helligt skal det Alter være,
Som vi nu vil ofre paa,
Helligt Løfte vi frembære,
Sæt din Naades Segl derpaa!²⁾

Og skøn og poetisk er den Indskrift, han satte paa
sin ulykkelige, sindssyge Broders Gravsten:

Indsvøbt i Nat din Sjæl ej her udviklet blev,
Hist over Stjerners Vej dit Liv begyndte!

Men smukkest er dog den Sang, han skrev, og som
blev sunget ved denne Broders Begravelse i 1791. Det

¹⁾ Tager fejl.

²⁾ „Thieles May-Glæde i Anledning af den lykkelige Foree-
ning imellem Herr Jens von Jermin, Deres Kongel. Majests.
Kammerjunker samt Stam-Herre til Ausumgaard, og Frøken
Helle Sophia von Lüttichau, som blev fuldbyrdet paa Thiele
den 4de May 1781“ Haderslev (uden Aar) Side 21.

er ikke et bestilt og betalt Digt, men Tonen kommer fra Hjertet, enkelt og enfoldigt:

Jeg levede i Skjul paa Jorden,
Til Graven skjulte al min Ve.
Nu kan jeg først i Engle-Orden
Guds skjulte Hensigt med mig se.
Tak, ubegribelige Gud,
Som førte alting herlig ud!

Min Sjæl, som her kun laa i Dvale,
Nu smiler i en evig Fred.
Fra Jordens taagefulde Dale
Jeg hævedes til Salighed.
O, Jesu Christ, al Verdens Trøst,
Nu skuer jeg din Naades Høst!

Saa skal da hist en Frugt indhentes
Af Frø, som her umodnet blev.
Lyksalig Stund, da Livet endtes,
Og Sjælen sig fra Støvet rev.
O, ubegribelige Gud,
Hvor salig førtes alting ud!

Er dette Digt ikke tilstrækkeligt til at erklære Brorson for den gamle Psalmedigters ægte Søn? —

Et elskeligt Menneske og en brav Præstemand — det er det Indtryk, man faar af Brorson. Men kun kort skulde hans Virketid blive. Efter et længere Sygeleje kom Døden, som han længtes efter. Den 1. April 1795 gik han bort, ikke fyldt 50 Aar, og blev begravet 9. April. „Kiøbstædens værdige Embeds- og Handels-Stand, der med en 30 andre Mænd vare indbudne til Følge, viiste sin Hengivenhed og Ærefrygt ved efter egen Tilskyndelse at bortbære hans afsjælede Legeme til det Sted paa Jacobi Kirkegaard, han selv havde valgt; henved 100 af Menighedernes øvrige Mænd kom uden Indbydelse, og Parviis i Sørgeklæder ledsagede tilligemed omtalte Følge Liiget;

derforuden vare paa Byens rummelige Torv og paa Kirkegaarden nogle 100 Mennesker forsamlede.“ Provst Clausen fra Ho holdt Ligtalen i Kordøren i St. Jacobi Kirke over Ordene i 1. Mosebog 49, 18: „Herre, jeg bier efter din Frelse“, og af H. A. Brorsons Psalmer blev der sunget: „Saa kom forønskte Dødens Stund“ og „Nu har jeg vunden“.

Brorsons gamle Moder fulgte ham i Døden et kvart Aar senere, den 4. Juli, og blev begravet ved hans og Nicolai Brorsons Side.

Paa hans Gravsten, et anseligt Sandstensmonument, der endnu er at se paa Varde gamle Kirkegaard, satte Rektor L. Hanssen i Ribe, der havde været Discipel i Ribe Latinskole, mens Brorson var Hører, og som senere blev dennes Kollega sammesteds,¹⁾ de sande Linier:

Ei Avind Selv saaes smile ved Din Død,
men Armøds, Dyds og Vønsks
Taare flød.

(Hvor intet andet anføres, er Kilden til denne Fremstilling Universitetsbibliothekets Haandskriftsamling *Additamenta No. 620 in 4°*, hvor Universitetsbibliothekar, Professor P. G. Thorsen (1811—83), der var barnefødt i Varde, har samlet en Mængde „Brorsoniana“, dels i Original, dels i Afskrift, saaledes Brorsons Prædikener, hans Betænkning over den hollandske Kirkestrid, Digte, et enkelt Brev, en Silhouet, Sørgedigte fra hans Død og Begravelse, forskellige Optegnelser om Brorson, bl. a. nogle interessante Meddelelser af en anonym Vardeborger, samt en paabegyndt, men desværre ikke fuldført Levnedsskildring af Brorson ved P. G. Thorsen m. m.)

¹⁾ Ribe Skoleprogram 1824 Side 38 og 1830 Side 35.

Storgaarde og Storgods i Ribe Amt.

Af *Henrik Larsen.*

Det har vel altid, saavel i Fortiden som i Nutiden, været saaledes, at nogle Mennesker i Rigdom har hævet sig over andre. Nu behøver en rig Mand aldeles ikke at eje Jord, men i Fortiden og særlig i primitive Samfund, hvor Handelen ikke var udviklet, var det anderledes, da var Rigdom langt mere knyttet til Besiddelse af Jord end nu, eller hvad maaske er lige saa gammelt, til Retten til at opkræve Afgift af den, der brugte eller beboede Jorden. Et Forhold, der vist ofte senere gik over til Ejendomsret til den.

Her i Danmark var Besiddelse af Jordejendom langt op i Middelalderen det vigtigste Grundlag for Rigdom; det var næsten den eneste Maade, paa hvilken man kunde faa noget Udbytte af sine Penge, naar man ikke drev Handel. Laante man dem ud, fik man den Jord, som blev givet til Pant, overdraget til eget Brug istedetfor Renter. Megen Ejendom gav Ejeren Magt og Indflydelse og satte ham ofte i Stand til at være fuldstændig uafhængig af Landets Konge og Øvrighed.

Men det var ikke altid Tilfældet, at den Mand, der ejede Jord, ogsaa selv dyrkede den eller drev Landbrug. Om de gamle Germaner fortæller Tacitus, at de ikke lagde Vind paa Agerbrug. Og det samme har vel været Tilfældet med Stormændene, som vel er dem, han nærmest tænker paa, her i Landet. Senere var det maaske noget anderledes hos de sydlige Germaner, da de var komne under romersk Indflydelse. Et af de ældste Navne paa en Stormandsgaard eller

Bolig er Heim. Ordet findes endnu i mange Bynavne i Tyskland, England, Danmark og andre Lande. I Danmark er Heim nu blevet til Endelsen *-um*. Disse Navne stammer her i Landet vel fra Folkevandrings-tiden eller Aarene før eller efter.

I Sydtysskland synes en Heim at være det samme som den romerske Villa, en Stormandsgaard med tilhørende Gods, der havde egen Jurisdiktion og var et lille Samfund for sig, der selv sørgede for sine Fornødenheder. Navnet Heim vandt ogsaa Indpas i Danmark; men vi maa næppe i den danske Heim se en Efterligning af en romersk Villa, en frankisk Stormandsgaard eller en angelsachsisk Mansor med livs egne Bønder og egen Domsret. Maaske kan der være nogen Forskel paa Sjælland og Jylland i den Henseende. Det sidste Sted har der utvivlsomt været mere Frihed end det første. Nogle Undersøgelser, som jeg har gjort i Salling angaaende disse Navne og Byer, synes at vise, at der ikke har været knyttet større Landbrug til disse Gaarde. De er først og fremmest Stormandsboliger.

I Ribe Amt findes der en Del Byer med Endelsen *-um*, særlig findes de i den vestlige Del af Amtet; i Anst og Malt Herreder findes ingen. Men kun i faa af dem finder man senere en større Gaard eller Minde om en saadan. Et Forhold, der dog maaske kan hidrøre fra, at Stormandsboligen ikke laa i Byen, men ved denne, og derfor maaske ofte nu bærer et andet Navn end Byen. Nogle mulige Eksempler herpaa skal senere anføres. I Lydum eller vel bedre ved Lydum ligger endnu Lydumgaard, der er en gammel, middelalderlig Herregaard. I Nærheden af Lydum ligger Vium og ved denne By Viumgaard, der lige som Lydumgaard havde sin Mark for sig selv. I Darum, hvorved vistnok maa forstaaes Lille Darum, laa

1554 Darumgaard,¹⁾ der da dog ikke var stort større end flere andre Gaarde i Byen. I Sem har fra Midaldalderen af og maaske endnu tidligere ligget Semgaard. Her var 1683 endnu en Gaard, der ganske vist i Markbogen siges tidligere at have været 2 Bøndergaarde, men som alligevel en Gang i Fortiden synes at have været een Gaard. Den havde blandt andet en Del Særjord, der laa ved Gaarden.²⁾ Men ved Sem ligger ogsaa Munkegaard, der 1683 havde sin Jord for sig selv; maaske den er en Fortsættelse af den gamle Stormandsgaard. Den ligger i alt Fald ved Søen, Sem er vel Søheim, medens Semgaard 1683 laa paa den Side af Byen, hvor Lunden ligger, og altsaa fjernt fra Søen. Ved Billum ligger Billumgaard, der 1683 havde 70 Tdr. Agerland, mindst det dobbelte af en almindelig Bondegaard; dens Mark var uden Fællesskab med Byens. I Slutningen af det 16. Aarhundrede var Gaarden en kort Tid en adelig Sædegaard. Ved Brøndum Præstegaard er fundet Stumper af en Runesten, hvad der vel tyder paa lidt fornemmere Beboere her. Præstegaarden ligger et Stykke Vej nordøst for Byen og har dels sin Jord paa Brøndum Bys Mark og dels to smaa Vange for sig selv. Men sydøst for Brøndum ligger en lille By, Brøndumdams, der vist lige saa godt kan antages at være den gamle Heim. Den Mulighed er forøvrigt til Stede, at der i en By til to forskellige Tider har været to Storgaarde efter hinanden, hver paa sit Sted. Paa Brøndumdams Mark var 1683 en Slotsmark Tegt, men hvor megen Vægt man skal lægge paa et saadant Marknavn, er uvist.

Ogsaa andre Bynavne, f. Eks. de med Endelserne by og torp og de, der er hentede fra Naturforhold,

¹⁾ Kronens Skøder 1, 45. Reg. 6,324 b.

²⁾ Markbog Nr. 702.

kan oprindeligt have været baaret af en Gaard, hvis Navn da er overført paa en nærliggende By, eller Byen kan, naar den er mindre, være opstaaet ved Deling af Gaarden i mindre. I Jernvedlund laa endnu 1683 en Gaard, der da kaldtes Haalgaard, der var dobbelt saa stor som den største af de andre Gaarde i Byen. I Lovrup i Gørding Herred havde den største Gaard 1683 18 Ottinger Jord, medens de næststørste kun havde 12.

En saadan Stormandsgaard kunde i mange Tilfælde tænkes at have ligget ved Kirken, hvad man ofte finder Eksempler paa i Sjælland, f. Eks. i Fjenneslevlille. Men om det er Tilfældet i Ribe Amt ved jeg ikke. I Vamdrup, hvor Vamdrupgaard sikkert er en gammel Gaard, ligger denne Gaard langt fra Kirken. I Vejrup laa Anneksgaarden ved Kirken; den havde sin Jord for sig selv.

I Grimstrup havde Præsten nogle Enemærker, af hvilke i alt Fald de 2 laa ved Kirken. Den øvrige Del af Præstegaardens Mark var i Fællesskab med Bøndernes.

Runestene er vel ogsaa et Minde om tidligere Stormandsgaarde, hvis de da ikke er rejste ved gamle Kongsgaarde. Ved Læborg og Bække findes Runestene, der er satte til Minde om en Tyra, der vel er den samme som Tyra Danebod. I Horne er i Kirkegaardsdiget ogsaa fundet et Brudstykke af en Runesten, sat af Ravnunge-Tove, der ogsaa har været med til at rejse Læborg- og Bækkestenen. Efter hvem den er sat, kan ikke ses. Men efter Horne har Herredet Navn, saa der maaske her har ligget en Kongsgaard,¹⁾ at der har ligget en større Gaard her, siger utvivlsomt Navnet Fruerlund, der nu er en lille By i Nærheden af

¹⁾ Paa Sjælland har der i de fleste af de Byer, hvorefter Herreder er opnævnte, ligget Storgaarde i Oldtiden.

Kirken. Denne ligger paa Hornelund Bys Grund, og her er gjort et Guldfund fra Vikingetiden, hvad der bestyrker Formodningen om, at her har ligget en Storgaard. En Fruerlund nævnes som Marknavn i Markbogen for Kjærgaard, og en Gaard kaldes nu saaledes. Fruerholt nævnes 1641 som Navn paa en Skov paa Seest Bys Mark.¹⁾

Ved Læborg har ligget Læborggaard; i Tjæreborg Mark nævnes 1648 Borgegaard,²⁾ vel det samme som i Markbogen fra 1683 kaldes Øster-, Mit- og Vesterborger Ager Tegt og laa i Byens Nordmark. Uden nogen Tilføjelse findes Navnet Borre i Aal Sogn, i 1683 en By med 9 Gaarde og 251 Tdr. Agerland. Det er maaske det „Burgh“, hvor Kong Niels besøgte Withe Staller, der efter Navnet at dømme var i Kongens Tjeneste og vel har været Herremand. Endvidere kan nævnes, at Lønborg er en gammel Kongsgaard, der nævnes i Kong Valdemars Jordebog. Om Kongsgaarden er den samme som den nuværende Lønborggaard er usikkert, thi ved Lønborggaard laa i Middelalderen og ligger vel endnu en Gaard kaldet Kongsgaard; den havde sin Jord for sig selv.³⁾ Her var baade et kongeligt Birk, der kaldtes Lønborg Birk, og et biskoppeligt Birk, der kaldtes Vostrup Birk og hørte til den nuværende Lønborggaard, som i Middelaldren tilhørte Biskoppen i Ribe. Kongen havde Jus patronatus til Lønborg Kirke. Retten blev 1458 skænket til Mariager Kloster.

1) Koldinghus Lens Regnskab 1641—42, Bilag E.

2) O. Nielsen, Skadst Herred, S. 65.

3) Markbog Nr. 866.

Middelalderen.

Hvorledes Ejendomsforholdene har været ved Middelalderens Begyndelse, da Vikingetiden hørte op, ved vi ikke noget om. Vi hører ganske vist fortælle, at Odinkar den Yngre efter sin Fader Toke skal have arvet en Trediedel af Vendsyssel. Men han var ogsaa af meget fornem Slægt og beslægtet med Kongehuset. Dette har ejet en Del af Landet, Kronen har haft sine Ejendomme, de nyoprettede Kirker og Bispedømmer har ogsaa haft lidt. Resten har været delt mellem Stormænd og store og smaa Bønder. En stor Del af det paa Vikingetogene erhvervede Bytte er vel blevet anbragt i Jordegods, hvormed Storbesiddelserne er blevet flere og større. Men det, at Jorden ikke var den enkeltes Eje, men at Slægten ogsaa havde en vis Ret til den, idet den skulde paa Tinget lovbydes til den, om den vilde købe den, før den blev solgt til fremmede, har tildels været til Gavn for de mindre Ejendomsbesiddere.

Men nogen Oplysning om Selvejerbøndernes Antal har man ikke før omkring Aar 1600. I Anst Herred var der 1610 79 Selvejergaarde. Gaardenes Antal var 1683 314, saa at en Fjerdedel af Bønderne har været Selvejere. I Malt Herred var der 1606 25 Selvejere; her var 1683 197 Gaarde. I Gørding Herred var 1606 35 Selvejere, her var 1683 245 Gaarde. I Skads Herred var 1606 kun 2 Selvejere, og i Vester Herred samme Aar kun 3. Men siden 1396, da det blev forbudt Adelen at købe Selvejergods, er dog ved Kongens Tilladelse en Del Gaarde blevet erhvervet af Adelen især efter Reformationen; at lægge Antallet af disse til gaar dog ikke, da nogle af Bønderne endnu 1610 havde bevaret deres Ejendomsret. Men man vil se, at Selvejernes Antal er større mod Øst end i de 2 vestlige Herreder. I Hammerum og Bølling Herre-

der var 1498 omtrent 130 jordegne Bønder, som Selvejerne kaldtes, hvoraf flest i Bølling Herred.¹⁾ Man ved heller ikke noget om, om Storbønderne havde deres Gods liggende samlet ved Gaardene eller liggende spredt rundt omkring. I den senere Middelalder var det sidste vist det almindeligste, men da havde man ogsaa Jordebøger, Skøder og andre Dokumenter til at bevise sin Ejendomsret med. Man skulde tro, at det, før man fik skriftlige Skøder, var vanskeligt at haandhæve sin Ret, naar Godset laa meget spredt og langt borte fra Ejerens Gaard.

Om Stormandens eller Adelsmandens Gaard havde man Benævnelsen *Sædegaard*, fordi han havde sin Bolig her, eller *Hovedgaard*, paa Latin *curia principalis*. Dette Navn blev vist brugt om alle de Gaarde, hvortil der hørte Gods, selv om Ejeren ikke selv boede der. Roskildebispens havde saaledes mange Gaarde, der kaldtes Hovedgaarde; som oftest var de Sæde for en Lensmand. De kongelige Gaarde, hvor der var en Lensmand, kaldtes ofte Kongsgaarde, f. Eks. den tidligere omtalte Kongsgaard i Lønborg. Større Gaarde blev, naar Ejerne da ikke selv drev dem, ofte drevet af en *Bryde*, paa Latin *villicus*. Gaarden selv hedder paa Latin *mansio*. Bryden kunde være en almindelig Forvalter, men han kunde ogsaa lønnes med Part i Udbyttet, være Fællesbryde og kunde da paa større Gaarde, f. Eks. Kongsgaardene, være en anseelig Mand. Fællesbryden kunde blive Sandemand, hvad Fæstebønder ikke kunde. En Fæstebonde kaldtes *Landsbo*, paa Latin *colonus*. Selvejerne kaldtes derimod *Bønder*, i Slutningen af Middelalderen ofte Kongens Bønder eller jordegne Bønder, fordi de selv ejede deres Jord.

¹⁾ William Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Arhundrede, S. 518.

I Middelalderens sidste Tid var ikke alene Adelen egne Gaarde skattefri, men Kronen kunde ikke kræve Skat af Adelen Bønder, uden Adelen selv havde samtykket. Men oprindeligt var alle Gaarde, der ejedes af Bønder, eller som blev drevne af Fæstebønder skattepligtige. Men om Skattepligten ogsaa gjaldt for Stormændenes Sædegaarde og deres Brydegaarde er ikke sikkert. Skatterne var hovedsagelig *Leding*, *Stud*, det er Pligt til at underholde Kongen, og *Inne*, Pligt til at arbejde for Staten. De hvilte paa Jorden, ikke paa Landets Beboere som saadanne. Men gjaldt Skattepligten nu ogsaa alle Stormænd, f. Eks. Styresmænd, kongelige Lensmænd, Hirdmænd og dem, der havde været i Kongens Tjeneste? Man kunde da ikke forlange personlig Tjeneste af saadanne paa *Ledingsskibet*, hvad flere af dem jo ogsaa var forhindret i at gøre. Og jeg tvivler om, at man har forlangt, at der fra deres Gaarde blev ydet Arbejde paa Kronens Gaarde. Hvad Underhold af Kongen angaar, da har vel Kongen ofte personlig gæstet dem, ligesom han besøgte Withe Staller paa Borg.

Ifølge Jyske Lov var Bønder og Landboere skattepligtige, medens Herremændene var fri, ikke alene Kongens Mænd, men ogsaa Biskoppens, thi denne havde Ret til at tage Mænd i sit Stift og derved gøre dem til Herremænd. Om Bryder og de Gaarde, der blev drevet af disse, taler Loven ikke, uden forsaavidt at den giver Herremændene Ret til selv at oppebære de mindre Bøder af deres Bryder. Senere, maaske under Opøsningen i det 14. Aarhundrede, fik eller tiltog Herremændene sig Skattefrihed for alt deres Gods. For det Gods, som laa i samme Sogn som Hovedgaarden, dennes Ugedagstjenere, maatte der ikke engang opkræves Skat, naar det blev bevilget at opkræve Skat af andre Bønder og Fæstere.

Biskoppen var en af Landets fornemste Mænd og kom næst efter den kongelige Familie; han havde ligesom Medlemmerne af denne Ret til at tage Mænd, det vil sige gøre dem til Herremænd. Biskoppen fik derfor tidlig Skattefrihed for sit Gods. Men af Kapitlets Medlemmer var kun de fornemste Prælater og havde Ret med Herremænd; de menige Medlemmer af Kapitlet, Kannikerne, havde derfor ikke Skattefrihed for deres Gaarde, som vel desuden i mange Tilfælde oprindeligt blev drevet af Fæstebønder. Valdemar Sejr gav 1206 Ribe Domkapitel det Privilegium, at deres Bryder (villici) skulde have Frihed for Leding og al kongelig Skat. Dette Privilegium blev bekræftet af Erik Plovpenning 1242; det hedder i Frihedsbrevet, at Bryderne (villici) paa Kapitlets „mansionibus“ skulde være fri for alle kongelige Byrder. Men i Erik Menveds Frihedsbrev hedder det, at Kapitlets Bryder (villici) og Landboer (coloni) er fri for kongelige Byrder. Kapitlet har nu faaet fuld Skattefrihed for sine Bønder. Men Bestemmelsen om, at kun de Gaarde, som blev drevne med Bryder, var skattefri, synes at have medført, at Kapitlet foretrak at have Bryder til at drive Gaardene i Stedet for Fæstebønder. Det var ikke saa faa Brydegaarde, Kapitlet havde, da man c. 1300 begyndt at indrette den ældste nu eksisterende Jordebog, Ribe Oldemoder. Det var store Indtægter, der i alt Fald tilsyneladende kunde faas af Brydegaardene. Af en Gaard i Billum angives Indtægten at være 10 Ører (1¼ Læst) Korn og 1 Tønde Smør, og af en Gaard i Sønder Nissum 12 Ører (1½ Læst) Korn og ½ Td. Smør.¹⁾ Men Indtægten kan vel næppe have været ren Indtægt altsammen, og der maa vel ogsaa have været stor Risiko derved, thi el-

¹⁾ Kinch, Ribe Byes Historie I, 164.

lers havde Kapitlet og Adelen vel vedblevet at drive Gaardene ved Bryder og ikke ladet sig nøje med den langt beskednere Landgilde, som Fæstebønderne ydede. At ogsaa Adelsgoods blev drevet med Bryder, synes at fremgaa af de store Indtægter, som det Gods, som Drosten Lavrids Jonsen 1329 gav til et nyt Kanonikedømme ved Domkirken, gav. Efter Stiftelsesbrevet var Indtægten 133 Ørtug Korn, $\frac{1}{2}$ Læst Mel af en Mølle, 4 Tdr. Smør og 11 Mark Penge. Men ved Reformationstiden var Indtægten af omtrent det samme Gods kun 19 $\frac{1}{2}$ Ørtug Korn og 4 Markr i Penge, foruden at 8 Gaarde hver gav et Svin og Gæsteri.¹⁾

At Adelsgoods saaledes blev drevet ved Bryder kan tyde paa, at Adelen først kun har haft Skattefrihed for Gods drevet ved disse.

Hvor mange Herremænd, der fandtes i Middelalderen her og andetsteds, er det ikke muligt at sige noget bestemt om, men nye Slægter kom stadig til; saaledes blev Jens Barfod i Sædding Storgaard i Vester-Horne Herred 1455 adlet af Christian den 1. Slægten lever endnu, men Adelskabet gik tabt nogle Slægtled senere. Heller ikke om Herregaardenes Antal ved man noget videre; de opstaar og forsvinder igen, især gælder det de mindre Gaarde, de der ikke er stort bedre end en Bondegaard. En Adelsmand erhverver en saadan, gør den til sin Sædegaard; efter hans Død bliver den igen en Bondegaard. Eller Herregaarden kommer i Kronens, Bispens eller Kapitlets Besiddelse, der ikke har Brug for den som Herregaard og derfor gør den til en Bondegaard. En saadan Skæbne fik f. Eks. den lille Hovedgaard i Askov, som Biskop Kristjern havde købt af Fru Berthe, Lage Knudsens Enke, og 1438 lagde til et Alter i Ribe Domkirke,

¹⁾ Kinch, Ribe Bys Historie 1, 167.

som han havde stiftet. Og selv om Gaarden var omgivet af Volde og Grave, kunde den faa samme Skæbne. Mange Steder i Landet finder man Voldsteder, om hvis Beboere man intet ved, og som derfor vel ikke har været beboet saa længe. Paa en Holm i Varde Aa, Knubholm, har saaledes staaet en Borg, Kalsgaard, som Laurids Olsen af Øse 1373 solgte til Kongen og vel snart efter er blevet nedbrudt. Kalsgaard er nu en Bondegaard i Øse Sogn, der 1683 havde 41 Tdr. Land Agerjord, der ligger vest for Øse Bys Mark.

I Aar 1396 gav Adelen Dronning Margrethe det Løfte, at den ikke i hendes Levetid vilde købe skattepligtigt Bøndergods. Denne Bestemmelse har vist ogsaa været gældende under de følgende Regenter. Henimod Hundrede Aar senere lovede Kong Hans i sin Haandfæstning, at Kongen ikke skulde købe frit Jordegods; ligeledes maatte Borgere og Bønder heller ikke erhverve saadant. Men Gejstligheden, Biskopper, Klostre og andre Gejstlige maatte stadig købe Adelsgods, og mange Biskopper benyttede deres rige Indtægter til at forøge Godset til deres Bispestol eller skænkede Gods til deres Kapitel. Ligesaa forøgedes Klostrenes Gods vist stadigt. Adelen gav ogsaa selv en Gang imellem Jordegods til Kirker eller Klostre. Det maa derfor vist antages, at Adelen i Tiden før Reformationen har ejet mindre Gods end tidligere.

Kirken og Adelen ejede vist hver for sig mere end Kronen og Selvejrbønderne tilsammen.¹⁾ Kronen ejede foruden Borge i Ribe, Varde og Kolding Skodborghus og Lønborg og maaske en Del spredt Gods fra gammel Tid af. Om Lønborggaard er tidligere talt. Skodborghus ligger nord for Skodborgaa. Aaen

¹⁾ Danmarks Riges Historie 2, 621.

nævnes allerede under dette Navn under Magnus den Gode. Borgen, som ogsaa har givet Navn til en By sønden for Aaen, har da alt været til da. Her har vel allerede da været en Vej over Aaen, da Aaer ofte faar Navn efter de Byer, hvor Overfarten over dem er. Borgen omtales dog først 1368.¹⁾ Jorden til Gaarden er vel Skovjord, der lidt efter lidt, er blevet ryddet.

Ribebispen ejede flere Gaarde, end Kongen ejede i Ribe Amts Omraade. Fra gammel Tid af ejede han Hennegaard, hvorfra Biskop Elias 1145 udstedte et Brev. Muligvis har denne Bisp befæstet Gaarden, hvortil der hørte Birkeret. Biskoppen havde ligesaa Patronatsret til Henne Kirke. Lige syd for Ribe ligger Lustrup, hvor Biskoppen havde en større Gaard, der omtales 1233; den maa have ligget, hvor nu Lustrupholm ligger. Til denne Gaard hørte ogsaa Birkeret. Endvidere ejede Biskoppen fra gammel Tid af Møgeltønder og Brink Ladegaard, hvortil der ogsaa var knyttede Birke, Møgeltønder og Ballum Birke. Endvidere ejede Biskoppen Lønborggaard med Vøstrup Birk, samt de 2 Hovedgaarde Visselbjærg og Oksvang, som først nævnes i det 15. Aarhundrede; men dette kan komme af, at det biskoppelige Arkiv ganske er gaaet tabt. Visselbjærg har været en Herregaard indtil Nutiden. Oksvang blev i det 17. Aarhundrede nedlagt som saadan.

Det er ikke saa faa adelige Herregaarde, der har ligget i Ribe Amt. Oluf Nielsen anfører 12 i Malt Herred. Jeg skal dog ikke nævne dem alle, men nøjes med at omtale dem, som endnu er Herregaarde eller har været det indtil Nutiden. I Malt Herred ligger i Læborg Sogn endnu Hundsbækgaard, men den har

¹⁾ O. Nielsen, Malt Herred, S. 52 f.

ikke meget tilbage af Fortidens Herligheder. Gaarden nævnes første Gang 1390, da den ejedes af Mathias Kristensen, som 1392 solgte den med tilhørende Gods til Hennike Limbæk. Godset bestod af 21 Gaardsteder, hvoraf de 4 laa i Hundsbæk By, 1 Toft, 33 Ottinger Jord, 2 Møllesteder samt nogle Enemærker og Skove.¹⁾ Det meste laa temmelig nær ved Gaarden. Der var altsaa ogsaa en Landsby, der hed Hundsbæk. Det siges, at der laa 3 Enemærker til Hovedgaarden, men maaske har denne ogsaa haft Jord paa Byens Mark. Gaarden kom 1407 til Kronen og blev et kongeligt Len, indtil den 1578 ved Mage-skifte kom til Fru Bege Klavsdatter, Enke efter Peder Galskøt til Sønderskov. Da var der endnu i Hundsbæk By 5 Gaarde, 2 Bol og 5 Gadehuse, som derefter blev lagt under Hovedgaarden. Da denne 1683 kun havde 175 Tdr. Land Agerland, kan dens Jordtilligende tidligere ikke have været stort. Om Gaarden eller Byen er ældst, vides ikke, i det første Tilfælde maa de andre Gaarde i Byen vel have været Gaardsæder paa Hovedgaardens Grund. Derimod er Estrupgaard sikkert opstaaet ved, at en Adelsmand her har erhvervet en Gaard og gjort den til sin Sædegaard, thi der var flere andre Gaarde i Estrup By, og de tilhørte ikke alle Hovedgaarden, da denne nævnes første Gang 1553. Sønderskov nævnes 1448; nogen By findes ikke omtalt, dog nævnes 1600 et Bol paa Gaardens Mark; men det var jævnlig Tilfældet, at der fandtes Huse eller Bol ved en Hovedgaard. I hvad Forhold Gaardens Jord oprindelig har staaet til Folding By, som ligger norden for Gaarden, vides ikke. Gaardens Mark laa øst og syd for den, altsaa paa den Side af Gaarden, som var længst borte fra

¹⁾ O. Nielsen, Malt Herred, S. 81 f.

Byen. Sønderskov er vel en oprindelig Enestegaard, bygget paa opbrudt Skov eller Hedejord. Enestegaarde var meget almindelige i mange Egne af Landet, og det er ikke sandsynligt, at de alle er gamle Herregaarde. Den øde Jord var Kongens, og det stod sikkert enhver frit at opdyrke den i Oldtiden, naar han derefter svarede Kongen Leding, Stud og Inne, hvorved jo Kongens Indtægter forøgedes. Senere, da Befolkningen var steget, og Landet var langt mere opdyrket og Jorden delt mellem Byerne og Grænserne fastslaaet af Sandemænd, faldt denne Ret bort.

Nielsbygaard nævnes første Gang 1390 i samme Dokument som Hundsbæk da omtales. Nogen By vides ikke at have været her. Endelsen -by i Navnet kan godt være brugt om en Gaard. Nielsbygaard havde forøvrigt 1683 kun 64 Tdr. Agerjord. Efter Forleddet Niels at dømme, maa Navnet være fra den kristne Tid.

I Plovstrup i Jernved Sogn i Gørding Herred, men tidligere regnet til Malt Herred, laa en lille Herregaard. Byen skal efter Oluf Nielsen have faaet Navn af Sorte Plov, der dræbte Erik Emun og skal have boet her.¹⁾ En Hovedgaard nævnes her 1492; men den kan ikke have været stor, idet der i Byen, der 1683 havde 183 Tdr. Agerjord, fandtes endnu 1 eller muligvis 2 andre Gaarde, som ikke tilhørte Ejeren af Gaarden.

Kjærgaard i Hundrup Sogn nævnes 1440, da den ejedes af Henrik Esgesen (Lange). Ifølge Trap har Gaarden før ligget 3—400 Alen S.V. for sin nuværende Plads, hvor der ligger et gammelt Voldsted. Ved Gaarden ligger nu en anden Gaard, Fruerlund; i Markbogen har Lunden givet Navn til en af Gaardens

¹⁾ O. Nielsen, Malt Herred, S. 157 ff.

Tægter. Gaardens Navn ender paa *sgaard*, her kan altsaa ikke have ligget nogen By. Da Hunderup By nærmest strækker sig i Retningen Nord—Syd og Kjærgaard ligger syd for Byen, har Gaarden haft god Plads til at bryde ny Jord op; og dette er vel Aarsagen til, at den er bleven en Herregaard. I Skads Herred ligger i Tjæreborg Sogn en Herregaard, hvis Navn ogsaa ender paa *sgaard*, Krogsgaard; den nævnes 1430 og tilhørte da Iver Thomesen Lange. Tjæreborg By strækker sig i Øst og Vest og vest for Byen, skilt fra Byen ved en Aa, ligger Krogsgaard; denne Beliggenhed har vel givet Gaarden dens Navn. Denne Gaard er vel ogsaa blevet en større Gaard og siden en Herregaard, fordi der var Plads til at udvide Agerjorden. En noget lignende Beliggenhed har Vardho i Forhold til Gørding By. Gaarden havde foruden sin egen Mark lidt Jord paa Gørding Mark. Dens Areal var dog kun 80 Tdr. Land Agerjord; som Hovedgaard nævnes den først 1498.

I Vester-Horne Herred kan nævnes af gamle Adelsgaarde Hesselmed, Lydumgaard, Frøstrup og Lunderup. Hesselmed ejedes c. Aar 1500 af Niels Juel, hvis Efterkommere i godt Hundrede Aar ejede den. Gaarden havde foruden sin egen Mark noget Jord paa Oksbøl og Borre Marker. Dens Enge laa for en Del i Fællesskab med de omgivende Byers Enge. Lydumgaard maa være en gammel Herregaard, selv om den først nævnes 1416. Den ejedes da af Niels Thomesen (Lange). Frøstrup ejedes 1487 af Christen Stygge, og 1502 af Søren Stygge; men da hørte Gaarden under Øster Kastkjærgaard i Lunde Sogn. Søren Stygge indværgede 9. April 1502 Øster Kastkjærgaard med tilliggende Gods i Vester Herred ved Lovhævd. Man erfarer derved, hvad han ejede af Gods i Herredet, nemlig Øster Kastkjærgaard og Frøstrupgaard,

samt 29 Bøndergaarde og en Del Enge.¹⁾ I Lovhævdens nævnes en Las Knudsen i Frøstrup som Vidne, saa der har maaske da været en By ved Gaarden, hvis da den nævnte Mand ikke har boet i Lille Frøstrup. Lunderup synes først nævnt som Herregaard ved Aaret 1600; det var en lille Gaard, der 1683 kun havde 77 Tdr. Land Agerjord.

I Øster-Horne Herred i Thorstrup Sogn ligger Nørholm, der i den sidste Halvdel af det 14. Aarhundrede ejedes af Jep Thomesen Lange, der vist opførte Gaarden, men paa et Sted og paa en Grund, som han ikke ejede. Om Gaardens tidligere Beliggenhed vides intet, men Jep Thomesen Lange maa vel i Forvejen have ejet Agerjorden til Gaarden. Af de senere Herregaarde i Øster-Horne Herred nævnes ingen før Aar 1500. I Slavs Herred laa Hovedgaarden Urup (Sønder Urup), der alt nævnes c. 1400 og ejedes da af Thomes Iversen Lange. I Anst Herred ligger i Vester Vamdrup Vamdrupgaard, der nævnes 1473. Gaarden havde foruden c. 9 Tdr. Land Toftejord og noget Hedejord, der var Særjord, sin Jord i Fællesskab med Vester Vamdrup By.

Foran er anført, hvor stort det Gods var, der 1392 hørte til Hundsbæk og 1502 til Øster Kastkjærgaard. Om de øvrige Gaardes Tilliggende ved man intet af Betydning. Derimod kan man dømme lidt om Størrelsen af det Gods, som Kronen ejede her. Riberhus Lens Indtægt, heri indberegnet Selvejerbøndernes Afgifter, udgjorde c. 1525 132 Mark, 236 Tdr. Korn og 17 Tdr. Smør, foruden en Del andre ikke angivne Naturalier; de nævnte Afgifter vil, omsat i Landgildehartkorn, være c. 506 Tdr. Til Skodborghus Len hørte, beregnet paa samme Maade, 254½ Tdr. Hart-

¹⁾ Gamle jyske Tingsvidner, S. 51 f.

korn og til Nørre og Øster Herreders Len 169 Tdr. Hertil kom, hvad der hørte til andre Len eller hvad der var pantsat, f. Eks. Vester Herred. Efter Reformationen udgjorde Indtægten af Riberhus Len 1540: 1175 Mark, 735 Tdr. Rug, 882 Tdr. Byg, 516 Tdr. Havre og 64 Tdr. Smør eller i Landgildehartkorn 3230½ Td. foruden meget andet.¹⁾ Hertil kom endvidere Vester Herred, der var pantsat, Nørre og Øster Herred, der da hørte under Koldinghus, samt Hennesgaard, Oksvang, Semgaard, Visselbjerg og Lønborggaard, alle gamle Bispegaarde, der var særlig bortforlenede. En meget betydelig Fremgang i Lenets Indtægter har altsaa fundet Sted fra c. 1525 til 1540, og den kan ikke være fremkommen paa anden Maade end ved, at Bispegods og andet gejstligt Gods er blevet lagt under Lenet.

I Vester-Horne Herred var ifølge Riberhus Lens Jordebog fra 1562 en hel Mængde Gaarde, der blandt andet svarede Helmisskat og Volmisskat, ialt 142½ Mark 7 Sk. Helmisskat og lige saa meget Volmisskat. Da de Skattebeløb, som de enkelte Gaarde betalte, meget sjældent var over 1 Mark af hver Skat, har henved 200 Gaarde eller maaske flere betalt disse Skatter. Da Vester-Horne Herred 1531 var pantsat for 300 Mark, er det usandsynligt, at Gaardene da hørte under Kronen, da man vel næppe vilde pantsætte en aarlig Indtægt paa 285 Mark foruden andre Afgifter for 300 Mark. Man kan derfor formode, at det er Biskoppen i Ribe, der har ejet disse Gaarde, der vel har ligget under hans Gaard Hennegaard. Blandt Gaardene var ogsaa en Del i Henne Sogn. Endvi-

¹⁾ Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarh., S. 171 ff., dog ikke Beregningen til Hartkorn.

dere ejede Biskoppen under Visselbjærggaard en Del Ejendomme i Vester-Horne Herred, særlig i Oxby og Ho Sogne.

Adelsvældens Tid.

Det var Kronen, der efter Reformationen fik saa at sige alt det gejstlige Gods. Dog blev Adelsgodset ikke saa lidt forøget efter Reformationen, idet Kronen snart efter solgte en mindre Del af Godset, hvorved nye Adelsgaarde opstod. Senere begyndte Frederik den 2. at samle Kronens Gods omkring nogle af de kongelige Slotte, her i Egnen Koldinghus. De Adelsmænd, der derved afstod deres Sædegaarde, oprettede andre i andre Dele af Landet. Herved opstod ogsaa i Ribe Amt en Del nye Herregaarde. Flere andre Gaarde blev oprettet af Adelen, og det var ofte store Gaarde; til Gengæld gik flere af de mindre, middelalderlige Adelsgaarde igen over til at blive Bøndergaarde.

Af Klostergodset blev St. Hans Kloster i Ribe med tilliggende stort Gods 3. Januar 1547 tilskødet Klavs Sested eller Sehested af en holstensk Slægt. Selve Kloret gik dog vist snart efter over i borgerlig Eje, og Godset blev vist spredt.

Af Bispegodset blev Hennegaard 1544 solgt til Oluf Staverskov for 1658 Dl. 1 Mark, men der fulgte vist intet Gods med, i alt Fald ejede Kronen 1562 det meste af Henne Sogn. Oksvang blev 1544 tilskødet Kristoffer Munk for 750 Mark, ogsaa uden Gods. Derimod fulgte der en Del Gaarde med, vistnok de, som tidligere havde hørt til Gaarden, da Visselbjærg 25. Juni 1567 blev tilskødet Jørgen Munk.

Ogsaa gammelt Krongods blev solgt eller mageskiftet bort. Fru Bege Clavsdatter, Peder Galskøts Enke, fik saaledes 3. Juli 1578 istedetfor Herregaard

den Damsgaard i Brusk Herred Hundsbækgaard tilligemed 29 Gaarde, 3 Bol, 2 Huse, 1 Mølle og 1 øde Mark. Den 18. Januar 1580 fik hun endvidere 9 Gaarde, 3 Gadehuse og 1 øde Mark. Fru Kirstine Ulfeldt, Svend Mogensens Enke, fik 22. Marts 1580 ved Mageskifte Skodborghus tilligemed 16 Gaarde og 2 Bol; endvidere fik hun Kronens Rettighed i 28 Selvejergaarde med Ret til at købe Gaardene af Bønderne. Istedetfor fik Kronen hendes Hovedgaard, Vrandrupgaard i Seest Sogn. Trøjborg blev 17. Oktober 1579 mageskiftet bort til Peder Rantzou mod Vamdrupgaard. Med begge disse Gaarde fulgte et stort Gods. Flere mindre Mageskifter skal omtales i det følgende. Ved de nævnte Mageskifter blev ingen nye Hovedgaarde oprettet istedetfor de gamle, som nu i flere Tilfælde blev Bøndergaarde.

Flere af de Herregaarde, som i det 17. og 18. Aarhundrede var Egnens betydeligste, opstod først i denne Periode ved Nedlæggelse af Bøndergaarde. Christen Nielsen Lange fik 16. Juni 1572 Kronens Ret i 3 selvegne Bøndergaarde i Bramming. Da han i Mageskiftet skriver sig til Bramming, er Hovedgaarden Bramminggaard vel allerede da blevet opført, idet han i Forvejen ejede Gods her. Muligvis har han alt købt Gaardene af Bønderne, da der i Mageskiftet ikke staar noget om Ret til at tilforhandle sig Ejendomsretten til deres Gaarde. Niels Pedersen Glambæk, der afstod den Herregaard, Stubdrup i Jerlev Herred, hvorpaa han hidtil havde boet, til Kronen, fik 4. Juni 1583 3 Gaarde i Ølluf med 1 øde Byggested i Marken og 4 andre Gaarde. Af Gaardene i Ølluf oprettede han Øllufgaard. Sneumgaard blev oprettet af Frederik Munk til Krogsgaard i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Han var en af Egnens største Godsejere og har maaske haft mere Gods end der var Brug

for til hans andre Herregaarde. Søviggaard i Vester-Horne Herred blev 1639 oprettet til Herregaard af 2 Bøndergaarde af Christoffer Hvas til Hennegaard. Endrupholm er oprettet af en By Endrup, hvor Claus Skeel 1580 fik 4 Gaarde ved Mageskifte af Kongen og Ribe Domkirke.

Flere andre Herregaarde blev oprettet i denne Periode, tildels istedetfor andre, der var overgaaet til Kronen ved Mageskifte, men de forsvandt forholdsvis hurtigt igen. En Mads Nielsen afstod 1580 sin Gaard Noes i Anst Herred og fik 2 Gaarde i Haltrup i Øse Sogn, hvoraf han oprettede en Hovedgaard. Her var 1683 to Bøndergaarde. Billumgaard var 1580 en adelig Sædegaard, der tilhørte Knud Henriksen. Gaarden kom 1635 ved Mageskifte til Ribe Domkapitel og var senere en Bondegaard. Jegumgaard i Jandrup Sogn var 1653 beboet af Fru Margrethe Worm, Christen Langes Enke. Flere andre Eksempler vil let kunne findes.

Om hvilke Familier, der i den ældre Middelalder har ejet Gods her, har man kun enkelte Oplysninger, og disse angaar sjældent mere end et Par Medlemmer af Familien. Men i det 14. Aarhundrede optræder en Familie, hvis Medlemmer særlig skulde blive Ejendomsbesiddere her i Egnen. Det var den Familie, der i sit Vaaben førte 3 Roser, og hvoraf nogle Grene kaldte sig Munk og andre Lange. En uægte Søn af Rigsraad Niels Lange blev adlet med en Rose i sit Vaaben, og hans Efterkommere blev ogsaa Herremænd her. Flere af Familiens Medlemmer indtog høje gejstlige Stillinger ved Ribe Domkirke. Ivar Munk var Biskop i Ribe 1500—1536, og hans Brodersøn Oluf Munk var udvalgt til at være hans Efterfølger, men kom paa Grund af Reformationen ikke til

at tiltræde Embedet. Flere af Familien var Medlemmer af Domkapitlet og beklædte høje Stillinger i det. Familien stiftede 1440 et Kapel i Domkirken til Ære for den svenske Helgeninde Birgitte, og til dette Kapel blev knyttet et Frændegilde af Slægtens Medlemmer.¹⁾ En Mand af denne Slægt, Thomas Iversen, købte 1371 Gods i SkadsHerred. Hans Søn, Niels Thomesen ejede 1416 Lydumgaard, som hans mandlige Efterkommere ejede indtil 1521. De var i 3 Slægtled forlenet med Vester-Horne Herred. Slægten ejede endvidere i flere Slægtled Nørholm og lige saa i flere Led Sønder Urup i Slavs Herred. Længst var denne Gren af Slægten i Besiddelse af Kjærgaard, der alt 1440 tilhørte Slægten og ejedes af den indtil 1662. Den Gren, som kaldte sig Munk, ejede i næsten 200 Aar Krogsgaard samt en Tid tillige Oksvang og Visselbjerg, som var bleven købte af Kongen. Ligeledes blev Sneumgaard oprettet til Hovedgaard af Frederik Munk. Af Familien med en Rose i Vaabenet, den uægte Gren af Langerne, oprettede Christen Nielsen Lange Bramminggaard, som derefter ejedes af hans Søn og Sønnesøn. Desuden har Familien ejet flere andre Gaarde en kortere Tid.

Af Familien Munk-Lange blev Frederik Munk 1625 takseret til 923½ Td. Hartkorn; han ejede Krosgaard, Oksvang og Sneumgaard, men ved Forløfter for sin Hustrus Søstre kom han i stor Gæld og maatte gaa fra Gaardene. Sammen med sin Søn Jørgen blev han 1638 kun takseret til 103½ Td. Hartkorn.²⁾ Christen Lange til Hesselmed blev 1625 takseret til 292½ Td. 1 Skp. Hartkorn. Niels Lange i Kjærgaard

¹⁾ Kinch, Ribe Bys Historie, 1, 309 f.

²⁾ Oplysningerne fra 1625, se Danske Magazin 5, I, 172 ff., fra 1638 smsts. S. 182 ff.

blev 1542 takseret at skulle betale 165 Mark i Skat. Til Sammenligning skal anføres, at Otto Clausen til Nørholm blev sat til 50 Dl. og 120 Mark, Jens Juel i Hesselmed til 80 Dl. og 40 Mark. Disse var altsaa temmelig velhavende. Mindre rig var Palle Krag i Hennegaard, takseret til 17 Dl., Thomas Stygge i Frøstrup, der var takseret for 27 Mark, Jens Ulf i Vesterbæk og Peder Harbo i Nielsby, der var takseret til henholdsvis 16 Mark og 18 Dl. Den laveste ansatte var Christen Andersen i Skanderup, der kun var takseret til at betale 2 Mark.¹⁾ Han tilhørte Familien Sandberg, der førte samme Vaaben som Familien Skeel. Af den Munk-Langeske Slægt ejede Enevold Munk til Urup 1664 c. 65 Td. Hartkorn her i Egenen. Christen Lange til Hesselmed ejede da ialt 178½ Td. Hartkorn i Vester-Horne Herred. Anne og Ide Lange ejede Lydumbaard med ialt 230 Td. Hartkorn i samme Herred. Det disse nævnte ejede udenfor Herredet her i Amtet var vist ikke meget. Slægtens sidste Besiddelse i Egnen var vist Urup, som Enevold Munk ejede ved sin Død 1681. Hans Søn Peder Munk ejede en Bondegaard Modvig i Nærheden, hvor han døde 1705.

En Familie, der ogsaa ejede betydeligt Gods i Amtet, var Juelerne. Af denne Familie var Hartvig Juel Biskop i Ribe 1481—1499; han døde 1500. Estrup ejedes 1553 af Enken efter Thomas Juel, der var en Broder til Biskoppen; hans Sønesøn af samme Navn havde Gaarden til sin Død 1647. Han var en velhavende Mand, der ogsaa ejede Sønderskov i Folding Sogn og Kollerup i Galten Herred. Han blev 1625 takseret til 1109½ Td. Hartkorn. Jens Juel ejede 1625 sammen med 3 ugifte Søstre Lindbjærggaard; de

¹⁾ Stephanius, Christian den 3.s Historie, 2, 164.

blev takseret til 318 Tdr. 4 Skp. Hartkorn. Hans Søn Henrik Juell ejede Gaarden til 1705. Niels Juell ejede c. 1500 Hesselmed, som endnu 1607 ejedes af hans Efterkommere. Endvidere har Familien ejet Donslund og Hundsbæk og maaske flere Gaarde.

Af Familien Krag blev Christen Krag til Lydumgaard 1625 takseret til 210 Tdr. 4 Skp. Hartkorn og Jørgen Krag til Endrupholm 1638 til 239 Tdr. Hartkorn. Efter hans Død blev Endrupholm udlagt til Erik Krag, der døde 1672 som Oversekretær. Han ejede ogsaa Lydumgaard, som hans Fader og Farfader ligeledes havde ejet, Bramming, Vardho og flere Gaarde andetsteds i Landet. Ifølge Matriklen 1664 ejede han da, Hovedgaardene iberegnet, i Gørding Herred 751 Tdr. Hartkorn og i Skads Herred 198 Tdr., derimod intet i Malt og Vester-Horne Herreder. Hertil kom noget udlagt Krongods; endvidere var han som Kannik ved Ribe Domkirke i Besiddelse af en Del Kapitelgods.

Langerne, Munkerne, Juelerne og Kragerne var velhavende Familier, der spillede en Rolle i Landets Historie, og af hvis Midte Rigsraader og Lensmænd udgik. Men der var andre Familier, som sjældent fik Andel i Kronens Len, og hvis Medlemmer aldrig blev Rigsraader. Familien Harbo (nu Harbou), der var blevet adlet 1440 af Christoffer af Baiern, ejede Nielsbygaard fra 1533 eller maaske før og til c. 1661, hvorefter den ejedes af en borgerlig, gift med en Datter af Slægten, til 1696. Dog var der til Tider andre, der havde Part i Gaarden. Af denne Familie blev Peder Harbo 1542 takseret til 18 Dl., Hans Harbo 1638 til 35½ Td. Hartkorn. I 1661 hørte der af Gods til Gaarden kun 1 Mølle, 4 Halvgaarde, 2 Bol og 1 Husmand, og det meste af dette Gods var endda øde. Heller ikke Familien Norby (ikke den, hvortil Søren Norby hørte)

var rig. Peder Norby til Donslund ejede 1664 40 Tdr. Hartkorn,¹⁾ og Christen Norby til Lunderup 27 Tdr.

Adelsgaardene.

Det var Kongen, som med sine holstenske Tropper slog Bønderne ned i Grevens Fejde, og Kongen var den, som Kirkens rige Gods tilfaldt efter Reformationen. Den følgende Tid blev dog en Blomstringstid for Adelen. Det skyldes vel tildels, at Priserne paa Landbrugsprodukter steg ved, at Pengenes Værdi faldt paa Grund af Sølv- og Guldtilførslerne fra Amerika. Muligvis har en forøget Befolkning i Danmark og Nabolandene ogsaa bidraget til, at Priserne paa Korn og Fødevarer steg. Dette har vel bevirket, at mange Herremænd tog sig mere af Landbruget end hidtil. Dette var atter Aarsag til, at nogle nye Herregaarde blev anlagte, og til at flere af de alt værende Gaarde blev forøget med nedlagte Bøndergaarde, f. Eks. Estrup og Hundsbæk. Endvidere satte de forøgede Indtægter Adelen i Stand til at bygge store Borge af Grundmur og omgive dem med Volde og Grave. Det var ikke saa faa Gaarde, der blev forsynede med nye Bygninger i Tiden fra Reformationen og til 1660. Det var saaledes Tilfældet med Sønderskov, Krogsgaard, Kjærgaard og vel flere andre, samt desuden alle de nyoprettede Hovedgaarde. En stor Del af Arbejdet herved er muligvis blevet udført af Bønderne som Hoveri. Men selve Bygningen af Gaardene var dog kun en foreløbig Byrde for disse, selv om Arbejdet nogle Steder er trukket længe ud af Pengehensyn. Værre for Bønderne var det, at der blev flere og større Hovedgaardsmarker at dyrke. Men Bøndernes Stilling var vist forholdsvis god; de

¹⁾ Han boede 1683 i et Hus paa Gaardens Grund, der var bevilget ham i hans Livstid. Markbog Nr. 801.

fik jo ogsaa Gavn af Prisstigningen, og Skatterne var beskedne i Forhold til dem, som blev paalagte efter 1660. Naar der ikke var Krig, var Skatterne kun 1 Rdl. af hver Gaard, og det ikke en Gang hvert Aar. Efter 1660 var de 3—4 Rdl. af hver Tønde Hartkorn aarlig, eftersom der var Fred eller Krig i Landet. Det er jo en betydelig Forskel.

Adelen havde Skattefrihed for sine Hovedgaarde, selv om den ikke selv beboede dem, og for sit Bøndergods, undtagen naar den selv bevilgede Skatten, og da blev baade Hovedgaardene og det Gods, der laa i samme Sogn som dem, altid undtagne. Endvidere havde den Sagefaldsret, det vil sige Ret til at oppebære Bøderne af sine Bønder. Enkelte Gaarde havde desuden Birkeret, dog ikke for alt deres Gods, men kun for en nærmere fastsat Del af det. Det var Tilfældet med Kjærgaard, hvis Ejer Niels Lange 9. Juli 1539 fik fri Birkeret til Hunderup Sogn; hans Tjenere i Vilslev og Darum skulde ligeledes ligge til Hunderup Birketing. Rigsraad Iver Vind, der døde 1658, skaffede 24. Maj 1647 Nørholm Birkeret.¹⁾ Til Hennegaard var i den katolske Tid Birkeret, og Birkeret, der nævnes endnu 1688, er vist fulgt med Gaarden.²⁾ Endvidere havde Herremanden Jagtret paa de Byers Marker, hvor han var Lodsejer. Tillige havde han Forstrandsret og Vragret, men vist kun, hvor han var Eneejer af den Grund, som stødte op til Havet.

Før vi fik Matriklen af 1688 blev Herregaardenes Hartkorn ansat efter det Antal Tønder Hartkorn, de plejede at blive takserede til i Søskendeskitte, altsaa naar de gik i Arv. Under Ansættelsen, der kaldtes Hovedgaarstaksten, var ofte indbefattet andet end

¹⁾ Kronens Skøder 1, 552.

²⁾ Sømmesteds S. 464 f.

Hovedgaarden, saaledes ofte en Mølle, Skove og mindre Ejendomme ved Gaarden. Der blev naturligvis ogsaa taget Hensyn til Bygningerne. Sneumgaards Hovedgaardstakst var 84 Tdr., Nørholms 55 Tdr., men Skodborghus' kun 12 Tdr. Hartkorn.¹⁾)

Bramminggaard var vist den Gaard her i Egnen, der 1683 havde mest Agerjord, nemlig 259 Tdr. Land; derefter fulgte Krogsgaard med 246 Tdr. Land. Blandt de mindste Gaarde kan nævnes Donslund med 85, Lunderup med 77 og Urup med 56 Tdr. Land. I andre Egne af Jylland er de fleste Gaarde af samme Størrelse, men enkelte har dog langt mere Agerjord. Boller i Bjerge Herred havde 527, Gammel Estrup havde 671 og Clausholm ikke mindre end 913 Tdr. Land Agerland.

Men til Gaardene hørte ogsaa Enge, og disse var især mod Vest ofte af betydelig Størrelse og Ydeevne, og maaske af mere Betydning for Gaarden end Agerjorden. Sneumgaard havde 1683 193 Tdr. Land Agerjord, og dens Hartkorn blev ansat til 84 Tdr.; men over Halvdelen heraf faldt paa Gaardens Enge, der blev takseret til at kunne give 256 Læs Mærskhø og 356 Læs godt Hø. Til Lydumgaard hørte Enge, der blev takseret til at kunne yde 140 Læs Mærskhø, 25 Læs godt Hø og 22½ Læs middelt Hø, hvilket i Hartkorn blev ansat til mere end Agerjorden. Til Hessel med kunde høstes 70 Læs Mærskhø og 40 Læs ondt Hø og til Hennegaard 42 Læs Mærskhø, 2½ Læs godt Hø og 28 Læs middelt Hø. Disse Enge laa ofte i Fællesskab med Bøndernes og er vel i Tidernes Løb blevne købt til Gaardene; thi Engene her synes ofte at være blevne solgte og købt uden Forbindelse med nogen Gaard.

¹⁾ Matriklen 1664.

Medens det paa Sjælland var almindeligt, at Herregaarden laa i en Landsby, f. Eks. Absalons Fødegaard i Fjenneslevlille, var det modsatte vel det almindeligste her i Amtet, især mod Vest; men der er jo ogsaa flere Enestegaarde end paa Sjælland, og Herremændene har vel sat Pris paa at have deres Gaard liggende lidt fra andres, især naar de øvrige Gaarde i Byen ikke hørte under Herregaarden. Nogle Gaarde, der havde Fællesskab med en Bys Jord, er nævnt foran, saaledes Vamdrupgaard i Anst Herred, og det maa vel ogsaa antages, at de smaa Herregaarde, som har ligget i Skanderup, Lunderskov, Nagbøl og Dollerup, saavel som den i Askov, ogsaa dengang de var Herregaarde, havde deres Jord i Fællesskab med Bøndernes.

En rigtig Herregaard skulde være befæstet og omgivet af Volde og Grave. Kunde dette ikke lade sig gøre, hvor Gaarden oprindelig laa, maatte denne flyttes hen til en Aa eller en Mose, hvor der kunde skaffes Vand til Gravene. Allerede Biskop Elias, der skal være død 1152, skal have opført Borge paa de til Bispestolen hørende Gaarde, deriblandt maaske Hennegaard. Men det blev vist først almindeligt blandt Adelen at befæste deres Gaarde i de urolige Tider, som indtraadte i det 14. Aarhundrede. Adels Ret til at befæste sine Gaarde blev stadfæstet af Christoffer den 2. i hans Haandfæstning. Dronning Margrethe fik det ganske vist forbudt 1396, men Forbudet blev ikke overholdt under hendes Efterfølgere, og det blev igen tilladt i Kong Hans' Haandfæstning at bygge Borge.

Til Gaarden har vel hørt en Have, men om disse ved man ikke stort. Om Vardho hedder det 1683: „Ingen Humlehaver, mens ved Gaarden er en Frugthave af gamle og formuskede Pærer, Æbler og Blom-

mer“;¹⁾ men om Urup hedder det kun: „Fandtes ingen Frugt eller Hummelhave. Aleneste fandtes ved Gaarden en Kaalhave.“²⁾ En Lund hørte ligeledes ofte med til Herregaarden. Den kaldtes i ældre Tid ofte Fruerlund; dette Navn træffer man ved Kjærsgaard og er endnu Navn paa en Gaard i Nærheden af Horne Kirke.

Til Herregaarden hørte ogsaa en Mølle, og det var vel altid en Vandmølle. Da Nørholm blev bygget, blev der ogsaa samtidig anlagt en Mølle.³⁾ I Malt Herred havde Sønderskov Frisbæk Mølle, Nielsbygaard Nielsby Mølle, til Hundsbæk hørte 1392 Drossstrup Møllested og Gamle Vejen Møllested. Til Skodborghus hørte Vejen Mølle og ved Halkærsgaard, der 1492 vist beboedes af Esge Henriksen, Væbner, ligger Halkær Mølle. Disse Møller hørte ofte under Hovedgaardens Takst. Dette var saaledes Tilfældet med Nielsby og Frisbæk Møller.

Tiden efter 1660.

Ved Enevældens Indførelse faldt Adelens Privilegier, dens Skattefrihed og dens Eneret til at besidde Jordegods bort. Naar borgerlige før den Tid ved Skifter eller paa anden Maade var blevet udlagt frit Jordegods, skulde de snarest se at faa det solgt igen. Det var sket ved enkelte Lejligheder, ved Skiftet efter Erik Juel 1657 var endog en Del af Hovedgaarden Hundsbæk blevet udlagt til Maren Madsdatter i Vejle. Kronen havde ligeledes 1651 udlagt Lønborggaard med Gods til Rentemester Henrik Møller og endel Jordegods, bl. a. i Bække Sogn til andre borgerlige Kreditorer.

¹⁾ Markbog Nr. 719. Formusket er ifølge Kalkar: mør, raadden.

²⁾ Markbog Nr. 798.

³⁾ Molbech og Petersen, Danske Diplomer, S. 267.

Efter 1660 blev Kronen nødt til at udlægge af sit heldigvis betydelige Gods til sine Kreditorer, da den ikke havde Penge til at betale dem med. Hans Schack fik 1661 Møgeltønder, nu Schackenborg, med meget Gods. Men Kronen besad dog endnu en Del Gods i Amtet, som 1670 blev udlagt til Ryttergods og først senere blev solgt.

Fra Matriklen 1688 har man en Opgørelse over Besiddelsesforholdene i Riberhus Amt (Ribe, Gørding, Skads, Malt og Vester-Horne Herreder).¹⁾ Kronen ejede da her 1828 Tdr. Hartkorn, 939 Tdr. tilhørte Hospitaler, Kirker og Præsteembeder, 46 Tdr. tilhørte Skoler. Det bliver 2813 Tdr. Hartkorn i offentlig Eje. Adelen ejede 3181 Tdr. Hartkorn, hvoraf 2754 Tdr. tilhørte den gamle danske Adel, Resten den nye Adel, Grever og Friherrer. Borgerlige ejede 1146 Tdr. og jordegne Bønder 80 Tdr. Hartkorn. Ialt var der 7220 Tdr. Hartkorn i de nævnte Herreder. Hartkornet er efter denne Opgørelse beregnet efter den nye Matrikel af 1688 og er noget lavere end det gamle efter de tidligere Matrikler, der er beregnet efter Landgilde. Det gamle Hartkorn for Malt Herred var 1661 saaledes 1037 Tdr., 1688 var Hartkornet 1022 Tdr. Fra Vester-Horne Herred var Tallene 2230 og 2017 Tdr., for Skads Herred (uden Fanø) 2649 og 2474 og for Gørding Herred 1394 og 1315 Tdr.

Adelen mistede 1660 sin Skattefrihed ikke alene for sit Bøndergods, men ogsaa for sine Hovedgaarde, og de Skatter, der fulgte efter 1660, var ikke smaa, men Kongen havde vist givet Adelen nogle Løfter, og der udkom derfor 1670 en Forordning, hvorved der tilstodes Hovedgaardene Skattefrihed. Denne gjaldt dog ikke alene de Gaarde, der ejedes af adelige, men

¹⁾ Henrik Pedersen, Det danske Landbrug 1688, S. 358.

ogsaa andre Gaarde. Det var heller ikke til den knyttet nogen Bestemmelse om, at der skulde høre en vis Mængde Gods til Hovedgaarden. Det var derfor ikke saa faa Gaarde, der derved fik Skattefrihed og et betydeligt Antal Tønder Hartkorn blev skattefrit. I Riberhus Amt blev ialt 23 Gaarde skattefrie, nemlig: Møgeltønder (nu Schackenborg) med Brink Ladegaard, Trøjborg Ladegaard, Riberhus Ladegaard, Vardho, Bramminggaard, Kjærgaard, Skodborghus, Hundsbæk, Nielsbygaard, Sønderkov, Estrup, Sneumgaard, Krogsgaard, Sønderris, Visselbjerg, Endrupholm, Øllufgaard, Søvig, Frøstrup, Lydumgaard, Hennegaard og Hesselmed, og det Antal Tønder Hartkorn, som laa under disse Gaardes Hovedgaardstakst, var 1297.

Men Regeringen har rimeligvis fundet, at det var for meget, og ved Forordningen af 16. December 1682 blev det fastsat, at kun de Gaarde, som havde været adelige Sædegaarde før 1660, og de Gaarde, Kongen havde givet særlig Privilegium, skulde have Skattefrihed; tillige blev det forlangt, at Gaarden skulde have 200 Tdr. Bøndergods liggende indenfor en Afstand af 2 Mil fra den. Derimod anføres intet om Pligt til at indestaa for Bøndernes Skatter. Havde den ikke det i Øjeblikket, havde den Tilladelse til at erhverve det, og der blev ingen Tidsfrist sat i saa Henseende. Derfor hændte det, at Gaarde først længe efter blev skattefrie, komplette Hovedgaarde. Men Ejerne af nogle Gaarde maatte dog opgive deres Sædegaardsret mod til Gengæld at faa Skatterestancer eftergivet. Det var Tilfældet med Hundsbæk 1687, med Urup 1689 og vel med flere endnu.

Forordningen af 16. Dec 1682 bevirkede, at de skattefrie Hovedgaardes Antal blev noget mindre. I 1683 var der 13 foruden Gaardene under Schackenborg, der

som hørende til et Grevskab, ikke mere hørte under Amtet. Disse Gaarde var Trøjborg, Riberhus Ladegaard, Vardho, Bramminggaard, Kjærgaard, Sønder-skov, Estrup, Sneumgaard, Krogsgaard, Visselbjærg, Endrupholm, Lydumgaard og Hennegaard med ialt 825 Tdr. Hartkorn. I 1688 er Tallet kun 11, idet Riberhus Ladegaard, Vardho og Lydumgaard er gaaet ud, medens Lunderup er kommet til. I 1720 er Tallet ogsaa 11; men der er foregaaet et Par Forandringer, Frøstrup og Lydumgaard er igen blevne skattefri og komplette; derimod er Hennegaard og Lunderup gledet ud for dog igen senere at blive komplette Hovedgaarde. I 1718 blev de gamle Rytterdistrikter opløste, og det til dem hørende Gods derefter sat til Auktion. Ryttergodset i Riberhus Amt var ganske anseeligt; i 1688 var det 1010 Tdr. Hartkorn. Nu var der Lejlighed til at købe Bøndergods, saa at Hovedgaarden kunde faa sine fulde 200 Tdr. Hartkorn. Hennegaard blev nu igen komplet, tillige fik Søvig og Øllufgaard nu Skattefrihed, alle 3 i 1720. De to sidste Gaarde havde dog kun lige det fornødne Hartkorn, 200 og 205 Tdr. Der var nu ialt 14 komplette Gaarde. Lunderup blev komplet igen i 1724 og endvidere fik Nielsbygaard og Hesselmed over 200 Tdr. Hartkorn Bøndergods, saa der 1740 var 17 komplette Hovedgaarde i Amtet. Men derefter gaar Antallet igen ned. Hennegaard er gledet ud før 1760, men bliver dog igen skattefri. Senere bliver Visselbjærg, Frøstrup, Lydumgaard, Søvig og Øllufgaard ukomplette, vist mest ved Salg af Godset til Bønderne. Det er, som man vil se, mest mod Vest, at Bønderne bliver Selvejere. Gaardene mistede derved deres Skattefrihed, men beholdt Retten til at generhverve den, hvad vist ikke skete for nogen af disse Gaarde. Enkelte Steder begyndte man at udparcellere Hoved-

gaardene, f. Eks. paa Lydumgaard. I 1780 var der 12 komplette Hovedgaarde, nemlig: Trøjborg, Bramminggaard, Kjærgaard, Sønderskov, Estrup, Nielsbygaard, Sneumgaard, Krogsgaard, Endrupholm, Lunderup, Hesselmed og Hennegaard; endvidere havde Østerbygaard en Del af sit Gods liggende i Amtet. Under disse Hovedgaarde hørte i Amtet 505 Tdr. 5 Skp. 3 Fdk. 2 Alb. Ager og Engs Hartkorn og 3 Tdr. 2 Skp. 3 Fdk. 1 Alb. Skovskylld, som tillige med noget Mølleskylld var skattefrit. Trøjborg havde 121½ Td. Hartkorn, Sneumgaard 87 og Krogsgaard 67 Tdr. Hartkorn. De øvrige havde mindre; mindst Nielsbygaard, der havde 10 Tdr. 5 Skp. 3 Fdk. Hartkorn. Under disse Gaarde hørte her i Amtet af Bøndergods 4260 Tdr. Hartkorn Ager og Eng foruden Skove, Møller og Tiender. Der bliver altsaa 8 Tdr. Hartkorn Bøndergods til hver Tønde privilegeret Hartkorn, men desuden blev noget upriviligeret Hartkorn drevet under Hovedgaardene. Størst var Bøndergodset til Trøjborg, nemlig 1059 Tdr. Hartkorn; derefter fulgte Kjærgaard med 507 og Endrupholm med 420; de øvrige Gaarde havde alle under 300 Tdr. Hartkorn.

Bestemmelsen om, at der skulde høre 200 Tdr. Hartkorn til en Gaard, for at den skulde være skattefri, var til Hinder for Godsets Overgang til Selveje, da de fleste Gaarde kun havde lidt over 200 Tdr. Hartkorn. Regeringen saa det, og der udkom derfor 13. Maj 1769 en Forordning, der tillader at sælge Bøndergodset til Fæsterne mod en fast aarlig Afgift og med Bevarelse af Herlighedsretten, altsaa en Slags Arvefæste, dog saaledes, at Ejeren af Hovedgaarden stadig skulde indestaa for Bøndernes Skatter. Denne sidste Bestemmelse bevirkede dog, at ikke mange benyttede sig af Tilladelsen. En kongelig Resolution af

8. December 1784 til Amtmændene gav derfor Ejerne af Hovedgaardene Haab om, at de kunde beholde deres Skattefrihed paa visse Betingelser, naar de søgte om Tilladelse til at afhænde al t Bøndergodset til Fæsterne med fuldkommen Ejendomsret. Dette blev dog snart efter ved kgl. Resolution af 13. Juli 1785 forandret til, at de maatte sælge en Del af Godset, naar Hoveriet blev nøje bestemt for de Bønder, som blev tilbage under Godset. Endelig blev det 9. Marts 1791 tilladt at sælge Godset ogsaa til andre end Fæsterne. De Betingelser, som Regeringen stillede, var først og fremmest, at de solgte Bøndergaarde ikke i Fremtiden maatte anvendes til nogen anden Hovedgaards Komplettering, thi deraf vilde jo følge, at 2 Hovedgaarde kunde faa Skattefrihed for det samme Bøndergods. Endvidere blev det forlangt, at Bøndergodset skulde være udskiftet, før Salget fandt Sted; dog blev der her undertiden givet nogle Aars Henstand; tillige skulde Husmændene ved Udskiftningen forsynes med noget Jord.¹⁾

Disse Bestemmelser bevirkede, at det mange Steder gik rask med Salget af Bøndergods. Nogle købte endog Herregaarde for at kunne sælge Godset til Bønderne og derved tjene Penge. Indtil Aar 1800 havde følgende Gaarde faaet Tilladelse til at sælge Godset med Bevarelsen af Skattefriheden (Ribe Amt omfattede 1800 de Herreder, som nu ligger under Amtet samt de sønderjyske Enklaver): Østerbygaard i Anst Herred, Bev. 10. September 1790, hvis Ejeren indestaar for Bøndernes Skatter, Gaarden havde 1800 endnu 83 Tdr. Hartkorn Bøndergods. Sønderkov i Malt Herred, Bev. 13. Juli 1786. Af Godset var 1800 3 Skp. Hartkorn tilbage. Estrup i samme Herred,

¹⁾ Mandix, Den danske Landvæsensret 1, 538 ff.

Gaarden havde først den 6. Juli 1799 faaet Bevilling, den havde derfor endnu 149 Tdr. Hartkorn tilbage. Nielsbygaard, Bev. 19. Marts 1788, havde 14 Tdr. Hartkorn tilbage. Sneumgaard, Bev. 18. Januar 1792, havde 55 Tdr. Hartkorn tilbage. Krogsgaard, Bev. 11. Januar 1792, havde kun 7 Skp. Hartkorn tilbage. Hennegaard, Bev. 22. Oktober 1794, havde 66 Tdr. Hartkorn tilbage. Endvidere Lindbjærggaard i Øster-Horne Herred, Bev. 19. Juli 1786. Gaarden havde 5 Skp. Bøndergods tilbage. Det meste af det fra Høvedgaardene solgte Gods maa vist antages at være solgt til Bønderne selv eller i nogle Tilfælde til deres Børn eller Slægtninge.

Af komplette Gaarde fandtes endnu Trøjborg med 1059 Tdr. Hartkorn Bøndergods, Bramminggaard med 262 Tdr. Hartkorn. Ejeren af denne Gaard havde 11. Januar 1797 faaet Bevilling til at bortsælge Bøndergodset, men benyttede den ikke før nogle Aar efter. Endvidere Endrupholm med 420, Lunderup med 225, Hesselmed med 250, Nørholm i Øster-Horne Herred med 222 og Agerkrog i samme Herred med 202 Tdr. Hartkorn Bøndergods. Den sidstnævnte Gaard var først blevet komplet 1780. Alle disse Gaarde havde ialt 3015 Tdr. Hartkorn Bøndergods. Af disse Gaarde hørte Nørholm, Agerkrog og Lunderup til Stamhuset Nørholm, medens Endrupholm tilhørte Enken efter Stifteren af Stamhuset, Etatsraadinde Rosenørn-Teilman. Den første af denne Familie i Ribe Amt, Amtmand Chr. Teilman var ved Ægteskab men Enken efter Steffen Nielsen Ehrenfeldt kommen i Besiddelse af de 4 Gaarde, af hvilke Agerkrog den Gang hørte under Nørholm. Ejeren af Endrupholm fik 23. September 1803 Tilladelse til at bortsælge Bøndergodset. Hesselmed havde 1810 250 Tdr. Hartkorn Bøndergods; men dette var bortsolgt 1820. Tilbage af de

komplette Hovedgaarde var der altsaa kun de 3 Stamhusgaarde og Trøjborg, hvis Gods dog for en Del var bortarvefæstet. Endnu c. 1845 var der 651 Tdr. Hartkorn Bøndergods til Stamhuset; men i 1884 var der kun 2 Fæstegaarde i Ribe Amt med 4 Tdr. Hartkorn.

Den yngre Bronzealder.

Af H. K. Kristensen.

Kort før Jul udsendte Inspektør ved Nationalmuseet H. C. Broholm sin Doktordisputats: „Studier over den yngre Bronzealder i Danmark“. Paa Grundlag af Nationalmuseets vældige Materiale og Studierejser til en stor Del af Europas vigtigste forhistoriske Museer redegør Dr. Broholm for Danmarks Bebyggelse i den yngre Bronzealder, for Gravformerne, Oldsagerne, Bronzealderens Keramik og Kronologien. Det er de tidligere ret upaaagtede Gravfund, der her underkastes et indgaaende Studium. Dette er saare værdifuldt, da man hidtil har savnet et større Værk herom, og man maa derfor hilse dette med Glæde, selv om det ikke kan siges at være populært skrevet. Interessant er det at følge Forfatterens Udredning af de forskellige Karformers og Oldsagers Forandring gennem den yngre Bronzealders 3 Perioder (7.—9.) og Paavisningen af deres Slægtskab med andre Forekomster. Forfatteren vender sig afgjort mod den navnlig i Tyskland udbredte Lære om, at Ideen til Husurnerne skulde være opstaaet i Danmark, idet der vises, at de danske er de yngste; noget lignende gælder Ansigtsturnekulturen. Dateringen rykkes længere ned i Tiden, idet nogle indførte Genstande kasseres som Holdepunkter, og der i Stedet for lægges Vægt paa vigtige keramiske Foreteelser.

Af stor Interesse for Ribe Amt er de Resultater, Forfatteren kommer til ved Studiet af Bebyggelsen. Gravfundene er for hver Periode indtegnede paa Kort, der slaende viser, hvordan Bebyggelsen fand-

tes langs Fjorde, Vige og Søer. Naar la Cour har hævdet, at Befolkningen i Bronzealderen har foretaget en Udflytning fra Landets Indre til Kystegnene, saa viser B., at Udflytningen er tilendebragt før 6. Periode, i hvert Fald før 7. (den yngre Bronzealders Begyndelse).

I Ribe Amt paavises en Bebyggelse, der ogsaa synes at være knyttet til Vandvejen. Ved Grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland er der i Gjørding, Anst og Malt Herreder gjort 14 Gravfund fra 7. Periode, og Bebyggelsen er fortsat i den følgende Tid, saa der ialt forekommer 72 Fund fra yngre Bronzealder. Gennem hele Oldtiden har Eggen om Kongeaaen været stærkt bebygget. Derudover har B. kun et Gravfund i Ribe Amt fra 7. Periode, nemlig i Kvong Sogn; i den følgende Periode er der tillige 3 spredte i Amtet. Fra Slutningstiden er der slet intet Fund fra de 2 Horne Herreder, men ellers er der en stærkt tiltagende Bebyggelse i de øvrige Herreder. Resultatet bliver altsaa det for mange overraskende, at Ribe Amt bortset fra Bebyggelsen ved Kongeaaen skal have ligget saa at sige øde hen gennem den yngre Bronzealder. „Hovedcentrene for Bebyggelsen har været Nord- og Vestsjælland, Sydfyn, Limfjordsomraadet samt Sydjyllands midterste Parti og Kongeaaedalen. Derimod er Jyllands vestlige Del og store Dele af Østkysten paa dette Tidspunkt uden nogen større Betydning.“

Dette Hovedresultat skal sikkert nok vise sig at være rigtigt. I det følgende skal jeg imidlertid nævne nogle Fund, som jeg tilfældig har faaet Kundskab om, men som er undgaaet B., da de dels findes paa Varde Museum, dels først er meddelt Nationalmuseet, efter at B. havde standset sin Indsamling, eller slet ikke er meddelt det. — At Oplysningerne ikke

rokker ved det Resultat, B. kom til ved Paavisningen af Hovedcentrene for Bebyggelsen, ses bedst deraf, at V. Herred kun har 15 Gravfund ialt (de 2 i „Studier“ nævnte medregnet), mens Malt Herred har 47 ialt. Men de nævnte Fund viser dog, at selv om den nordlige Del af Ribe Amt ikke havde nogen større Betydning, var den dog heller ikke saa gabende tom, som de hvide Pletter paa Kortene kunde forlede en til at tro. For at forebygge Misforstaaelser er det vel værd at slaa fast, at denne Egn ikke var saa øde og ubeboet, som Kortene viser. — Ellers vilde det ogsaa have virket saa meget mere overraskende, at netop denne Egn i den følgende Periode — den førromerske Jernalder — faar en saa talrig Befolkning.

1. Tæt ved den fredlyste Tuegravplads ved Mangehøje, Langsig, Lunde Sogn, pløjedes i 1928 til en Urnegrav, omgivet af Sten. Blandt de brændte Ben fandt Karlen en Bronzedobbeltknap og et uornamenteret Brudstykke, $1,08 \times 0,8$ cm, af en tynd Bronzeplade. Knappen hører til en Form med langt fremskydende Spids og en Ornamentering, som er almindelig i 7. Periode (Müller: Ordning 207). Spidsen var dog afbrudt. Det er nu lykkedes mig at faa oplyst, at her har ligget en Høj, som blev sløjftet for mange Aar siden. — 2. Syd for det fredlyste Areal i en 1,7 m høj Høj, udgravet af „Vorbassedrengene“, stødte Th. Jensens Karl i Maj 1929, da Hullet i Toppen skulde jævnes, paa en Stenlægning, som jeg derefter udgravede. Mærkeligt nok laa den ret nord i Højen, $1\frac{3}{4}$ m inden for Højens Nordfod. Den var nærmest oval, 1,50 m l. Ø.—V., 0,80 m br. og 55 cm tyk. Dens Bund laa 10 cm under Markfladen. Adskillige Sten var ret store, 40×50 cm, de fleste haand- og hovedstore, de laa ikke tæt sammen, imellem dem fandtes sandblandet Muld. Da Dyngen var optaget, viste det sig, at der paa det gule Sand, den havde hvilet paa, laa en Dynge, 45×24 cm, brændte Ben. Under Bendyngen ned paa Sandet laa en Bronzesyl, Skaftet borttraadnet. Begravelsen maa da tænkes foregaaet paa den Maade, at man i den nordlige Del af Højen har gravet et ovalt Hul og heri nedlagt de brændte Ben og Dødsraven, indsvøbt

i et Klæde eller Skind eller nedlagt i en lille Trækasse. Efter Gravens Indretning maa man antage, at Fundet er fra 7. eller 8. Periode. — 3. Østnordøst i samme Høj, 1,25 m sydøst for Stenlægningen, fandtes en Urne, der stod 20 cm over Højbunden (Markfladen), fornedet støttet af en Sten, med et Skaar som Laag. De brændte Ben var spinkle, formodentlig af et Barn. Der var ingen Dødsgave. Karret er 25 cm høj, videst omkring Midten, temmelig spidsbundet, brunligt, groft. Jeg formaar ikke at datere det nærmere, men mener, det er fra den yngre Bronzealder. 2 og 3 findes paa Varde Museum. — 4. For nogle Aar siden sløjfedé Gdr. J. Jepsen, Lunde, en vandaliseret Høj paa sin Mark i Kastkær. I Sydsiden fandtes en Urne med en tarvelig Ragekniv, nærmest et Surrogat. Nærmere Bestemmelse er umulig. — 5.—7. I Nationalmuseets Arkiv i Sognebeskrivelsen over Lunde nævnes endvidere som fundet i en Høj i Kastkær 1 Bronzekniv og 2 Urner med brændte Ben, samt i en Høj i Frøstrup 1 Urne med brændte Ben, foruden den i „Studier“ S. 307 omtalte. Og disse Fund angives at stamme fra den yngre Bronzealder. — Maaske har der endog været en Klokkegrav i Lunde Sogn. Afdøde Gardejer P. Jensen, Nørvang, fortalte mig, at han ca. 1914 i en naturlig Banke stødte paa nogle Sten, han vilde samle op. Der stod da en Urne. „Men det var ikke en enkelt Urne, der var to. Den ene stod inde i den anden, saadan at den øverste vendte Bunden opad, og den var saa stor, at den gik langt ned omkring den inderste.“ P. Jensen var kendt som en velbegavet og vederhæftig Mand, saa det er sikkert, at „Laaget“ ikke har været et Skaar eller almindeligt Lerlaag. — 8. I en mindre, 0,77 m høj Høj paa Vitarp Hede, Outrup Sogn, fandtes som Centralgrav en Stensætning, der syntes at vise, at Stenene havde omgivet og delvis ligget paa en Trækasse, ca. 80 × 60 cm, der havde gemt de brændte Ben. Formodentlig fra 7. eller 8. Periode. — 9. Paa Matr. Nr. 1 i Rottarp, Ovtrup Sogn, fandtes i en 56 cm høj Højtomt (Højen har tidligere været meget højere) midt i Østsiden, 3½ m inden for Foden, 82 cm under nuværende Top, omgivet af Sten, men staaende paa Jorden, en forholdsvis stor Urne, 43 cm høj. Den indeholdt kun faa brændte Ben og intet Gravgods. Efter Broholms Mening maa den tilhøre 9. Periode. — 10. 1932 fandtes i en Høj i Rottarp, benyttet til Vejopfyld, en Urne, 22 cm høj, hvis kegleformede Hals var adskilt fra Bugen ved en Fure. Neden for Furen findes en aflang Knop. Gravgods: 1 flad Ravperle. Den maa ogsaa tilhøre den yngre Bron-

zealder. Den primære Grav var en Dolkgrav fra Stenalderens Slutningstid. — 11. En lille Høj S.Ø. for Tinghøj i Borre, Aal Sogn, udgravet af Kaptajn A. P. Madsen 1889, indeholdt i Midten en Bronzealders Urnegrav. Fundet opbevarede i Ribe Museum. — 12. I Varde Museum findes en Ragekniv som Ordning 288 a, fundet i en Høj i Blaksmark, Varde Landsogn. Kniven er uden Ornament, men maa være fra 8. Periode. — 13. Til lige findes et Urnefund, ligeledes fra en Høj i Blaksmark. Karret er 28 cm højt, nærmest dobbeltkonisk, men med den skarpe Kant over Midten og udadbøjet Mundingsrand. Gravgoods: 1 aflang Ravperle, $2\frac{1}{2}$ cm, med et timeglasformet Hul paa tværs. — 14. I Routhøje, Grimstrup Sogn, fandtes 1924 i Sydsiden af en Høj, 1 m over Markflade, 1 Urnegrav omgivet af nogle flade Sten. Urnen var en Krukke, 20 cm høj, med cylinderformet Hals og vid Munding. Ved Overgangen findes et Par tvedelte Knopper. Øverst laa Gravgodset: en Ravklump og en Bronzesyl. 9. Periode. — 15—16. Fundet 1927 i en Høj i Tarp, Brøndum Sogn, 1 m over Markflade i en begge Urner omsluttende Stendynge. Urnerne stod saa tæt sammen, at de paa Berøringsstedet havde beskadiget hinanden. De var omtrent ens, 30 cm høje, af en noget udvisket, dobbeltkonisk Form, med snæver Munding paa 11 cm. De havde begge været forsynet med Laag, lignende Underskaale til Urtepotter; det ene smuldrede hen. I den ene Urne laa 3 Naale, den ene med Spiralhoved som Ordning 306; de 2 andre med krølleformet Hoved, men uden Bøjning af Stilken. I den anden Urne fandtes en tarvelig Barberkniv, 5 cm lang, vist et Surrogat, fabrikeret for at fungere som Døds gave (se „Studier“ S. 80). Det ligger fristende nær at gætte paa, at 2 af Bygdens Beboere, maaske Mand og Hustru, er døde omtrent samtidig og her begravet sammen. Det er sket først i 9. Periode. 14—16 findes i Varde Museum.

Forøvrigt findes der endnu nogle Ting fra den yngre Bronzealder i Varde Museum, men deres nøjagtige Findested kendes ikke; derimod er der et stedfæstet Votivfund, nemlig en Bronzespiralring som Ordning 406, fremdraget ved Aalestangning i Filsø 1921. Fundet tilhører 9. Periode.

Et Par Træk af Himmelbrevenes Historie.

Af Johannes Vejlager.

*Da Just fra Ribe fik Besøg af
Ærkeenglen Michal; og Bøddelen ikke kunde
hals hugge Tjeneren paa Nørholm.*

Nogen almindelig Fremstilling af Himmelbrevenes Historie, deres Vandringer og Forudsætninger skal der af flere Grunde ikke gives her. Det vil bl. a. ogsaa føre for vidt og falde uden for Aarbogens Rammer. Men det kan vel have sin Interesse; det er i hvert Fald ikke tidligere paavist, at flere af disse Himmelbreve, som iøvrigt er langt mere udbredt ogsaa i vore Dage end almindelig antaget, har lokalhistorisk Tilsnit. Navnlig Brevene fra den „nyere Tid“ har ofte indflettet Tildragelser, der knytter dem til en bestemt By, Herregaard, Person e. l. Disse to Ting: Himmelbrevenes store Udbredelse og deres lokale Tilknnytning her til Amtet, skal der kort redegøres for paa de efterfølgende Sider.

Til Indledning maa jeg nævne, at der findes to Hovedtyper eller Arter af Himmelbreve: Amulettypen og Bodstypen; selvfølgelig med mange Varianter og Afvigelser.¹⁾ Amulettypen er langt den talrigeste. Disse Breve findes her i Landet i sikkert næsten talløse Mængder. De anvendtes særlig i Krigen, baade Trearskrigen og i 1864;²⁾ hvor Størsteparten af den danske Hær var forsynet med disse Breve, der ved en tilfældig Sammenblanding af store Bogstaver lover Beskyttelse mod bl. a. Staal og Bly, mod Torden og Lynild; og de kan altid stille

¹⁾ Dania III, S. 193—228.

²⁾ E. T. Kristensen: Danske Sagn, 2. Afd. 1893, S. 325, 329. Jens Kamp: Danske Folkeminder, S. 317. E. T. Kristensen: Jyske Folkeminder, S. 319. Anders Uhrskov: Sagn og Tro, S. 187. Dania III, S. 233. Salomonsens Leksikon, B. XI, S. 472. Langelands Avis 15. og 19. Maj 1931. Vendsyssels Tidende 16. September 1931. Vejle Amts Folkeblad 23. Maj 1931. Møns Dagblad 11. Maj 1931.

Blod. I Verdenskrigen var de ogsaa almindelige;¹⁾ saavel som i Krimkrigen, i den italienske Krig 1859 og i den fransk-tyske Krig 1870.²⁾

Bodstypen har to Former: a) Breve, der antages at være nedfaldet i Holsten (eller Italien);³⁾ og Breve, der er overbragt af Ærkeenglen Michal til en Mand ved Navn Just, som boede i Assens. Overbringelsen skete „en Miil fra Assens ved et Hus, som kaldes Møllehuset“.⁴⁾

Med Bodstype b. er vi paa dansk, stedbestemt Grund; og til og med er Manden Just ingen Sagnfigur, men en historisk Person, hvad der sikkert er de færreste bekendt. Han levede ganske vist ikke i Assens; men var en velanset Gaardmand paa Holbækegnen og hed Just Jensen. Han fødtes i Sommeren 1648 som Søn af Jens Justesen, og 1677 giftede han sig med Anne Jensdatter, og de boede i Ondløse. Efterretningen herom findes i Lynge-Kronborg Herreders Prøvstebog; saa de er paalidelige nok.⁵⁾

Lokaliseringen af Bodstype b. til Assens er almindelig ud-

¹⁾ Sønderjydske Maanedsskrift Nr. 8, 1. Februar 1926, S. 117. Nr. 9, 1. Marts 1926, S. 132. Nr. 10, 1. April 1926, S. 149. Langelands Avis 19. Maj 1931. Ejvind Bergrav-Jensen: Krigerliv og religiøsitet, S. 165 o. f.

²⁾ Dania III, S. 223.

³⁾ Jens Kamp: Danske Folkeminder, S. 316, 318. E. T. Kristensen: Danske Sagn, 2. Afd. 1893, S. 327, 328. S. Kjær: Fra Stavnsbaandents Dage, 1888, S. 317. Skattegraveren III, S. 30. E. T. Kristensen: Jyske Folkeminder VI, S. 213, 214. Anders Uhrskov: Sagn og Tro, S. 187, 195. Sønderjydske Maanedsskrift, Nr. 1, 1. Juli 1926, S. 9. Randers Dagblad 3. November 1930. Vendsyssels Tidende 13. Maj 1931. Ribe Stiftstidende 5. Maj 1931. Aarhus Amtstidende 8. Maj 1931. Ærø Folkeblad 12. Maj 1931. Fyens Venstreblad 6. Juni 1931. Vejgaard Avis 19. Juni 1931.

⁴⁾ E. T. Kristensen: Danske Sagn, 2. Afd. 1893, S. 229. Skattegraveren III, S. 74. Jens Kamp: Danske Folkeminder, S. 318—20. Anders Uhrskov: Sagn og Tro, S. 192. Kirke-Leksikon for Norden, Bd. IV, S. 1014. Fynsk Hjemstavn 9. H. 3. Aarg. Sept. 1930, S. 140. Ringsted Folketidende 8. Maj 1931. Lolland-Falsters Venstreblad 14. Maj 1931. Dybbøl-Posten 23. Maj 1931. Langelands Avis 19. Maj 1931.

⁵⁾ Kirkehistoriske Samlinger, 5. Rk. B. VI, S. 585.

bredt og kendt over hele Landet, som det ogsaa fremgaar af Notehenvisningen; men til Gengæld har denne Lokalisering været anset for at være den eneste eksisterende saavel af Bodstypen som af Amulletypen. Det er imidlertid ikke rigtigt. Undertegnede foretog saaledes i 1930—31 en Undersøgelse (støttet af Størsteparten af Provinspressen) der, foruden at vise den overordentlige store Udbredelse disse Breve har den Dag i Dag (paa en enkelt Dag modtog jeg 80 Breve!), godtgjorde, at der saa godt som overalt i Landet findes lokaliserede Himmelbreve.

Her i Amtet har jeg fundet 2 Breve af Bodstypen og 3 af Amulletypen, der er lokaliseret. Brevene er i det væsentligste ens, saa der vedføjes kun et af hver Type.

Først Bodstypen, der alle har Tilknytning til Ribe.

Himmel-Brev.

Paa en Miil nær Ribe skete det, at en Mand, som hed Just, mødte en ung Karl i brune Klæder med en stor Hue paa Hovedet, men ingen Knapper i sin Kjole (Kjordel). Den unge Mand gav Just (Navnene Mads, Jens og Peder forekommer ogsaa) et Brev, for at han kunde give Præsten det; men han (Præsten) sagde, at det maatte være et Spøgelse. Derfor kom den unge Mand til Just anden Gang og sagde, at han var en Engel, udsendt fra Gud, hvorpaa han slog sin Kjordel til Side og var da saa klar som en Lue, saa at Just ikke kunde see paa ham for hans Klarheds Skyld og faldt ned af Forskrækkelse; men Englen sagde til ham: Frygt dig ikke, dig skal intet skade; men gaa til Præsten og lever ham dette Brev og sig til hannem: at Gud ikke kan have Roe for de Fortryktes Suk og Raab Skyld, thi de faaer ikke være i Fred paa Jorden, som de skal ligge udi, baade for de svære Synder, som gaar i Svang, og den store Hovmodighed, som Menneskene daglig lever i. Dette samme Brev var skrevet med forgyldte Bogstaver og lyder som efterfølger:

Giv Agt paa dette Brev.

Den som vanhelliger Sabaten, han er forkastet, som Skrivten siger; thi raader jeg Eder, at I ikke arbejder om Søndagen, enten paa Eders eget eller andres Arbejde; men at I flittig gaar i Kirke, baade Gamle og Unge, for at høre Guds Ord med Andagt. I haver 6 Dage i Ugen til at gjøre Eders Arbejde paa; Sabaten skal I holde reen og hellig: Den som ikke gjør, skal straffes, baade Gamle og Unge. I skal ikke smuke Eders Ansigter eller kruse Eders Haar, og dermed bedrive Hoffart, som

Herren selv i sit hellige Ord har forbudt. Afbeder hver hos Gud Eders Synder, paa det de maa Eder forlades: Bedrive ikke Ondt i mit Navn; thi jeg haver skabt Eder af Intet, og kan giøre Eder til Intet igen. Ærer Eders Forældre med Ord og Gierninger, saa skal I have Lykke og Velsignelse baade her og hisset. I skal ikke slaa ihjel; I skal ikke bedrive Hoer; I skal ikke stjæle; I skal ikke sige falsk Vidnesbyrd; men tale Sandhed; I skal ikke begiere Eders Næstes Gods. Hver den, der ikke troer Guds Ord, den bliver fordømt; men hver som troer det, skal have Løn og Velsignelse af Gud. Hvo dette Brev haver i sit Huus, og ikke aabenbare disse Guds Befalinger, der er ingen ret Christen; men hvo som lever derefter, om de end haver saa mange Synder, som Sand i Havet, Løv og Græs paa Jorden, samt Stjerner paa Himlen, skal de alle ved en sand Troe paa Eders Forløser forlades Eder; men den, der ikke troer, skal ei undgaa Døden. Og dersom I ikke omvender Eder, saa skal I være evig fordømt. Gud skal spørge Eder paa den sidste Dag, da kan I ikke svare ham Eet til Tusinde for Eders mange Synder. Hvo dette Brev haver i Huus, eller hos sig og gjør derefter, hannem skal da Jorden og Veiret ikke skade; men altid bevares for Ild og Vand, ja han skal vederfares alt godt. Holder Guds Bud, som Han haver givet Eder, og aflægger Hoffærdighed, Fraadseri og Drukkenskab, Guds Ords Foragt og Bespottelse. Haver de gudfrygtiges Bøn og Raab ikke Været, saa havde der ei kommet Regn paa Jorden i lang Tid (mange Breve har her 5—6—9—15—17 Aar); men dersom I ikke omvender Eder, da skal Verden snart forgaa. Der skal blive saadan Krig og Blods Udgydelse, at den ene ikke kan kiende den anden. Ja, der skal blive saadan Sygdom og Pestilentse, at den, som lægger sig frisk og sund om Aftenen, skal om Morgenen være død. Der skal blive saa stor Jammer og Elendighed, at Menneskene skal raabe: Hvor! Hvor skal vi finde Trøst, vi arme og Elendige, som ikke har omvendt os fra Synd og Ondskab! Men dersom I omvender Eder, saa skal I fornemme, at et Menneske paa hundrede Aar skal ansees for tredsindstyve Aar. Eders Næring skal forøges, Sorg og Bedrøvelse skal formindskes, siger Herren Eders Gud. Det Menneske, som lever efter dette Brev, og gjør derefter, den skal blomstre af Velsignelser, det er aabenbart.

Christus er Lovens Ende, hvo som troer paa hannem, den er retfærdig.

Dette er passeret en Miil fra Ribe ved et Hus, der kaldes Mollehuset."

Originalen til ovenstaaende Brev er trykt paa træfrit Papir, indrammet af Ornamentter, som efter Trykningen var haandmaledede med røde og blaa Farver. Ved hver Side var to Søjler med omslyngende Blomster og øverst paa Søjlerne en Engel med Palmer i Hænderne og Krone over Hovedet.

Dernæst Amulettypen, der alle har Lokaltilknytning til Nørholm; men ud over det stedsbestemte er Brevene ens:

Et christeligt Brev.

Der var engang en Greve paa Nørholm, der havde en Tjener, som han vilde lade henrette FLSNC. Da dette skulde ske, kunde Skarpretteren ikke faa Hovedet af ham. Da Greven saa det spurgte han om, hvorledes det kunde gaa til, at ingen Sværd kunde bskadige ham; derpaa viste Tjeneren ham dette Brev med følgende Bogstaver L J T K H B H N K. Efter at Greven havde seet Brevet, befalede han, at enhver paa Gaarden skulde bære et saadant hos sig; naar han for Eksempel end Næse Bløder eller man har blodige Saar, hvor Blodet ikke kan stilles, tager man dette Brev og lægger det paa Stedet, da skal Blodet nok stilles. Hvem som ikke vil tro dette, han kan skrive ovenstaaende Bogstaver paa sin Sabel eller sit Gevær og stille paa en Plads, da vil han ikke lidt forundre sig; hvem som har dette Brev paa sig kan ikke blive forhekset og hans Fjender kan ingen Skade tilføje ham, dette være de hellige 5 Vunder Kristi K T G H K, og at ingen falsk Dom kan blive holdt over dig H H S S; hvem som bærer dette Brev hos sig, kan hverken træffes af Lyn eller Torden. Vand og Ild kan heller ikke skade ham. Dette Brev er bedre end Penge i Navnet Gud Fader, Gud Søn og Gud den Helligaand; saa sand Jesus Kristus stod stille i Oliehaven saa skal og alt Geværdskyts staa stille, hvem som bære dette Brev paa sig vil ikke blive beskadiget af fjendelige Geværdskyts, og Vaaben vil ikke træffe ham. Gud vilde bevare ham imod Tyve og Røvere; ingen Ting kan beskadige ham; han maa ikke frygte for Pistol, Geværdskud; men staa stille, der maa staa stille ikke synligt og usynligt, Geværer med Mishaav (?) Befalinger i Gud Fader, Gud Søn og Gud den Helligaands Navn. Gud være med mig. Hvem som har denne Velsignelse hos sig mod Fjenden, den vil blive bevaret mod Geværdskyts; hvem som ikke vil tro dette, han skriver det op og hænger det om Halsen paa en Hund og skyder paa den, saa

skal han faa at se, at det som er skrevet er sandt; hvem som har dette Brev hos sig, han kan ikke blive taget til Fange eller saaret af Fjendtlige Vaaben. Amen. S J S F B. Saa sandt som det er, at Kristus-er død og faren til Himlen, saa sandt som at han har vandret her paa Jorden, kan jeg ikke blive stødt eller saaret af Fjendens Vaaben. Kød og Indvolde, alt skal blive ubeskadiget; jeg sværger alle Vaaben af den(ne) Jord med den levende Gud Fader, Gud Søn og Gud den Helligaand. Jeg beder i vor Herres Jesus Kristus Navn og Blod, at ingen Kugle maa træffe mig, det være af Guld, Sølv og Bly og Jern. Gud i Himlen gør mig fri for alt, Navnet Gud Fader, Gud Søn og Gud den Helligaand. Amen. K T G H K S.

Originalen til ovenstaaende Brev, der er trykt, har været baaret af en Soldat i 1864.

Vi har nu set, at begge Typer af Himmelbreve har Lokaltilknytning her til Amtet. Lokaliseringen er jo i og for sig ret forstaaelig; kun mærkeligt, at det ikke tidligere er paavist; thi Brevene bliver jo ligesom mere, skal vi sige „personlige“, naar der i Stedet for: „Paa en Miil nær Assens“ sættes: „Paa en Miil nær Ribe.“ Og i Brevets Slutning: „Dette er passeret paa Fyen en Miil fra Assens ved et Hus, som kaldes Møllehuset“, sættes: „Dette er passeret en Miil fra Ribe ved et Hus, som kaldes Møllehuset.“

Og i Amulletypen i Stedet for: „Der var engang en Greve o. s. v.“ sættes: „Der var engang en Greve paa Nørholm o. s. v.“

Om denne Lokalisering skyldes Fejlskrivning eller er bevidst skal være usagt. Det sidste kan meget vel være tænkeligt, da der har været drevet en ret udstrakt Handel med disse Breve. Vi kan jo næsten kalde det en Slags „reformeret Afladshandel“. Og rent „Forretningsmæssig“ kan Lokaliseringen jo nok have sin Betydning. Men maaske kan det senere lykkes at afdække Vejene for Lokaliseringen. Enhver Oplysning, Breve i Original eller Afskrift, vil derfor blive modtaget med Taknemmelighed af undertegnede, der i Dansk historisk Fællestidsskrift eller i Bogform vil søge at belyse denne af tidligere Slægters mellem Tro og Overtro svingende Fantasi, der, som det er nævnt,¹⁾ rækker op til vore Dage.

Johannes Vejager,
Høve, Dalmose.

¹⁾ Dania III; S. 226. Sønderjydske Maanedsskrift, Nr. 1, 1. Juli 1926, 3. Aarg., S. 9. Ejvind Bergrav-Jensen: Krigerliv og religiøsitet, S. 165 o. f.

Mindre Afhandlinger.

Et Par Dateringer af Digevoldinger.

Af H. K. Kristensen.

Den Type af forladte Agermarker fra Oldtiden, som de gamle Agres bedste Kender og grundigste Forsker, Professor Gudmund Hatt, har givet Navnet Digevoldinger, har det hidtil ikke været muligt her til Lands at bringe i Forbindelse med arkæologiske Fund fra nogen anden Periode end den tidlige Jernalder;¹⁾ nærmere bestemt den førromerske Tid.

Udpining af Jorden, Fremskridt i Agerbrugsteknikken, Pest, Krig og Udvandring antages at være Aarsager til, at Markerne blev forladt. Navnlig den dramatiske Udvandring har man været tilbøjelig til at skænke særlig Interesse, da man saa vil sætte den i Forbindelse med Cimbrernes berømte Tog, som netop falder i førromersk Tid. Imidlertid har Professor Hatt omhyggelig gjort opmærksom paa, at i Forhold til Mængden, er det kun et ringe Antal Marker, der er dateret, og selv om alle daterede hører til førromersk Jernalder, udelukker det ikke, at andre af de udaterede kan være fra en anden Periode.

Et Par arkæologiske Fund, jeg fornylig har gjort paa 2 forskellige Digevoldingsforekomster i Lunde Sogn, Vester Horne Herred, viser, at Oldtidsfolkene har færdedes her og vel ogsaa dyrket Agrene, efter at Marius havde slaet og ødelagt Cimbrerne ved Vercellæ.²⁾

I Lunde Sogn kan der paavises ikke mindre end 4 Forekomster af Digevoldingsomraader, nemlig i Nørlund (Lundtang), Tarp-Himmerig-Hølet, Gejlen og Kastkær. De 2 sidstnævnte har jeg først fundet i 1933; de ligger nemlig ikke længer urørte hen i Hede, men i Jord, der er under Kultur. Den sidste lig-

¹⁾ Acta Archaeologica II 143.

²⁾ Naar jeg i „Lunde Sogn“ 1923, S. 15, mener, at Digevoldingerne stammer fra Bronzealderen, beror det paa en Misforstaaelse, idet Skaar, der dengang var fundet andetsteds, angaves at være fra Bronzealderen; ved nærmere Eftersyn viser de sig at være fra den ældre Jernalder.

ger paa Kastkærs tidligere Hede, der er opdyrket til forskellig Tid, og man kan ikke nu gøre sig nogen sikker Forestilling om, hvor stor Oldtidsmarkens Udstrækning har været. Den har nærmet sig Forekomsten paa Gejlen, men har været adskilt fra denne ved et 3—400 m bredt Bælte uden Voldinger.

Forekomsten paa Gejlen findes paa Gaardejer A. Hennebergs Mark, Matr. Nr. 12 Sønder tarp. Umiddelbart vest for Hennebergs Gaard laa der indtil for 8 Aar siden en Plet Hede, hvor der tidligere havde ligget en lille Høj; men den blev fjernet, fordi en efterhaanden større og større Sandgrav erobrede dens Plads. Sandgraven findes endnu; men for 8 Aar siden blev Heden opdyrket; dog ses her endnu tydelige Rester af Digevoldinger. Hvor stort Digevoldingsarealet har været, kan ikke siges; det er kun dets sydvestre Hjørne, der kan iagttages i Agermarken. Mod Vest falder Terrainet ned mod et Kær, der har standset Oldtidsmarkens Udbredelse til denne Side. Derimod har Feltet strakt sig længere mod Øst, men er her næsten ikke til at iagttage, da Jorden der har været udsat for moderne Dyrkning i over hundrede Aar, dog kan man enkelte Steder nordøst for Hennebergs Gaard skimte Voldinger; endvidere fortæller Henneberg, at han ved Pløjning paa denne Mark er stødt paa Sten-hobe. Men kun paa 9 Tdr. Land er der nu tydelige Spor af Digevoldinger.

Fra Partiet omkring den førnævnte Sandgrav er der opsamlet en Del Sten. I Stendyngen fandt jeg adskillige Knusesten af den Art, som er almindelige paa den ældre Jernalders Boplads-er, og en „Løber“ eller „Gnider“ til den primitive Oldtidskværn. Det kan tyde paa, at Bopladsen har ligget der i Nærheden, altsaa ved den sydlige Udkant af Oldtidsmarken. Ved Sandgravens vestlige Side fandt jeg et af de almindelige grubeformede Ildsteder nedgravet 62 cm under Muldlaget; men det havde kun det sædvanlige Indhold af Aske, Trækul og nogle Sten, men ingen Potteskaar. 42 cm nord for Gruben fandtes en firsidet nedgravet Fordybning som et Stolpehul 22 cm ned i Undergrunden. Bredden var 18 cm. Desuden var Henneberg under Gravning efter Sand stødt paa 3 Ildsteder af samme Slags. Disse Fund, der vel nok stammer fra en Boplads, gav altsaa ingen Datering. Det gjorde derimod et Fund i et Digevoldings-hjørne 28 m nord for Sandgraven. Hjørnerne er almindeligvis højere end selve Voldingerne og indeholder paa de Forekomster, jeg har undersøgt, næsten altid Stendynger. Voldingen her gik i Øst—Vest og havde forholdsvis kraftige Hjørner. Trods det

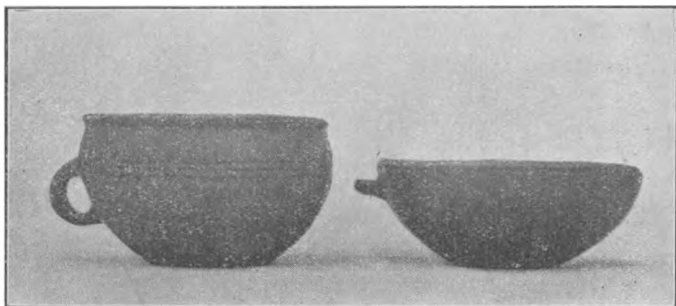
at Stedet havde været opdyrket i 8 Aar, var Hjørnet godt 60 cm høj, øverst var der 22 cm Muld, derunder en muldblandet Stendynge af haand- og hovedstore Sten, hvoraf mange var kløvede og ildskørnede. Dyngen, der havde en Mægtighed paa 68 cm, strakte sig endogsaa ned i Underbunden, idet der her fandtes en mindre Udgravning 24 cm ned i det gule Sand. Henneberg, der havde begyndt at samle Stendyngen op, var omtrent ved Bunden stødt paa nogle Skaar og et Stykke Jern. Han standsede da Opsamlingen og sendte Bud efter mig. Skaarene var mindre Stykker af et Fad. 30 cm øst for dette, 6 cm over Bunden mellem Stenene fandt jeg nogle Skaar af et mindre Kar. Det er ikke ualmindeligt at finde Skaar i Digevoldingsfelterne. Og da man ikke godt kan tænke sig, at de stammer fra en senere Tid end den, da Oldtidsfolkene færdedes paa Stedet og dyrkede Agrene, tjener de som Dateringsmateriale, naar de ellers er saa karakteristiske, at de kan bestemmes.

Jeg mente, at Skaarene her maatte stamme fra romersk Jernalder. Men Nationalmuseet, der har været saa venlig at undersøge dem, udtaler, at de ikke er lette at datere, men mener dog, at de staar paa Overgangen mellem førromersk og romersk Jernalder. Selv om man saaledes næppe kan henføre dem til den egentlig romerske Jernalder, vil de dog være yngre end Cimbernes Udvandring, de maa være fra Tiden omkring Kristi Fødsel.

Nørlund Forekomsten ligger paa Lundtang Præstegaards tidligere Hede, men Stedet har nu været opdyrket i 20 Aar og en Del endnu længere. Digevoldingerne synes at have strakt sig over ca. 35 Td. Land. Mod Øst nærmer Voldingerne sig et Kærdrag, hvor der ved det nordøstre Hjørne af Forekomsten fandtes en Boplads med Portstolpesten, Baallag, Knusesten og talrige Potteskaar og Trækulstykker. Men Pladsen var stærkt forstyrret ved dybtgaaende Pløjning. Professor Hatt, der har beset Stedet, bestemte Skaarene til at være fra den ældre Jernalder, men det kunde ikke ses, fra hvilken af dennes Perioder, de hidrørte. Imidlertid er der tidligere i den modsatte Udkant af Forekomsten fundet Urnegrave fra førromersk Jernalder.

Mod Vest ligger der i Arealet nogle fredede Høje fra Sten- eller Bronzealderen. I en Sandgrav tæt ved Foden af den yderste fandt Gaardejer Lars Pedersen 1925 en Urne med brændte Ben, 32 cm høj, med 2 afslagne Ører og som Ornament en enkelt Række Fingerindtryk. Karret var tydeligt nok førromersk med La Tene Præg. Det findes nu paa Varde Museum. Lige-

ledes er der i en Sandgrav lige Syd for Digevoldingerne fundet 2 Urner. Den ene har jeg ikke set. Den anden, hvis Mundingsrand var bortpløjet, var sikkert ogsaa førromersk; mellem de brændte Ben laa der saaledes en Synaal, som almindeligt i Kvindegrave fra den Periode, og tillige nogle Slagger. Karret findes i Nationalmuseet. 8—10 m Vest for Stedet, hvor Urnen havde staaet, fandt jeg 1932 et grubeformet Ildsted med Skaar af 2 grove Kar, uvist fra hvilken Tid. Der fandtes ikke Trækul, men et tykt Lag rød Aske. Efter at man havde opgivet at be-

Lerkarrene fra Digevoldingen paa Nørlund.

nytte Indstedet, var der gravet et smalt grubeformet Hul ned gennem dets Nordvestrand, heri fandtes Muldjord med 20 Skaar, hvoriblandt et Stykke med Mundingsrand, som ifølge Professor Hatt og Dr. Brøndsted kan være fra førromersk Tid.

Der kan saaledes næppe være Tvivl om, at Digevoldingsmærken blev dyrket i nævnte Periode. Men et ejendommeligt Fund fra samme Efteraar viser, at Pladsen ogsaa blev benyttet i romersk Tid. 138 m Vest for Ildstedet i den Digevolding, der dannede Sydgrænsen mod det i Oldtiden udyrkede Areal, fandt jeg 2 Lerkar. De stod ikke i noget Hjørne, men i selve Voldingen lige inden for dennes Sydfod, 20 m Øst for et Hjørne. Voldingen var nu kun 12 cm høj og $3\frac{1}{4}$ m bred. Her var Husmand M. Legaard ved Pløjning stødt paa nogle flade Sten, hvorefter han sendte Bud efter mig. Det viste sig, at Stenene dannede et topformet Dække over et ovalt Kammer, hvis Sidevægge bestod af 5 Sten, den største $40 \times 25 \times 15$ cm, de andre lidt mindre, de 3 var kløvede. Paa Vestsiden var der et Hul i Væggen paa 16 cm. Udvendig maalt var Kamret 93 cm N.—S., 40

cm Ø.—V. Hele Stensætningen var $\frac{1}{2}$ m høj, dens Bund laa 73 cm under Horizontlinien. Paa Bunden stod der 2 mindre Lerkar, ellers var Rummet fyldt med muldblandet gulligt Sand. Karrene stod paa en Linie N.—S., 9 cm fra hinanden. Nordligst stod en flad Skaal med vandret Øre, 7,3 cm høj, 18 cm bred foroven med blank Overflade, Randen profileret, indadbøjet. Over Skaalen laa med Bunden opad et større Skaar af et Fad med fortykket Mundingsrand. Hverken i Skaalen eller i det andet Kar, en Krukke, fandtes andet end gulligt Sand. Krukken er 10 cm høj, 17 cm bred foroven med fortykket Mundingsrand og en Fordybning under Kanten samt et Ornament af 3 flade, brede, let indtrykkede, horizontale Linier. Et lodret siddende Øre er fastgjort med en udfladende Forbindelse. Karret er iøvrigt ret tykvægget, graabrunlig, har oprindelig været glat, men er nu sine Steder noget ru. Over Krukken havde der ogsaa været et Laag af et Skaar, men det laa i mange Stumper. Krukken stod 6 cm højere end Skaalen, saa man havde ikke udgravet Bunden fuldstændig vandret.

Hvordan Fundet iøvrigt skal fortolkes er det vanskeligt at sige noget om. Efter Anlægget skulde man tro, det var en Brandgrav; men der fandtes ikke nogetsteds Spor af brændte Ben. Hvis det ikke har noget med Overtro at bestille, er det maaske en Mindebegravelse.

Derimod er Fundet afgjort fra romersk Jernalder, saa man faar den Opfattelse, at Digevoldingsmarken paa Nørlund dyrkedes baade i førromersk og romersk Tid. At man har benyttet Digevoldinger i Norden efter den førromerske Periode er ganske givet, siden Professor Hatt har konstateret, at de saakaldte „Linakrer“ nær det gamle Bergthorsvoll er Digevoldingsmarker.¹⁾

Bysmeden i Gamst.

Ved J. Carl Christensen.

I gamle Dage var Landsbysmeden ofte en Slags „Embedsmand“.

I de fleste Landsbyer fandtes en Smedie med det nødvendige Tilbehør; dette ejedes af Bymændene i Forening, og de antog

¹⁾ Jyske Sml., 5. Rk. I, 249.

cm Ø.—V. Hele Stensætningen var $\frac{1}{2}$ m høj, dens Bund laa 73 cm under Horizontlinien. Paa Bunden stod der 2 mindre Lerkar, ellers var Rummet fyldt med muldblandet gulligt Sand. Karrene stod paa en Linie N.—S., 9 cm fra hinanden. Nordligst stod en flad Skaal med vandret Øre, 7,3 cm høj, 18 cm bred foroven med blank Overflade, Randen profileret, indadbøjet. Over Skaalen laa med Bunden opad et større Skaar af et Fad med fortykket Mundingsrand. Hverken i Skaalen eller i det andet Kar, en Krukke, fandtes andet end gulligt Sand. Krukken er 10 cm høj, 17 cm bred foroven med fortykket Mundingsrand og en Fordybning under Kanten samt et Ornament af 3 flade, brede, let indtrykkede, horizontale Linier. Et lodret siddende Øre er fastgjort med en udfladende Forbindelse. Karret er iøvrigt ret tykvægget, graabrunlig, har oprindelig været glat, men er nu sine Steder noget ru. Over Krukken havde der ogsaa været et Laag af et Skaar, men det laa i mange Stumper. Krukken stod 6 cm højere end Skaalen, saa man havde ikke udgravet Bunden fuldstændig vandret.

Hvordan Fundet iøvrigt skal fortolkes er det vanskeligt at sige noget om. Efter Anlægget skulde man tro, det var en Brandgrav; men der fandtes ikke nogetsteds Spor af brændte Ben. Hvis det ikke har noget med Overtro at bestille, er det maaske en Mindebegravelse.

Derimod er Fundet afgjort fra romersk Jernalder, saa man faar den Opfattelse, at Digevoldingsmarken paa Nørlund dyrkedes baade i førromersk og romersk Tid. At man har benyttet Digevoldinger i Norden efter den førromerske Periode er ganske givet, siden Professor Hatt har konstateret, at de saakaldte „Linakrer“ nær det gamle Bergthorsvoll er Digevoldingsmarker.¹⁾

Bysmeden i Gamst.

Ved J. Carl Christensen.

I gamle Dage var Landsbysmeden ofte en Slags „Embedsmand“.

I de fleste Landsbyer fandtes en Smedie med det nødvendige Tilbehør; dette ejedes af Bymændene i Forening, og de antog

¹⁾ Jyske Sml., 5. Rk. I, 249.

saa en Smed til at udføre forefaldende Smedearbejder i Byen.

Den Mand, som antoges til Bysmed, fik i Almindelighed frit Hus, og tillige en lille Jordlod, som Bymændene skulde bearbejde for ham. Tillige fik han et passende Vederlag af hver Mand i Byen, dels i rede Penge og dels i Naturalier, som f. Eks. Korn, Kød, Flæsk o. l.

Kul og Jern lagde Folk gjerne selv til; de opbevarede i Almindelighed deres Beholdninger heraf paa Smedens Loft, saa man har sikkert stolet godt paa Smedens Ærlighed. Mændene skulde ogsaa gjerne møde i Smedien for at slaa med Forhammeren, naar det var nødvendigt.

De nærmere Betingelser for dette Smedearbejde kendes jo næppe af ret mange nu, og da de ikke er uden Interesse, har jeg afskrevet en Kontrakt mellem Bymændene i Gamst, Anst Sogn, og deres Smed; denne Kontrakt giver et ret interessant Billede af Forholdet mellem Bysmeden og Bymændene for ca. 100 Aar siden.

Da den Gamst Bysmed i Aaret 1823 opsagde sin Kontrakt med Bymændene, fordi han agtede at „begynde for sig selv“, maatte de jo have fat i en anden Smed. Valget faldt paa en Smedesvend ved Navn Laurits Pedersen fra Egholt i Lejrskov Sogn; med denne Mand oprettedes saa den 3. November 1823 følgende Kontrakt, som skulde gælde fra Maidag 1824.

1.

Jeg Laurits Pedersen fra Egholdt By i Lejrskov Sogn forpligter mig til fra førstkommende Iste Mai Aar 1824 at forrette alt Grovsmedearbejde, intet undtagen, for samtlige Gamst Byes Beboere, under hvilket Arbejde ogsaa indbefattes det, hvortil Fiil og Slibesten bruges.

Og skal enhver Beboer først og fremmest blive befordret ved sit Arbejde efter hver sin Betingning, en efter anden, uden Fornødenhed i de Tilfælde, der hidtil haver været undtagen, skulde udkræve Foretrækkelse.

Tillige skal enhver lade sine Heste trække hen til Smedien, hvor Smeden skal beslaa dem, for desbedre at tilpasse Skoene paa Hesten, undtagen hvis Heste jeg lover selv og gaa hen og beslaa.

Ogsaa undtager jeg at smede for andre udenbys, dog at ingen af Byens Beboere derved skal lide Ophold.

I Henseende til Slibning saa holder jeg en forsvarlig Slibesten i Smedien til Afbenyttelse for Byen til enhvers.

2.

Da jeg endnu ikke har udtjent min Tjeneste i Arméen, saa forpligter jeg mig til, naar og saa ofte jeg indkaldes til Tjeneste, imedens denne Contrakt er gjældende, at forskaffe Byen en duelig Smed, som forsvarlig kan i mit Sted udføre mine Pligter.

For ovenmeldte Grovsmedearbejder, med Indbefatning ogsaa af det, hvortil bruges Fiil og Slibesten, det som ovenfor er bestemt, skal Smeden Laurits Pedersen i Vederlag nyde som følger: uden mindste Dispute, Modsigelse eller Afkortning.

1. Nyder Smeden Laurits Pedersen den her i Byen for Smeden bestemte Bolig, med det Jord af Ager og Eng, som ved Udskiftningen blev udlagt og bestemt for Byens Smed, saaledes som det nu er og findes. Hvilken Agerjord vi ørke og dyrke til rette Tid, men selv lader han samme besaa og Kornet høste; dens rette Hjemkjørsel besørge vi ogsaa i rette Tid, naar det af ham forlanges, saaledes som Kjørselen hidtil er sket af os, nemlig Omgangstur.

Naar han en Gang fratræder sin Condition som Byens Smed, da afleverer han Jorden med Sæd og Gjødning, som han ved Tiltrædelsen modtager dette.

2. Skal Smeden Laurits Pedersen af hver Gaard i Gamst, og uden for selve Byen, nemlig af Gaarde udflyttede fra Byen nyde hver Aars Kyndelmisse en stryget Skjæppe sundt og godt Malt, men Jeppe Jørgensens Gaard og Nis Madsen giver hver en halv Skjæppe, ligesaa Jørgen Pedersen en halv Skjæppe, og af Jacob Hansens tilkjøbte Gaard gives $\frac{3}{4}$ Skjæppe Malt.

3. Skal han nyde det behøvende Brændsel af den Mose, som ligger i Smedejorden, og er tildelt Smeden paa Byens Fællesmose, hvilket han selv lader grave og røgte, men Kjørselen dermed hjem til Smedehuset besørger Lodsejeren i rette Tid, naar forlanges, et Læs af hver Tønde Hartkorn.

4. Videre skal han stadig nyde af hver Gaard et godt Læs Hø, samt af de mindre Gaarde et mindre Læs, samt saaledes som de gode Mænd kan være bekendt, om Syn herfor af Smeden skulde forlanges.

5. Den Gjødning, som Smeden aarlig samler, skal Byens Mænd aarlig lade udføre paa Smedejorden i rette Tid, naar forlanges, hver Mand i Omgang efter sin Tur, et Læs paa hver Tønde Hartkorn.

6. Byens Smedebolig med Kaalhave haver Laurits Pedersen til Nytte og Brug, saa og Smedehuset, skal af os holdes vedlige i forsvarlig og beboelig Stand, med Reparation og Hegn og alt

nyde. Men selv kliner og kalker han mod at leveres Kalk og Ler. Og hvad Taget angaar, da saafremt han tager Tag af sit Foder, som saaledes kan blive tilovers fra Foderet og ikke der- til bruges, saa skal dette Tag anvendes paa Smedeboligen, uden at han derfor faar Vederlag. Iøvrigt vedligeholdes og istand- sættes alt fornævnte uden nogen Bekostning for Smeden.

7. Foruden foranførte Vederlag for sit Arbejde, saa skal han betales i Hamb. Cou. for en ny, beslagen Vogn med Skruer 1 Rdl. 3 Mk. dansk. En ny, beslagen Vogn uden Skruer, 1 Rdl. For en ny Trævogn med Skruer 3 Mk. 12 Sk. En ny Trævogn uden Skruer 3 Mk. Vil nogen paa en ny, beslagen Vogn med Skruer tillige have Jern-Langvogn og Optrins efter Nutids Brug bliver om dette Arbejde at accordere. Hvad Bagsko angaar, da haver enhver Gaardmand et Par Heste fri uden videre Betaling.

Hvad Præstens Heste angaar, der alle stedse er bagskoede, saa beholder han ogsaa disse fremdeles fri uden nogen videre Betaling, hvorimod Præsten eftergiver Smeden den Tiende, som tilkommer ham af Smedejorden. Men hvo der vil have flere Heste bagskoede betaler for hver Par nye Sko 4 Sk. danske, og for Omlægningen 3 Sk. H. C. for hver Par.

8. Og Smeden skal i alle Maader gjøre sit Arbejde forsvarligt uden skjællig Aarsag til Paaanke.

Her vedtages af os, at naar Smeden ikke kan overbevises om at have gjort sit Arbejde for nogen af os uforvarligt eller skjødesløst, og ikke givet Anledning til at nogen skulde blive af med ham, og der dog skulde være en eller anden, som ikke vil drage til ham med sit Arbejde, da skal saadanne efter en Mesters Bedømmelse, naar disses Stemmer er for Smeden, alligevel betale deres fulde Afgift til ham, ligemed i alle Maader som ovenmeldt. Ligesaa paa den anden Side, om Skylden skulde falde paa Smeden ved de Mestres upartiske Bedømmelse, da maa Smeden selv lade forrette al deres Kjørsel, samt miste det Hø og Malt, som efter ovenstaaende Poster saadanne er forpligtet til.

9. Denne Contract skal være gjældende for os paa begge Sider i 6 Aar.

Skulle imidlertid enten vi eller Smeden ville gjøre Forandring, naar fornævnte Tid, fra kommende Maidag regnet, er forløben, saa skal Opsigelse fra en af Siderne ske et Aar forud, saaledes at Fratrædelsen sker alene til Maidag.

Dette til Stadfæstelse under samtlige vore Hænder.

Denne Kontrakt stod ved Magt til Aaret 1843, saa erklærede Flertallet af de Gamst Bymænd, at de var ikke tilfreds med Kontraktens Ordlyd; den var nærmest ogsaa paa flere Punkter bleven forældet i de 20 Aar.

Smeden blev sagt op; om der kom en anden „Bysvend“ efter ham, ved jeg ikke.

Men den over hundrede Aar gamle Kontrakt er ikke uden kulturhistorisk Interesse, hvorfor jeg skrev den op i Landsarkivet i Viborg. (Pakken Topografica, Ribe Amt ang.).

Malthøj

er navnet på en mægtig lynggroet høj i Bjøvlund plantage, kun c. 200 meter fra landevejen og 2½ km vest for Holsted by. Det er en af vort lands mange *skelhøje*.

For at forstå, hvor vanskeligt man havde det med sogne, by- og herredsskel i gamle dage, må man erindre, hvor helt anderledes *bebyggelsen* artede sig i forhold til, hvad vi kender: nogle få tætte grupper, 2—3 op til en 5—6 i hver sogn med en dyrket ramme omkring, resten skov og ødemark, og dette billede er ikke mindst udpræget i Vestjylland trods de mange enegårde eller togårde, ti her var endnu længere mellem bebyggelserne. Men der ude i ødemarken kunde man ikke så nøje vide skellet; mange gange blev det, ialfald i Vestjylland, først sat på udskiftningens tid for op mod 150 år siden, og selv om det i mere beboede egne var sat længe før, ja i de grovere træk lige fra oldtiden, så måtte der nødvendigvis ofte blive uenighed om det, når hyrder og kreaturer ødelagde skelmærkerne og der ingen var som holdt dem vedlige.

Man kan regne, at sådanne skel måtte efterses og fornyes mindst et par gange i hvert århundrede, og vore tingbøger og andre dokumenter indeholder en mængde af sådanne skelforretninger. Det var naturligvis her en stor lettelse, når man havde visse uryggelige naturting til hjælp: bække, skovbryn, store sten, men især er *højene* benyttet som mærker, og ofte er grænserne fra først af blevet lempet noget efter dem, for det gik ikke nøje til med et stykke jord. I Vestjylland ialfald indgår sådanne høje i omtrent alle sogneskel, og hvor man havde flere (en række) at holde sig til, er skellet tidlig kommen til at ligge fastere end andre steder.

Et sådant skelstykke har vi mellem *Holsted* sogn på den ene side og *Vejrup* og *Gørding* på den anden. Her ligger to meget

omfangsrige høje med 1 kilometers afstand, hvoraf den nordligste er Malthøj. Idet skellet (nu mellem Holsted og Gørding alene) fortsætter ned over Holsted å og skærer syd for denne sognevejen til Lovrup, staar iøvrigt her, lige op mod vejen, et andet meget gammelt skelmærke: en ret stor sten, som endnu står nogenlunde i den stilling og på den plads, hvor vore fædre satte den for århundreder siden. Den bør fredes og bevares på pladsen, hvor den står.

Går man imidlertid tilbage langs skellet, altså nordpå, og atter når Malthøj, da støder man her på et tredje sogn, nemlig Aastrup. Malthøj er altså et „trebundet skjel“, som det hed, og ved det var der åbenbart noget særligt, noget mystisk eller helligt. I et trebundet skjel kunde man f. eks. begrave en selv-morder eller andre viderværdige personer, når man vilde sikre sig, at de ikke gik igen. Her kunde man også møde fanden og gøre aftaler med ham, undertiden blev også galgen rejst et sådant sted eller i nærheden. Alt dette hører dog nok senere tider til. Fra ældste tid har man holdt af at samles her til rådslagning, afgørelser af forskellig art, domsafsigelser: *man holdt altså ting*, og dermed vel også en slags religiøs sammenkomst. Og at Malthøj har været et sådant tingsted, sandsynligvis meget ældre end herredstingstederne, er der adskilligt, der tyder på. Bl. a. navnet. Da den senere herredsordning henviste egnens beboere til det nye tingsted ved Malt kirke (der bestod til c. 1577), da har man ganske naturlig alligevel holdt fast på dette gamle tingsted, og det har da lidt efter lidt fået navn efter det nye, indtil det omsider helt gled ud, da Gørding herred engang i 13. årh. blev oprettet. Da kom iøvrigt herredsgrænsen, der jo ganske naturligt fulgte sognegrænserne, til at følge skellet mellem Holsted sogn mod øst og Aastrup, Vejrup og Gørding mod vest. Og således går herredsgrænsen, trods sammenlægningen med Malt i 1684, den dag idag.

Malthøj har da været af betydning på mere end en måde. Men fremdeles er den skelmærke mellem tre sogne og to herreder, og det var denne særstilling, som fik bestyrelsen for Bjøvlund plantage (på tilskyndelse af bagermester Grundahl) til at ønske en *skelsten* rejst på højen, som for efterslægten kunde vidne om stedets betydning. Det lå nær for historisk samfund at støtte denne tanke, også økonomisk, og da man også fik de tilstødende sogne: Holsted, Aastrup og Vejrup interesseret, lykkedes det at få planen sat i værk, idet kunstneren Hansen Jacobsen leverede stenen, huggede de nødvendige stednavne ind

og stillede den op. Det er en meget anelig sten, noget tresidet, så den fladeste side vender mod Holsted og Malt herred, og de to andre mod Vejrup og Aastrup sogne og Gørding herred.

Søndag 28. Juli blev stenen afsløret ved en festlighed, som havde samlet godt 300 mennesker. Bagermester Grundahl indledede på plantagebestyrelsens vegne, hvorefter landbrugskandidat *Iversen* fra Vejrup talte om egnen i fortiden, for en stor del livligt og godt fortalte barndomsminder. Han sluttede med den prægtige stens afsløring. — Derefter begyndte anden del af festen, som var historisk samfunds sommermøde. Formanden, redaktør *Willemoes*, indledede, hvorefter *Søren Alkærsig* fortalte om *skelsætning og tingssteder* i gamle dage, særlig på denne egn og i tilknytning til *Malthøj*. Det første en forholdsregel for at sikre *jordet*, som dengang var al rigdom, og tinget er for største del blevet til af samme grund, idet rethaveriet var uhyre stor og skeltrætterne derfor mange. Retsafgørelser i den anledning, skøder, jordebøger, fæstebreve, skifter o. s. v. er det meste, man på tinget har med at gøre. S. A.

Anmeldelser.

N. M. Kromann: Fanøs Historie.

Nok er *Fanø* midt i verden, men alligevel: henved 1000 Sider om denne stump ø (som det vist vil blive) synes dog en rekord. Og dog er der mening deri, ikke alene fordi der nok er mere at fortælle om *Fanø* end om de fleste steder, men især fordi — hvad man aldrig må glemme, og som kan gøre ethvert stykke stedshistorie overordentlig værdifuldt — at i denne lille verden afspejler sig den store verden. Der kan læres meget her, når fortælleren forstår sine ting.

I 17—18 år eller endda mere har forfatteren samlet på stof. Heller ingenlunde for lang tid — tværtimod; han har her vist andre lokalhistorikere et godt eksempel. Så kommer det jo an på, hvad og hvormeget, der er arbejdet med stoffet. Både af bogen og især af forfatteren selv har jeg et stærkt indtryk af hans kærlighed til opgaven, og når man så ser ikke så få steder, at han ved siden af har bevaret en priselig kritik og skelnevne, så fornemmer man opgaven lagt i gode hænder. Det skal ganske vist ikke forties, at man sommetider finder fremstillingen for omstændelig, som f. eks. ved den kommunale styrelse (snefogder, ligsynsmænd! m. m.), men det må på den anden side indrømmes, at han netop ved vidtløftigheden har fremdraget

mange interessante enkeltheder. Iøvrigt siger han til sit forsvaret ang. dette punkt, at sådan vil hans landsmænd ha' det; nå ja, så kommer vi andre vel til at tie!

De to første halvbind, som nu er kommen, fylder 470 sider ialt. To til, sandsynligvis af lignende størrelse, vil snart følge. For historisk interesserede er her meget at lære, og bogen er ikke kedelig at komme i lag med. I god overensstemmelse med bogudstyr nuomstunder er bogen fyldt med masser af gode billeder, se navnlig de morsomme småpiger i fanødragt på titelbladene. Kvinderne vil øjeblikkelig udbryde: Nej, hvor er de søde! Og det er de. S. A.

N. Overgaard: *Vestjyllands Oldtidsbebyggelse.*

Særtryk af jyske samlinger, 99 S. De mange, som i de senere år interesserer sig mere og mere for dette spørgsmål, kommer ikke til at kede sig ved læsningen af denne lille bog. Forfatteren er vestjyde. Han er kommen til sine slutninger ad meget direkte vej, nemlig for en stor del ved *studier i terrainet*, men derhos har han mobiliseret så at sige alle de videnskaber, som kan tænkes at have med tingen at gøre: Landbrugshistorie, geologi, jordbundslære, botanik, kemi, biologi og arkæologi. Ikke at forfatteren mener at „kunne“ alle disse ting, men kun, at det er nødvendigt, så godt og så meget, man kan, at tage hensyn til dem *alle*, hvis man vil løse spørgsmålet ordentligt. Derfor har de stakkels arkæologer, som jo almindeligvis er meget ensidig indstillede, det heller ikke videre godt under dette voldsomme angreb. Deres teorier om, hvor bebyggelserne — i yngre stenalder, bronzealder og ældre jernalder — har ligget, specielt deres *bebyggelseskort*, får nogle slemme grundskud, ja end ikke det man — især efter Sophus Müller — troede var sikrest af alt: *vejlinjerne i oldtiden*, får lov at ligge i fred.

Så meget kan vist siges med nogenlunde tryghed, at forfatteren har ret i sin hovedpåstand: *bebyggelserne har ligget ved græsgangene* (kær, engene langs åer og bække, „brede“ bygder ved større enge og kærstrækninger, „smalle“ langs mindre åer og bække). *Gravene* derimod, højene, i god afstand derfra, 1—2 km, ude i heden, ødemarken. For de døde vilde jo gå igen, mange af dem ialfald, og gerne de værste, det gjaldt om at have dem godt fra døren, og en stor part af de gamles „magi“ drejede sig jo da også om at hindre dem i at finde hjem igen. Forfatteren mener ligefrem at kunne påvise, hvordan gravfelterne svarer til bygderne, brede felter ved de store bygder og

en enkelt højrække ved de smalle bygder med enkeltgårde.

For så vidt er alt godt og vel. Enhver vestjyde, som ret kender sin hjemegn, kan knap komme til nogen anden slutning ved blot at se på terrainet. — Men når forfatteren ligefrem mener, at hvor kalken i den grad var vasket ud, at jordbunden af sig selv kun bar *lyng*, der havde ploven, lige til den nyeste tid, intet at gøre, — ja så er det jo nok nogenlunde rigtig, men dog ikke helt. I markbøgerne fra 1680'erne hedder det ofte, at agre — i temmelig stort tal — er dyrket op af heden, er brugt i en del år og er gået i hede igen. Det er jo sandt, at der er ikke meget ved at dyrke hede uden kalktilførsel, men det har dog ladet sig gøre, både i ældre og nyere og i meget gammel tid. Man kommer vist heller ikke uden om *svedjebruget*. Og naar dette er anvendt overfor skov (eller rettere *krat*), som var ifærd med at bukke under for lyngen, da vilde *denne* følge lige umiddelbart efter, når dyrkningen blev opgivet, og *ikke* skov. Og man bør agte vel, at *dette forhold har været overordentlig hyppigt* og ligger vel sagtens bag alt, hvad der nu kaldes „digevoldinger“, d. v. s. oldtidsagre.

Tilsidst endnu et forbehold. Oldtid og oldtid er to ting. Når vi kun med største besvær og megen usikkerhed kan gøre slutninger ang. vor tidlige jernalder, hvorhen „digevoldingerne“, sandsynligvis med hakkebrug (eller „Krog“), synes at høre og muligvis også svedjebrug, så forekommer det ikke at være store ting, vi kan sige om agerbrug og øvrige erhverv i bronzealder og yngre stenalder, som havde et andet og bedre klima, måske derfor noget bedre jordbundsforhold (som især kan have betydet noget for græsgangene, der godt kan have strakt sig meget videre og med *bedre græs* end senere), måske også helt andre samfundsforhold. Det må antages, at agerbruget har været grumme ubetydeligt, og at kvægavlen har været så at sige *alt*. Også fordi kreaturerne kunde gå ude hele året. Livet har været lettere, kulturen rigere. Den begyndende jernalder, så længe jærnet dog ikke var billigt nok til at være nogen videre hjælp, har været en hård tid. Sikkert er græsgangene betydelig indskrænket, og både paa grund deraf og på grund af det koldere klima er også kreaturholdet reduceret, og dermed måtte også befolkningen tage af i tal. S. A.

Hugo Matthiessen: Viborg-veje. Studier og vandringer.

Emnet er det samme som i „hærvejen“: Ikke vejenes saga alene, men egnens, især *skovenes*, fordi deres forringelse og til-

sidst fuldstændige udsettelse og erstatning med *heden* er det tydeligste udtryk for den sørgelige tilbagegang i dyrkning og folketal, som disse egne har måttet se lige fra den tidlige middelalder til ned mod vore dage.

Der står ikke videre om dette i vor danmarkshistorie, og måske nægter vi ligefrem, indstillet på bestandig fremskridt, som vi er, at det kan være rigtigt. Men så skal man læse. Forfatteren har selv set det altsammen, og hvor det nu er bedre, fremlægger han gode vidnesbyrd om, hvordan det var. Vi har jo før hørt om pest og krige og deres ødelæggelser, men vi har knap vidst, at alt dette blev så skæbnesvangert. Dog bør det vist tilføjes, at når befolkningen, da det hele ved fredsslutningen i 1660 i det væsentlige var forbi, denne gang ikke synes at kunne komme til kræfter og komme igang igen, men tilbagegangen og ødelæggelsen — og jo mest netop i de fattige og tarvelige egne — fortsattes endnu et århundrede, så har det sin ganske særlige årsag, idet at landet, samtidig som det sank ned i fattigdom, fik den uhyre kostbare *enevælde* at slæbe på. Det var en altfor omstændelig og ødsel husholdning for det forarmede land, og det er *enevældens tvang* og *skatteplyndringer*, der må bære hovedansvaret for forarmelsen, især bøndernes, og ikke mindst i disse fattige egne.

Om kort tid udkommer en bog om *Askov*, c. 120 sider. Det er en bondebys historie og skæbne gennem godt 400 år (1438—1870), her søges udredet. Af de 4 gårde bliver de 2 i 1438 fæstere under „alteret i det store tårn“; 1579 sælger Fr. II dem til herremanden på Estrup og samtidig også de kongelige rettigheder i de to selvejergårde, og der begynder nu en kamp — her som andre steder — mellem herremanden og bønderne, idet den første forlanger *hoveri*, som hverken selvejere eller fæstere hidtil har ydet. Men bønderne må bøje sig, også selvejerne må gå ind under fæstebøndernes kår, i dette tilfælde endog så udpræget, at deres stilling ved udskiftningstiden er ganske den samme. — Askov er en af de byer, der rammes hårdt af krigens og pestens elendighed. I 1579 er de 4 gårde bleven til 10, men 1650 er der kun 2—3 i drift, og de følgende år er der kun 8 bønder, ved udskiftningen 9.

Prisen på bogen bliver sandsynligvis 2,50 Kr., mens historisk samfunds medlemmer vil kunne få den for 1,50 Kr., hvis de melder sig til undertegnede inden 1. Maj.

Søren Alkærsig.

Det sædvanlige hjemstavnstævne bliver i år på Askov højskole og vil væsentlig samle sig om *Kongeådalens*: Dalens og egnens geologi og arkæologi (herunder runeminder). *Kongeådalens* politisk, økonomisk, nationalt. Rødding-Askov og det danske. En Dag i Ribe m. m.

NB!! Det er tanken at bruge den trykte beretning fra hjemstavnstævnet, som jo kommer til at indeholde udelukkende stedligt stof, som årbog for 1935. Derved håber man at indvinde lidt af den bekostning, som de ikke få altfor store årbøger, som i de senere år er udsendt, har voldt os.

INDTÆGT.

Kassebeholdning overført 1. April 1932 fra forr. Aar	108,49
578 Abonnenter (forrige Aar 609)	1988,90
49 Subskribenter (forrige Aar 53)	117,60
Overført fra Grundfonden	200,00
Statens Tilskud	155,00
Modtaget fra Tuborgfonden	500,00
Modtaget fra Julius Pedersens Fond	100,00
Tilskud fra Ribe Stiftamt	100,00
Gave fra Varde Bys Sparekasse	20,00
Gave fra Tjæreborg Sogneraad	10,00
Gave fra Nr. Nebel Sparekasse	20,00
Renter første Halvaar	4,00
Renter andet Halvaar	6,92
Entré ved Mødet i Skibelund	72,50
Salg af gamle Aarbøger	118,30
Balance	3521,71

Grundfonden:

Kassebeholdning 1. April 1932	1328,68
Hævet og overført til Foreningens Kasse	200,00
	—
	1128,68
Renter indvundne i Aarets Løb	58,17
	—
Kasse beholdning 31. Marts 1933	1186,85
der henstaar paa Bog i Landmandsbankens Afdeling i Esbjerg.	

UDGIFT.

Forfatterhonorar udbetalt for Aarg. 1932	237,00
Redaktion af Aargang 1932 og Manuskriptet	221,00
Aug. F. Schmidt for Udarb. af Sagregister	150,00
Medlemsbidrag til hist. Fællesforening 1932	38,00
Repræsentation ved Fællesforen.s Møde i Aarhus	38,50
Trykning af Aarg. 1933	953,65
Klicheer til Aarg. 1933	73,87
Alkærsig, Redaktørløn og Manuskript 1933	338,00
Forfatterhonorar iøvrigt til Aargang 1933	407,00
Foredrag og Sange ved Skodborghusmødet og Skibel.	103,35
Udsendelse af Aarbogen	60,00
Leje af Sal, Avertering, Bestyrelsesmøder	182,05
Sekretærløn	50,00
Frugt, Porto, Tryksager, Blanketter, Telefonopringning	404,50
Kassebeholdning 31. Marts 1933	264,79

	Balance 3521,71

Ladelund, 1. April 1933.

Emil Konradi,
Kasserer.

Det attesteres, at foranstaaende Regnskab er i Overensstemmelse med den os foreviste Kassebog. De medfølgende Udgiftsbilag er gennemregnede og afstemte med Kassebogen uden at der har været noget at bemærke. Den kontante Beholdning er os forevist.

Ribe, den 8. Oktober 1933.

C. N. Termansen.

P. Lerche-Thomsen.

Af foredrag er der i år ikke holdt andre end det, som ved generalforsamlingen i Esbjerg 31. Marts blev holdt af landsarkivar *Hans Knudsen* om *selvejerbøndernes retsstilling omkring 1700*, og det, som *Søren Alkærsig* holdt ved Mødet på Malthøj, som er omtalt inde i bogen.

De årbøger og andre skrifter, som udveksles med »Fra Ribe Amt«, bedes sendt til *S. Alkærsig, Esmark, Vejen*.

Der gøres opmærksom på, at alle samfundets medlemmer gratis kan låne bøger i vort bibliotek, som befinder sig hos lærer *Kristensen i Lunde*. Fortegnelse findes i årbog 1929.

I n d h o l d .

1. Oldtidsagre i Ribe amt. Af professor Gudmund Hatt.
 2. Fattiggårde i Ribe. Af Sognepræst M. H. Nielsen.
 3. Ribebeblingers navne. Af cand. mag. N. Cl. Hansen.
 4. J. F. Kinch. Af forfatter Aug. F. Schmidt.
 5. Christian Carl Brorsen. Af cand. mag. Carl Lindberg Nielsen.
 6. Storgårde og storgods. Af forfatter Henrik Larsen.
 7. Den yngre Bronzealder. Af lærer H. K. Kristensen.
 8. Et par træk af himmelbrevenes historie. Af forfatter Johannes Vejlager.
 9. Mindre afhandlinger.
Anmeldelser.
Regnskab.
-

Historisk samfund for Ribe amt har følgende bestyrelse: Redaktør *Willemoës*, Ribe (formand); pens. lærer *H. P. H. Novrup*, Alslev; læge *H. Torbøl*, N. Nebel; landbrugslærer *E. Konradi*, Ladelund (kasserer); lærer *H. K. Kristensen*, Lunde; fabrikant *N. M. Kromann*, Esbjerg, og gårdejer *S. Alkærsig*, Vejen. Pens. lærer *J. K. Nielsen*, Grindsted, er suppleant. *Alkærsig*, *Kristensen* og *Torbøl* danner redaktionsudvalget (førstnævnte formand).